

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Т. В. Здіховська

**ФРАЗЕОЛОГІЯ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ
УЛАСА САМЧУКА ТА БОГДАНА ЛЕПКОГО**

Монографія

Луцьк
Вежа-Друк
2014

УДК 811.161.2'373.7:821.161.2–3.09

ББК 81.411.1–33

3-46

*Рекомендовано до друку вченою радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 12 від 28.05.2014 р.).*

Рецензенти:

Сологуб Н. М., доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України;

Костусяк Н. М., доктор філологічних наук, професор кафедри української мови СНУ імені Лесі Українки;

Жалко Т. Й., кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна».

Здиховська Т. В.

3-46 Фразеологія прозових творів Уласа Самчука та Богдана Лепкого [Текст] : монографія / Тетяна Вікторівна Здиховська. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 200 с.

ISBN 978-617-7181-44-5

З'ясовано специфіку функціонування фразеологізмів у художньому тексті; семантичні та функціонально-стилістичні особливості загальномовних стійких сполук у творах У. Самчука й Б. Лепкого; уживання крилатих виразів і паремій у мові їхніх творів; визначено специфіку діалектних фразеологізмів у мові прозових творів; розглянуто художні прийоми У. Самчука та Б. Лепкого як вияв ідіостилію письменників; встановлено домінуючі спільні та індивідуальні ознаки вживання фразеологічних одиниць у їхніх прозових творах; виокремлено трансформовані й індивідуально-авторські фразеологізми та описано способи їх творення.

Для викладачів, студентів, аспірантів, науковців і всіх, хто цікавиться функціонуванням фразеологізмів у художніх творах.

УДК 811.161.2'373.7:821.161.2–3.09

ББК 81.411.1–33

ISBN 978-617-7181-44-5

© Здиховська Т. В., 2014

© Маліневська І. П. (обкладинка), 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ	10
1.1. Дискусійні питання фразеології	10
1.2. Явище трансформації фразеологізмів	28
1.3. Функціонування ФО в художніх текстах	37
Висновки до розділу 1	45
РОЗДІЛ 2. ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАГАЛЬНОМОВНИХ І ДІАЛЕКТНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ХУДОЖНІХ ТВОРАХ	
У. САМЧУКА ТА Б. ЛЕПКОГО	47
2.1. Семантичні групи загальномовних ФО в прозових творах	
У. Самчука та Б. Лепкого	48
2.1.1. ФО, що характеризують людину	49
2.1.2. ФО з темпорально-локативною та кількісною семантикою	78
2.1.3. ФО, що характеризують явища природи та рослинність	87
2.2. Крилаті вирази в художніх творах	
У. Самчука та Б. Лепкого	88
2.3. Паремії як компонент фразеології в прозі	
Б. Лепкого й У. Самчука	95
2.4. „Фразеологічні портрети” персонажів у творах Б. Лепкого	101
2.5. Діалектні фразеологізми в мові творів У. Самчука та Б. Лепкого	117
2.6. Коментування та нанизування як художні прийоми Б. Лепкого й У. Самчука	120
Висновки до розділу 2	124
РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМОВАНІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ У. САМЧУКА ТА Б. ЛЕПКОГО	126
3.1. Граматичні зміни компонентів фразеологізмів	127
3.2. Лексична трансформація ФО	129
3.3. Усічення фразеологізмів	139
3.4. Розширення компонентного складу ФО	142
3.5. Комбіновані трансформації ФО	148

3.6. Семантична трансформація ФО	153
3.7. Індивідуально-авторські фразеологізми	154
Висновки до розділу 3	156
ВИСНОВКИ	158
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	165
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	168
ДОДАТКИ	191

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ФВ – фразеологічний варіант;
- ФЗ – фразеологічний зворот;
- ФМ – фразеологічна модифікація;
- ФО – фразеологічна одиниця.

ПЕРЕДМОВА

Дослідження української мови на всіх етапах розвитку суспільства не могло залишити поза увагою стійкі сполуки слів. З'ясування генези, вивчення шляхів розвитку фразеологізмів має велике пізнавальне значення, оскільки в них більшою чи меншою мірою відбилися історія, культура та побут народу. Фразеологія виступає одним із важливих джерел пізнання минулого нашого народу, адже кожна історична доба творила свої стійкі словосполуки, кожна видатна подія знаходила своє відображення у фразеології народу. Фразеологічний склад кожної мови – фрагмент концептуальної картини світу, у якій представлені риси національного менталітету, характер соціального, політичного, історичного розвитку народу.

Фразеологія як лінгвістична дисципліна виникла лише на початку ХХ століття. Її зародження пов'язують насамперед із мовознавчими працями Ш. Баллі [26] та В. В. Виноградова [52–53]. Важливі аспекти фразеології як лінгвістичної дисципліни загалом й української зокрема були об'єктом уваги видатного мовознавця О. О. Потебні [193].

Із часу появи перших фразеологічних студій у центрі уваги дослідників стояло вивчення фразеологізмів як одиниць мовної системи, а з кінця 70-х й особливо з початку 80-х років ХХ століття мовознавці все більше звертають увагу на функціонування ФО в мовленні. Актуальними стають дослідження фразеологізмів із погляду лінгвостилістики та лінгвістики тексту. Адже в мовознавстві кінця 60-х років відбулися ґрунтовні зміни, що відомі в історії лінгвістики як „комунікативно-прагматичний переворот”: зміна парадигми від системно-зорієнтованого мовознавства до комунікативної та функціональної лінгвістики. Учені цього періоду почали опрацьовувати питання функціонування фразеологізмів у тексті, зокрема фразеологічні модифікації [196, с. 1].

Безперечно, фразеологізм важливо розглядати не тільки як мовний знак вторинної номінації, але і як елемент художнього тексту. Автор не просто послуговується словниковим запасом, а створює умови для повноцінного функціонування мовних одиниць, творить індивідуальну стилістичну тональність. Художнє мовлення при цьому розглядають як динамічну та ієрархічну систему, що ґрунтується на взаємовідношенні частин і цілого, де кожен окремий елемент підпорядкований семантиці загалом. У художньому тексті вирізняють стилістичні потужності мовних одиниць, емоційно-

експресивні відтінки, проблему іррадіації експресії слова на контекст [181, с. 31–32]. Отже, творче обличчя митця визначають не лише семантика фразеологізмів, їхнє стилістичне значення, структура, але й контекст, де простежуємо вияв цих властивостей.

Фразеологізми – невід’ємна частина художнього стилю мови. Фразеологічний матеріал у мові художнього твору зазнає значних змін і в граматично-формальному, і в змістовому плані. Такі зміни ФО та пристосування їх до умов конкретних текстів – один із показників індивідуальної творчої манери письменника. Давно відомі фразеологізми оновлюються в індивідуальній мовотворчості письменника. Тому фразеологію в художніх творах варто досліджувати за двома її складниками: по-перше, загальномовну фразеологію, яка функціонує в загальноприйнятій формі та значенні, збагачує та увиразнює мову письменника; по-друге, трансформовані ФО, що значною мірою визначають індивідуальний стиль письменника, поповнюють національну літературну мову.

Проблемам функціонування фразеологічних одиниць в авторських текстах присвячено роботи Л. Г. Авксентьєва [1–4], М. Ф. Алефіренка [9–12], В. М. Білоноженко [33–35], В. М. Вакурова [49], І. С. Гнатюк [66], С. О. Горожанової [71], В. С. Калашника [112], В. П. Ковальова [119], М. П. Коломійця [126], Л. П. Петленко [185], Ю. Ф. Прадіда [194–195], Л. Г. Скрипник [216–218], В. Д. Ужченка [240–243], М. В. Цегельської [250], Т. В. Цимбалюк [251], В. А. Чабаненка [252–253] та ін. Проте в українському мовознавстві недостатньо праць, які спеціально висвітлювали б фразеологію мови окремих письменників.

Вибір прозових творів Б. Лепкого й У. Самчука для дослідження – не випадковий. Їхня творчість нерозривно пов’язана з розвитком національної мовної культури першої половини ХХ століття. Упродовж усього життя Улас Самчук був „у вічному вигнанні”. Донедавна його прозу видавали лише за кордоном. Понад півстоліття на українських землях ім’я і твори Богдана Лепкого теж були приречені на забуття. Однак настав час повернути спадщину цих письменників народові.

За типом світобачення Улас Самчук – реаліст, проте для нього характерний ідеал сильної української особистості, більш притаманний романтикам. Ця особистість може і вміє протистояти злу, знайти вихід із будь-якого становища, оборонити свою гідність. Така риса властива українській літературі, яку творили в еміграції.

Улас Самчук як літератор свідомо став „літописцем українського простору в добі, яку сам бачив, чув, переживав”. Найбільш плідний, творчо довершений і значний за суспільним резонансом період

біографії Уласа Самчука-письменника зараховуємо до 1930-х і, частково, першої половини 1940-х років. Саме в цей час були написані й видрукувані найважливіші твори письменника: трилогія „Волинь”, романи „Гори говорять!”, „Марія”, „Кулак”, „Юність Василя Шеремети” [96, с. 88].

Як зазначає Н. І. Білик, „Богдан Лепкий займає вагоме місце в європейській культурі, насамперед, як один із найвизначніших українських митців слова доби українського національного відродження ХХ століття. В особі Лепкого перед нами постає українець цілком новітнього типу – справжній патріот-соборник, що мав перед собою виразний ідеал розбудування української культури й піднесення української національної свідомості” [32, с. 122].

Богдан Лепкий як прозаїк у своєму розвитку пройшов певну еволюцію: від реалістично-побутового оповідання – до соціально-психологічної новели; від нарисової, оповідної манери – до художньо-експресивної, емоційно наснаженої; від малих прозових жанрів – до великих [187, с. 50]. Грунтовну за змістом, значну за обсягом частину прозової спадщини Б. Лепкого становлять повісті. Тематичний діапазон їх досить широкий. Серед творів письменника найвагоміша за значенням епопея-пенталогія „Мазепа”, до якої входять історичні повісті „Мотря”, „Не вбивай!”, „Батурин”, „Полтава”, „З-під Полтави до Бендер”.

Художні твори досліджуваних авторів відзначені багатством мови, її образністю та виразністю. Одна з ознак стилів Б. Лепкого та У. Самчука – активне використання ФО. Проте помітна відмінність у їхньому застосуванні схожого фразеологічного матеріалу, що зумовлено місцем проживання обох авторів, світоглядом, проблематикою творів тощо. Богдан Лепкий та Улас Самчук – представники індивідуально-авторських стилів. Стійкі сполуки допомогли письменникам відтворити колорит певної місцевості (оскільки вони проживали в різних регіонах), історичної доби, окремі події, суспільні групи, характери.

До цього часу немає спеціальних досліджень, присвячених індивідуальним стилям Богдана Лепкого й Уласа Самчука на фразеологічному рівні. Тому функціонування загальномовної та оказіональної фразеології в прозових творах цих письменників спонукає до її комплексного теоретичного та практичного вивчення. Потребою дослідження функціонального аспекту фразеології, зокрема авторського фразеовживання, необхідністю розгляду в художніх текс-

тах семантичних і стилістичних властивостей узуальних і діалектних фразеологізмів, вивчення оказіональних змін ФО та встановлення найуживаніших прийомів трансформації стійких сполучень слів у мові української прози першої половини ХХ століття й зумовлена актуальність монографії.

Джерельною базою дослідження стало понад 3 тисячі вживань фразеологізмів, дібраних методом суцільного обстеження з романів „Волинь”, „Гори говорять!”, „Марія” Уласа Самчука та повісті „Сотниківна”, пенталогії „Мазепа” Богдана Лепкого.

Наукова новизна монографії полягає в тому, що в роботі вперше в зіставному аспекті розглянуто фразеологію в мові художніх творів Уласа Самчука та Богдана Лепкого, її роль у формуванні індивідуально-авторських стилів названих письменників. Подано „фразеологічні портрети” персонажів Богдана Лепкого. Досліджено специфіку використання ФО в мові персонажів, проаналізовано семантичні та функціональні особливості узуальних і діалектних стійких сполук у прозі досліджуваних письменників, виокремлено трансформовані та індивідуально-авторські фразеологізми У. Самчука та Б. Лепкого й описано способи їхнього творення.

Теоретичне значення дослідження визначено тим, що його основні положення та висновки сприятимуть поглибленому вивченню фразеології, аналізу стилістичного використання фразеологізмів у художніх текстах. Системний підхід до аналізу ФО в прозових творах Уласа Самчука та Богдана Лепкого забезпечить розширення досліджень із фразеології, стилістики, лінгвістики тексту, вивчення індивідуального стилю (на фразеологічному рівні) інших українських письменників.

Практичне значення монографії полягає в можливості використання її результатів під час викладання нормативного курсу сучасної української літературної мови у вищій школі, у підготовці спецкурсів і спецсеминарів із фразеології та стилістики, написанні курсових і дипломних робіт, при укладанні словників мови письменників. Крім того, матеріали дослідження можуть знайти застосування в шкільній практиці під час вивчення особливостей мови письменника загалом, а також розгляду мовної майстерності Уласа Самчука та Богдана Лепкого зокрема.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

1.1. Дискусійні питання фразеології

Термін „фразеологія” в сучасній українській мові використовують у таких значеннях: 1) розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови в її сучасному функціонуванні та з погляду історичного розвитку; 2) сукупність характерних засобів вираження думки, при- таманних певній соціальній групі, окремому авторові, літературно- публіцистичному напрямові, діалекту чи групі говорів; 3) сукупність фразеологізмів тієї чи тієї мови [245, с. 805]. Одиницею фразеології традиційно вважають фразеологізм. „ФО прийнято розглядати як знаки непрямой номінації, тобто як такі мовні одиниці, що виникли шляхом семантичної трансформації готових, наявних у мовній системі знаків. Процес утворення фразеологізмів має назву фразеологізації” [97, с. 13]. Проте на сьогодні відкритою для нових підходів залишається низка таких питань: з’ясування самого поняття фразеологізму; межі та критерії виділення ФО; класифікація фразеологізмів; рівневий статус ФО, наявність особливої фразеологічної підсистеми в мовній системі; взаємовідношення семантичних і структурних чинників фразеоло- гізму; відображення у фразеології етносвідомості та культури; параметри ідеографічної систематизації фразем тощо. Науковий пошук у цих напрямках триває.

Серед мовознавців функціонують різні наукові визначення терміна „фразеологізм”. У фразеології використовують поняття „фразеоло- гізм”, „фразема”, „фразеологічна одиниця”, „фразеологічний зворот”, „фразелюїд”, „фразеологічна єдність”, „стала сполука”, „стійка фра- за”, „ідіома” та інші. Термін „фразеологічна одиниця” ввів В. В. Ви- ноградов на позначення сполук, що відтворюють за традицією, а не створюють у процесі мовлення [52, с. 24–28]. Б. О. Ларін ФО називав стійкі словосполуки, для яких характерна втрата первісних реалій і поява нового метафоричного значення [145, с. 125].

У розумінні ідіом немає одностайності. На думку Л. А. Булаховсько- го, ідіоми слід відрізняти від ФО [44, с. 28], а Р. О. Будагов ототожнює ідіоми з фразеологічними зрощеннями, називаючи їх неподільними

фразеологічними сполученнями, зміст яких залежить від цілого і які здебільшого не можна перекласти дослівно на іншу мову [41, с. 99–100]. О. О. Реформатський невільні сполучення слів називає лексикалізованими, тобто такими, що прагнуть стати одним словом, одною лексемою, хоча вони ще й не втратили форми словосполучення. Учений називає їх „ідіомами”. При цьому ідіома охоплює лексикалізовані сполучення слів та окремі слова, що функціонують у переносному значенні [199, с. 121–124]. Дехто з мовознавців розмежовує поняття „ідіома” та „фразеологізм”, надаючи другому ширшого значення. Наприклад, на думку Н. М. Неровні, фразеологізм – не зовсім те саме, що ідіома. Ідіоми утворені внаслідок утрати семантики всіма словами-компонентами в їхньому складі. У фразеологізмах іноді можна простежити деякий зв’язок значення одного з компонентів із семантикою всієї одиниці. Отже, всі ідіоми – фразеологізми, та не кожний фразеологізм – ідіома [171, с. 60]. В „Енциклопедії польської мови” вказано, що „для позначення будь-яких сталих виразів, які містять щонайменше один елемент, що виступає в нетиповому для себе значенні, вживається термін фразеологізм (фразеологічний вираз), залишаючи термін ідіома для виразів, які зовсім не можна зрозуміти зі значення компонентів” [270, с. 138].

В. Л. Архангельський розрізняє поняття „фразеологічна одиниця” (яким позначає наявну в мові на певному етапі її історичного розвитку стійку комбінацію слівних знаків: цілісну, відтворювану в мові її носіями, побудовану на внутрішній залежності членів, що складається мінімум із двох повнозначних слів, має єдине значення) [18, с. 91] та „стійка фраза” – ФО зі структурою речення, яка організована за чинними в мові або такими, що існували раніше, моделями речення [18, с. 177]. С. Т. Бернштейн запропонував поділити ФО на фраземи та стійкі вирази. С. Г. Гаврін вирізняє відповідно фразеологізми та стійкі фрази [59, с. 18]. В. Л. Архангельський зазначив, що перші та другі сполучення слів виражають поняття, якщо співвідносні зі словом, і судження, якщо стійкі сполучення співвідносні з реченням. Отже, фразеологізм може бути як окремим реченням, так і членом речення – головним чи другорядним [22, с. 19]. Цю думку поділяє дослідник білоруської фразеології Ф. М. Янковський [268]. В. М. Мокієнко ФО розуміє як

відносно стійке, відтворюване, експресивне сполучення лексем, що має цілісне значення й надає вагомій експресивності висловлюванню [163, с. 4–6]. Терміни „фразеологічний вислів”, „фразеологічний вираз”, „фразеологічний зворот” у нього функціонують паралельно з термінами „образний вираз”, „стійкий зворот”, „ідіома”. Поняттям „фразеологічна одиниця” поряд із „фразеологізм” послуговується чимала частина мовознавців, наприклад, А. О. Івченко [109], В. І. Коваль [122], М. Я. Олійник [175], Л. Г. Скрипник [218]. В. М. Білоноженко вживає три терміни: „фразеологічна одиниця”, „фразеологізм”, „фразема” [33].

У наукових дослідженнях М. Ф. Алефіренка, В. П. Жукова, А. Г. Назаряна в основу визначення фразеологізму покладено семантичний критерій. Так, В. П. Жуков фразеологізмом називає стійку та відтворювану нарізно оформлену одиницю мови, яка складається з компонентів, наділених цілісним значенням, і поєднується з іншими словами [101, с. 6]. В А. Г. Назаряна фразеологізм – це нарізно оформлена одиниця мови, для якої характерне повне або часткове семантичне перетворення компонентів [170, с. 42].

Щодо терміна „фразеологічні сполучення”, то його вперше запропонували М. М. Копиленко та З. Д. Попова, які виявили, що не існує абсолютно вільних сполучень лексем [131, с. 77]. М. М. Шанський паралельно вживає „фразеологізм” і „фразеологічний зворот” (це відтворювана в готовому вигляді одиниця мови, що складається з двох і більше компонентів слівного характеру, постійна за своїм значенням, складом і структурою) [257, с. 20]. Цими ж термінами послуговується Г. М. Удовиченко [239].

У мовознавчій праці М. Ф. Алефіренка розмежовано поняття „фразеологічна одиниця” та „фразема”. Вказано, що ФО служить видовою назвою різних елементів фразеологічної підсистеми, а фразема – найменуванням реальних фразеологічних утворень, у яких об’єктивуються ФО [13, с. 4]. М. Т. Демський, подаючи дефініцію фразем, зазначає, що це мовні засоби, побудовані з окремих слів, які „виконують номінативну функцію, мають значення, співвідносне з поняттям, й емоційно-експресивне забарвлення” [83, с. 5]. Термін „фразема” (нарівні з терміном „фразеологізм”) знаходимо в наукових працях М. В. Жуйкової [97], А. А. Смерчка [222], О. Г. Тодор [236].

Авторка „Словника лінгвістичних термінів” О. С. Ахманова подає менш уживані терміни „автоматизована фраза”, „ідіоматизм”, „лексикалізоване словосполучення”, „неподільне словосполучення”, „фракціонований знак” [20, с. 503]. Намагання розширити межі „класичних груп” пов’язане з терміном „фразеологізовані вислови”, до якого вдається В. А. Чабаненко у „Фразеологічному словнику говірок Нижньої Наддніпрянщини” [ГНН, с. 3].

У сучасній українській фразеології користуються різною термінологією, але загально визнаними вважають поняття „фразеологізм” і „фразеологічна одиниця”. Подаючи дефініцію вказаних позначень, Л. Г. Скрипник зауважує: „ФО звичайно називають лексико-граматичну єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється у мові за традицією, автоматично”. Це визначення відтіняє найістотніші риси ФО – відтворюваність у процесі спілкування, цілісність значення та надслівність [218, с. 11].

У своїй роботі будемо послуговуватися термінами „фразеологізм”, „фразеологічна одиниця” і „стійка сполука” як взаємозамінними.

Традиційно вважають, що „фразеологізми як знаки непрямой номінації найчастіше творяться на основі змінних (вільних) словосполучень (рідше – речень), перебираючи від них фонетичну форму, тобто план вираження, і радикально змінюючи план змісту” [97, с. 18]. Цю точку зору підтримали М. Ф. Алефіренко, В. П. Жуков, Б. О. Ларін, В. М. Мокієнко, О. І. Молотков, М. М. Шанський та інші. Наприклад, на думку В. П. Жукова, фразеологізм починається там, де закінчується семантична реалізація його компонентів [101, с. 6]. Іншу думку висловлює М. В. Жуйкова: „Мовні факти переконливо свідчать, що в кожній мові існує чимало фразем, які утворилися без опори на готові словесні комплекси, а тому не можуть бути зараховані до класу знаків вторинної номінації. ...можна припускати, що для значної частини ідіом-новотворів, які постійно виникають у розмовному мовленні, а особливо в субстандарті, взагалі не характерний довгий шлях переосмислення готових знаків. Ідіоми можуть породжуватися миттєво, одразу як цілісні семантично, багатокомпонентні мовні одиниці зі своїм планом змісту” [97, с. 20].

На сьогодні серед науковців немає єдиної думки щодо критеріїв виділення ФО. У процесі вивчення фразеології активізували різні ознаки цих сполук: семантичну цілісність (В. В. Виноградов, І. С. Торопцев, Г. М. Удовиченко), стійкість (В. П. Жуков, Л. А. Юрчук), відтворюваність (М. Ф. Алефіренко, С. Г. Гаврін, Ф. П. Медведєв, М. М. Шанський), еквівалентність слову (А. С. Аксамітов, О. О. Реформатський), метафоричність (О. М. Бабкін, О. В. Кунін, Б. О. Ларін), наявність не менше двох повнозначних слів (М. Т. Демський, М. М. Шанський), нарізнооформленість (О. І. Молотков, Р. М. Попов, Л. Г. Скрипник), ідіоматичність (Б. О. Плотников, О. І. Смирницький), неперекладність на іншу мову (Л. А. Булаховський, Є. М. Верещагін), надслівне лексичне значення (О. І. Молотков, О. С. Юрченко), експресивність (В. М. Мокієнко, В. Д. Ужченко), функціонально-семантичну комплікативність (С. Г. Гаврін), акцентологічність (В. Л. Архангельський, М. М. Шанський) та інші. Крім того, Д. О. Добровольський наголошує на вияві структурно-типологічної закономірності й ступеня регулярності фразеологічної системи. Л. Г. Скрипник, як і більшість учених, релевантними вважає декілька ознак: відтворюваність у процесі спілкування, цілісність значення й „надслівність” [218, с. 11]. В. П. Жуков називає відтворюваність, часткову або повну цілісність значення, стійкість, нарізнооформленість [100, с. 5], а О. М. Бабкін виділяє семантичну цілісність, стійкість, експресивно-емоційну маркованість [24, с. 10–29]. Л. А. Юрчук вважає, що якісну характеристику фразеологізмів дають диференційні ознаки в їхній сукупності, зокрема: 1) фразеологізм має специфічне фразеологічне значення; 2) значення фразеологізму не може виявлятися окремо або незалежно від його граматичних особливостей; 3) для ФО властиві постійність, відтворюваний за традицією компонентний склад [267, с. 24–26]. Як твердить М. В. Жуйкова, основною ознакою фразеологізму як мовної категорії слід уважати семантичну цілісність, нерозчленованість [97, с. 16].

Особливістю фразеологічного звороту, яка відмежовує його від вільного сполучення слів і зближує зі словом, на думку М. М. Шанського, виступає відтворюваність [223, с. 64]. О. С. Ахманова постулює, що основний критерій для розмежування фразеологічних зворотів від вільних словосполучень – характер їхнього співвіднесення з дійсністю, цілісність номінації [19, с. 169].

Г. М. Удовиченко зазначив, що фразеологічні звороти можуть мати в контексті такі ознаки: стабільність значення, сталість лексичного складу, незмінність порядку слів, дослівну неперекладність значень лексикалізованих зворотів на інші мови, можливість бути заміненіми одним словом. Проте не всі ці ознаки рівноцінні, не всі вони наявні в кожному звороті. Лише перша – універсальна, бо властива будь-якому фразеологізмові [237, с. 20–21].

У праці В. Д. Ужченка та Л. Г. Авксентьєва наголошено, що ФО суттєво відрізняється від слова. Адже їй притаманна сукупність ознак, серед яких визначальними, крім компонентності, виступають цілісність значення, відтворюваність, відносна постійність компонентного складу та структури й експресивність. Усі інші більшою чи меншою мірою пов'язані з названими [242, с. 16]. Л. Г. Скрипник зовнішньою ознакою, яка вирізняє ФО від слова, називає нарізнооформленість фразеологізму [218, с. 10]. В. М. Мокієнко слушно зауважує: що менше враховано ознак для виділення ФЗ, то ширшими виявляються межі фразеології [163, с. 4–6]. Я. А. Баран вважає, що відмінність фразеологізмів від інших стійких словосполучень визначають за такими ознаками: 1) процесом утворення; 2) співвідношенням між формою та змістом; 3) семантичною структурою; 4) сферою функціонування; 5) належністю до системи / підсистеми. Однак усунути всі розбіжності щодо обсягу фразеології можуть допомогти об'єктивні лінгвістичні критерії визначення фразеологізму: дефініція словосполучення чи речення як віртуальних знаків мови; зрушення в семантиці внаслідок переосмислення компонентів стійких словосполучень чи речень; функціональне призначення одиниць (фразеологізмів) [28, с. 8].

М. Ф. Алефіренко розрізняє універсальні (загальномовні) та специфічні ознаки. „До перших належать відтворюваність і стабільність компонентного складу, до других – семантичне перетворення фраземотворчих компонентів, смислова цілісність та експресивно-емоційний характер фразеологічної семантики” [245, с. 801].

Проаналізувавши різні погляди, вважаємо, що найприйнятнішими для виділення фразеологізмів можна визначити такі диференційні ознаки: відносну постійність компонентного складу та структури, відносну семантичну цілісність, відтворюваність у мовленні носіями мови, експресивність.

Зазначмо, що всі типи сталих сполучень мають різний ступінь сталості та залежать від семантичного віддалення компонента ФО від відповідного слова у вільному словосполученні. Відносна постійність компонентного складу та структури виявлена як діалектична єдність константного (інваріантного) й змінного (варіантного). Теоретично цю ознаку можна інтерпретувати як діапазон варіювання в межах її норми [242, с. 17]. У літературній мові фразеологізми представлені різними варіантами (лексичними, фонетичними, граматичними тощо). Тому постійність компонентного складу та структури ФО відносна, а не абсолютна, не статична [243, с. 23].

Семантична цілісність – це внутрішня змістова єдність, зумовлена деактуалізацією компонентів, що входять до структури фразеологізму [101, с. 7]. Слова-компоненти не перетворюються повністю на неслівні утворення, а певною мірою беруть участь у формуванні цілісного значення ФО. „Цілісність семантики фразеологізмів виявляється у відносній (приблизній) ідентифікації їх словом (як *маків цвіт* – гарний; *і вуст не розтулити* – мовчати), у здатності їх виступати окремим членом речення, у відтворюваності в мовленні й у стабільності (з допуском варіантності) компонентного складу й структури” [243, с. 21]. Звернімо увагу, сутність семантичних перетворень компонентів, „які відбуваються в основному двома шляхами – метонімічним і метафоричним, полягає в тому, що фраземотворчі компоненти в процесі фразеологізації розвивають у собі якісно нові властивості. Семантичним перетворенням можуть піддаватися всі або окремі фраземотворчі компоненти” [245, с. 801]. Отже, що більше послаблення лексичного значення слів-компонентів, то цілісніше значення ФО, яке не розподіляється між її компонентами. Звідси випливає, що семантична цілісність ФО не абсолютна, а відносна.

Досить часто дослідники надають пріоритетного значення саме такій ознаці ФО, як відтворюваність. Ця особливість сталого сполучення слів відрізняє його від вільного сполучення слів, хоча й зближує зі словом. С. Г. Гаврін підкреслює, що необхідно прийняти відтворюваність як основну властивість саме тому, що вона єдина спільна та розпізнавальна ознака, яка вирізняє стійкі сполуки з маси вільних сполучень слів [59, с. 45]. Сталі сполучення слів, на відміну від вільних синтаксичних словосполучень, існують як цілісні за

своїм значенням і стійкі у функціонуванні та будові утворення. Їх не створюють, а відтворюють як готові цілісні одиниці з фіксованим значенням, компонентним складом і структурою [242, с. 16]. Водночас спостерігаємо тенденцію до оновлення компонентного складу. ФО зазнає змін, тобто, попри відносну постійність компонентного складу й структури фразеологізмів, вони допускають формальну та семантичну варіативність. „Фразеологічна відтворюваність зворотів у мовленні пояснюється тим, що вони існують у мові (свідомості, пам'яті) вже як готові блоки, з яких ми й конструємо (разом зі словами) речення та які використовуємо для образної вторинної номінації реалій, найчастіше – ситуацій” [243, с. 21].

Експресивність як ознаку ФО виділяють не всі дослідники. В. А. Папіш вважає, що „в художньому тексті, особливо коли йдеться про творче використання письменником фразеологічних пластів функціонуючої мовної сфери, цю властивість потрібно враховувати в першу чергу” [179, с. 80]. На думку В. Д. Ужченка, „експресивність як онтологічна риса ФО постає з їхнього призначення – передавати через почуття наше ставлення до фактів навколишньої дійсності, підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом суб'єктивного увиразнення мови. Фразеологізми функціонують не для позначення нових реалій, а для оцінної характеристики вже названого. Експресивність базується насамперед на образності, тобто на імпліцитному зіставленні вільного й фразеологічного омонімічних словосполучень, словокомплексу-прототипу з нейтральними його складниками й цілісної метафоричної одиниці. Влучність характеристики, сконденсованість думки, емоційність і відчутна оцінна функція, яскраво виражена конотація як провідний компонент семантики пояснюються самою природою фразеологізмів як специфічних мовних одиниць – передати емоційно-оцінне, образне ставлення людини до реалії, живописати її. Утілені в них яскраві метафора, метонімія, промовисті гіпербола або літота, іронічне зіставлення-паралелізм, безеквівалентна сполука з відчутним культурологічним компонентом і породжують експресивність. Цьому сприяють також антитезна структура ФО, каламбур, тавтологія, уведені в римовані частини ФО конотативні оніми, іронія, прозорий чи імпліцитний

евфемізм та ін.” [243, с. 23–24]. М. Я. Олійник називає експресивний компонент домінантою фразеологічного значення [175, с. 3].

Ще однією важливою ознакою ФО вважають ідіоматичність. Під цим критерієм слід розуміти ступінь вивідності значення фразеологізму зі значень слів-компонентів. На думку В. П. Жукова, стійкість – це міра ідіоматичності [101, с. 9]. Ідіоми не стільки описують навколишній світ, скільки інтерпретують його, передають суб’єктивне ставлення носія мови до дійсності, переважно емоційне.

У порівнянні зі словом ФО наділена більшою змістовністю. Своєрідність фразеологічного значення, на відміну від лексичного значення, виявлена, на думку М. Ф. Алефіренка, у вторинному відтворенні мовної картини світу, збагаченому досвідом інтелектуально-емоційного освоєння носіями мови відповідних об’єктів позамовної дійсності, тобто лексичне та фразеологічне значення, будучи співвідносними семантичними категоріями, відрізняються ступенем мовної абстракції [13, с. 117].

Варто звернути увагу й на те, що в лінгвістичній науці немає єдиної думки щодо того, чи вважати прислів’я, приказки, крилаті вислови типу замкненої фрази, мовні штампи й кліше, складні терміни фразеологічного характеру об’єктом фразеології, чи виводити їх за рамки цієї лінгвістичної дисципліни, залишаючи їх розгляд фольклористиці та стилістиці. Одні вчені наполягають на необхідності вилучення з цього ряду прислів’їв як таких, що за своєю будовою становлять закінчені судження (Л. Г. Авксентьєв, В. М. Білоноженко, Ю. А. Гвоздарьов, В. М. Мокієнко, О. С. Юрченко, Л. А. Юрчук). Радикальніший погляд представлено в працях Н. М. Амосової, О. І. Молоткова, О. І. Смирницького, які виносять за межі фразеології всі стійкі утворення комунікативного характеру (і прислів’я, і приказки) за ознакою нееквівалентності слову. Це питання дуже важливе з професійного боку. Зокрема, на думку Н. М. Неровні, фразеологізми – не те саме, що прислів’я та приказки. Дослідниця зазначає, що в складі прислів’їв і приказок досить часто справді вжито фразеологізми, однак вони містять ще й інші слова, завдяки чому прислів’я, рідше приказка, репрезентує судження. Не зараховує вона до фразеологізмів й авторські образні вислови та вважає, що вдале висловлення, співвідносне зі словом, набуває статусу фразеологізму

тільки тоді, коли його підхоплюють мовці, запам'ятовують, широко використовують, у такому разі воно стає надбанням мови [171, с. 60–61]. О. І. Єфимов висловив іншу думку: він зараховує до фразеології не тільки ідіоми, але й прислів'я, приказки, афоризми письменників, крилаті вирази, стійкі формули та звороти науково-термінологічного характеру, деякі канцелярські штампи тощо [92, с. 182].

Потрактуюючи поняття про фразеологію у „вузькому” та „широкому” розумінні, С. І. Ожегов заперечує доцільність розгляду названих різновидів усталених сполук серед власне фразеологічних одиниць. Прислів'я, приказки, „крилаті слова”, казкові формули, афоризми він включає до розряду фразеології в „широкому” розумінні [173, с. 194–197]. Слід зазначити, що Є. М. Верещагін, В. Г. Костомаров, Л. І. Ройзензон до фразеології в „широкому” розумінні зараховували ідіоми, фольклорні одиниці, крилаті вислови, прислів'я, приказки, стійкі сполучення слів і вважали їх найбільшим специфічним національно-культурним явищем мови.

К. Нічева, досліджуючи співвідношення між крилатим висловом і фразеологічною одиницею, стверджує, що „всі переосмислені крилаті вислови – ФО, ті ж вислови, які не переосмислені семантично, фразеологічними одиницями не є” [172, с. 50]. До „Фразеологічного словника болгарської мови” К. Нічева, Кр. Чолакова, С. Спасова-Михайлова ввели лише ті крилаті вислови, в яких відбувся процес семантичної трансформації, а ті, в яких слова-компоненти зберігають своє значення, автори виносять за рамки фразеології [Нич., с. 16]. Таким чином, ідеться про поділ крилатих висловів на фразеологічні та нефразеологічні, що не є зовсім правомірним. Крилаті одиниці мають вивчатися в одній загальній фразеологічній системі. Зазначмо, що є ж і крилаті слова, які слід зараховувати також до фразеології (за обсягом семантики).

До фразеології у „вузькому” розумінні мовознавці включають: 1) метафоризовані сполуки різної структури й походження; 2) метафоризовані професійні словосполучення; 3) компаративні фразеологізми, які постали на основі порівняльних словосполучень чи речень; 4) допустові ФО, найчастіше структурно оформлені за допомогою допустового сполучника *хоч* та дієслова наказового спосо-

бу; 5) сполучення повнозначного слова зі службовим; 6) метафоризовані крилаті вислови різного походження; 7) метафоризовані дериватами, тобто еліптичні (вилучені) частини ширших усталених висловів [243, с. 28–29]. Однак не всі вчені погоджуються з термінами фразеологія в „широкому” чи „вузькому” розумінні. Не розглядають у такому аспекті фразеологію В. Л. Архангельський, М. М. Шанський, Р. Еккерт й інші.

В. Д. Ужченко запропонував розподіл ФО на центральні складники фразеологічного фонду й різною мірою віддалені від центру відтворювані одиниці – периферійні. До останніх зараховує тавтологізми, дієслово-іменні перифрази, вирази із фразеологічно зв'язаним значенням слів, деякі види крилатих слів, приказок тощо. Лінгвіст зазначив, що „за прислів'ями й деякими видами приказок доцільно закріпити традиційний термін „пареміологія” [243, с. 32].

Одним із аргументів дослідників, які виводять прислів'я, приказки та крилаті вислови, співвідносні з реченням, за межі об'єкта фразеології, слугує твердження про те, що ці різноструктурні сполуки відбивають лише породження певних ситуацій та обставин життя, а не власне мовного розвитку. ФО ж у власне лінгвістичному розумінні – це одиниці мови, які, співвідносячись зі словами, входять у структуру мови [218, с. 68]. Проте такий підхід до прислів'їв, приказок і крилатих висловів викликає серйозні заперечення, і все більше дослідників схиляється до того, що ці одиниці не повинні бути вилучені з фразеології. Науковий підхід до вивчення вказаних сполук бере початок тільки з другої половини ХІХ століття й пов'язаний насамперед із лінгвістичними студіями О. О. Потебні. Адже саме в ХІХ столітті до питань мови застосовано порівняльно-історичний метод. О. О. Потебня зробив висновок, що без історичного підходу до вивчення прислів'їв і приказок не можна розкрити суті й закономірностей їхнього розвитку. Досліджуючи паремійні одиниці, учений зазначив, що прислів'я та приказки не є чимось навіки застиглим. Багато з них за певних історичних умов зазнають і структурних, і семантичних змін.

Фразеологія – „сукупність різного ступеня лексикалізованих одиниць, фразеологізованих прислів'їв, приказок, крилатих виразів, синтаксично спеціалізованих сполук” [237, с. 24]. Прислів'я та

приказки відповідають диференційним ознакам фразеологізмів (стійкості, відтворюваності, експресивності), що підтверджує їхню належність до ФО. Отже, небезпідставно прислів'ям і приказкам відведено законне місце в багатьох загально визнаних класифікаційних схемах ФО (В. Л. Архангельський, Є. М. Верещагін, С. Г. Гаврін, В. С. Калашник, В. Г. Костомаров, О. В. Кунін, Ф. П. Медведєв, Л. М. Пеллепейченко, Л. І. Ройзензон, Л. Г. Скрипник, О. О. Тараненко, Г. М. Удовиченко, І. Г. Чередниченко, І. І. Чернишова, М. М. Шанський). Ми теж приєднуємося до думки цих лінгвістів.

У фразеології української мови помітну роль відіграють усталені сполучення з порівняльними сполучниками *як, ніби, мов, немов*. Значну увагу компаративним фразеологізмам приділяє дослідниця О. Г. Тодор. Вона зазначила, що „найтиповішими та найпоширенішими виступають фразеологізми з порівняльними сполучниками, які походять із порівняльних зворотів або порівняльних підрядних речень зі сполучниками. З часом такі конструкції фразеологізувалися й частково втратили порівняльне значення” [236, с. 64]. Компаративні сполучення становлять самостійну групу відтворюваних одиниць мови, суміжну з власне фразеологічною. Унаслідок тривалого вживання порівняльні звороти переходять від мовлення до мови й утворюють особливий розряд у системі стійких зворотів – компаративні фразеологізми. Компаративна фразеологія відбиває склад національного образного мислення, самобутність народної культури, менталітету [167, с. 109].

М. Ф. Алефіренко підкреслив, що компаративні фразеологізми з'являються внаслідок образного асоціативного мислення. „Однією з найважливіших причин трансформації порівнянь у компаративні ФО є порушення в них звичної, традиційної смислової дистрибуції. Під порушенням смислової дистрибуції розуміють okazionalnu сполучуваність смислових компонентів тієї чи іншої ФО” [8, с. 17]. Стійкі народні порівняння фіксують багатовіковий народний досвід, погляди на реальну дійсність і передаються з покоління в покоління. З урахуванням цього компаративною ФО мовознавець називає таке стійке порівняльне сполучення експресивно-емоційного й оцінювального характеру, яке тісно пов'язане з розумовою діяльністю людини, служить важливим засобом комунікативної системи мови та відбиває

особливості психології, звичаїв і побуту народу [8, с. 19]. Компаративні вислови становлять третину реєстру будь-якого фразеологічного словника або й цілі словники, наприклад: „Словник стійких народних порівнянь” О. С. Юрченка та А. О. Івченка [ССНП], „Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій” Г. М. Доброльожі, в анотації до якого зазначено, що видання – „найбільший регіональний фразеологічний словник в Україні” [Добр.].

Ще одна важлива проблема у фразеології – розуміння статусу та стилетворчих можливостей вигуків фразеологізмів. Як зауважує В. А. Чабаненко, вигуківі фразеологізми в текстах художніх творів виступають засобами інтенсифікації „емотивної виразності”, тобто виконують емоційно-експресивну та емоційно-оцінну функції [253, с. 61]. Н. Д. Бабич, В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, М. Т. Демський, Г. Т. Кузь, В. А. Чабаненко відстоюють статус цих фразем у фразеології.

Не всі мовознавці зараховують до ФО так звані супровідні слова, які виступають обов’язковим словесним оточенням фразеологізму. Приєднуємося до думки укладачів „Словника фразеологізмів української мови”, які в передмові зазначили, що „супровідні слова зберігають своє лексичне значення і перебувають поза межами ФО, але є необхідними для її функціонування та реалізації значення” [СФ2, с. 7].

У центрі уваги дослідників-фразеологів також перебуває проблема класифікації ФО. Сучасна семантична фразеологічна школа небезпідставно своїм основоположником вважає швейцарського вченого Ш. Баллі, який заклав основи стилістичної класифікації. Суть ФО він убачав насамперед у семантичних ознаках. Учений наголошував: „Якщо в якому-небудь словосполученні кожна графічна одиниця частково або повністю втрачає своє значення й тільки сполучення в цілому зберігає чіткий зміст, то ми можемо стверджувати, що маємо справу з фразеологічним виразом” [26, с. 87]. ФО, на думку вченого, відповідає трьом вимогам: 1) складається з декількох слів, написаних окремо; 2) ці слова розташовані в певному незмінному порядку й не допускають уведення між ними будь-яких слів; 3) жодне зі слів такого виразу не може бути замінене іншим [26,

с. 98]. Ш. Баллі фразеологію трактував тільки як частину стилістики. Пріоритет виділення її як окремої лінгвістичної дисципліни належить Є. Д. Поливанову [188, с. 60–61].

У мовознавстві заслуговує на увагу класифікація стійких сполук за критерієм семантичної мотивованості їхніх компонентів В. В. Виноградова (фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення), яка зазнала найбільшого поширення у фразеології [52, с. 21–25]. М. М. Шанський доповнив цю класифікацію четвертим типом – фразеологічними виразами, які не тільки семантично подільні, але й повністю складаються зі слів, що не втратили свого значення. Близький до класифікації В. В. Виноградова розподіл за ступенем граматично-змістової злитості елементів здійснив на українському матеріалі П. С. Дудик. Дослідник виділив п'ять типів фразеологізмів: ідіоми, фразеологічні єдності, фразеологічні вирази, фразеологічні сполучення, фразеологізовані сполуки слів (словосполучення) [87, с. 81–83].

Семантична концепція В. В. Виноградова, В. П. Жукова та О. М. Бабкіна побудована на зіставленні слова та ФО, вільного та фразеологічного сполучень, а також враховує ступінь переродження окремих компонентів. Цю концепцію розробляли й українські дослідники, зокрема М. Ф. Алефіренко, Н. Д. Бабич, Д. Х. Баранник, І. К. Білодід, Л. А. Булаховський, М. Т. Демський, М. А. Жовтобрюх, В. С. Калашник, Ф. П. Медведєв, Н. А. Москаленко, В. М. Русанівський, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченко, О. С. Юрченко й інші. Найбільш концентровано та чітко ця концепція виражена в працях Г. М. Удовиченка. З погляду синтаксично-семантичної структури й емоційно-експресивних відтінків фразеологічно зв'язані словосполучення української мови вчений вважає найдоцільнішим поділити на ідіоми, фразеологічні вирази (представлені фразеологізованими прислів'ями та приказками) і фразеологічні сполучення [237, с. 21–22].

С. Г. Гаврін систематизував стійкі сполуки у функціональному аспекті [59, с. 46–47]. Д. Х. Баранник для усного монологічного мовлення запропонував теж функціональну класифікацію ФО: 1) фразеологічні метафори народного характеру (ідіоми, приказки); 2) фразеологічні метафори літературного характеру (крилаті метафоричні словосполучення); 3) фразеологічні образні

узагальнення народного характеру (прислів'я); 4) фразеологічні образні узагальнення літературного характеру (крилаті синтаксично закінчені одиниці); 5) специфічно жанрова фразеологія [29, с. 34–38].

У класифікації В. Л. Архангельського за основу взято структурну організацію та синтаксичну функцію фразеологізму в реченні. Він виділяє два типи фразеологізмів: 1) ФО, співвідносні з вільно організованими словосполученнями; 2) ФО, співвідносні з реченнями [18, с. 65].

Помітне місце в теоретичних дослідженнях посідає граматичний принцип класифікації фразеологізмів. Морфологічна класифікація О. І. Молоткова і М. Т. Демського побудована на співвіднесеності ФО з певними частинами мови та передбачає визначення лексико-граматичної природи стрижневого слова. М. Т. Демський зазначає, що всі фраземи за характером їхнього значення та виконуваними синтаксичними функціями в реченні можна поділити на іменникові, займенникові, прикметникові, дієслівні, прислівникові й вигуківі [83, с. 10–24]. Цієї ж думки дотримується О. М. Демська-Кульчицька, коли наводить частиномовну характеристику фразем [77, с. 17–20]. Дослідниця підкреслює, що аналіз фраземи в тексті може мати щонайменше два аспекти: фразема як синтаксична одиниця та як стилістична одиниця. В. М. Білоноженко з погляду категоріальної семантики вирізняє субстантивні (іменникові), дієслівні, ад'єктивні (прикметникові), адвербіальні, вигуківі ФО [34, с. 58–59].

В українському мовознавстві Л. Г. Скрипник синтезувала основні критерії виділення фразеологізмів і запропонувала граматику-структурну класифікацію: 1) ФО, організовані за моделлю словосполучення (особливістю яких виступає співвідносність з окремим словом і функціонування в ролі члена речення); 2) ФО, що мають організацію простих або складних речень. У цій класифікації враховано особливості структури аналізованих компонентів як додатковий критерій [218, с. 23]. До окремого розряду дослідниця зараховує ФО, що становлять поєднання службового та повнозначного слів, у їхньому складі вирізнено групу порівняльних (компаративних) сталих зворотів [218, с. 98–100]. Ю. Ф. Прадід твердить, що структура ФО значно різноманітніша, тому пропонує виділити три структурно-граматичні типи: 1) фразеологізми, що за своєю структу-

рою відповідають сполученню слів; 2) фразеологізми, співвідносні з реченням; 3) фразеологізми змішаного типу [195, с. 29].

У польському мовознавстві з погляду на різницю у формальній побудові фразеологізми поділяють на фрази – сполучення, які мають форму речення; звороти – вирази у формі дієслівної групи; вирази – багатоконпонентні сполучення у формі іменникової групи, прикметникові вирази [270, с. 103].

Н. Д. Бабич виділяє фразеологізми, структурно рівнозначні словосполученням і структурно рівнозначні реченням [22, с. 24–59]. Однак основним у вивченні ФО мови дослідниця вважає стилістичний аспект. Вона зазначає, що у фразеології мови немає нейтральних щодо стилю одиниць, проте існує чимало міжстильових сталих словосполучень. Усі ФО щодо їхньої експресивності Н. Д. Бабич поділяє на сталі конструкції, які не передають емоційно-експресивних значень, і ті, що виражають найрізноманітніші емоційно-експресивні відтінки значень [21, с. 17–18].

Класифікацію за стилістичними функціями фразеологізмів у тексті запропонував М. М. Шанський. Він виділив у фразеологічному фонді: 1) міжстильові фразеологічні звороти; 2) фразеологічні звороти розмовно-побутового характеру; 3) фразеологізми книжного характеру; 4) фразеологічні архаїзми та історизми [257, с. 143–148]. Цю класифікацію використовують дослідники мови художньої літератури, зокрема В. В. Виноградов, А. М. Григораш, С. Я. Єрмоленко, Г. П. Їжакевич, Н. М. Сологуб та інші. Стилістична диференціація фразеологізмів дає змогу встановити експресивно-стилістичні функції окремих груп ФО та не охоплює всього багатоманітного й різнопланового фразеологічного матеріалу національної мови [111, с. 14]. В. М. Васильченко, враховуючи стилістичні параметри фразеологізмів, поділяє їх на міжстильові (загальноживані) ФО та стилістично марковані, тобто ті, що вжиті лише в певних стилях [50, с. 35]. У лінгвістиці мають місце й інші класифікації, у яких ураховано комплекс семантичних та стилістичних відтінків.

В основу вирізнення фразеологізмів Л. А. Булаховський поклав генетичний принцип. Враховуючи джерела виникнення ФО, він розглядає: 1) прислів'я та приказки; 2) професіоналізми; 3) усталені вислови з анекдотів, жартів тощо; 4) цитати та образи зі Старого й

Нового Завітів; 5) ремінісценції античної старовини; 6) переклади поширених іншомовних висловів (французьких, німецьких, італійських, англійських); 7) крилаті слова російських та іноземних письменників; 8) влучні фрази видатних людей [43, с. 77–78]. Ця класифікація побудована насамперед на матеріалі російської мови, однак її принципи можна застосовувати й до ФО, засвідчених у творах українських письменників. У генетичному аспекті фразеологізми української мови, які корелюють зі словами, поділяють на: 1) питомі українські ФО; 2) запозичені ФО; 3) фразеологічні кальки та 4) фразеологічні напівкальки [218, с. 149; 257, с. 88]. В. М. Васильченко за джерелом виникнення виділив власне українські (народні та книжні) й запозичені фразеологізми [50, с. 10].

Типологію ідіом у когнітивно-генетичному аспекті запропонувала М. В. Жуйкова. Дослідниця розрізняє ідіоми, що виникли як знаки непрямой номінації шляхом переосмислення вільних словосполучень чи речень, і ті, що утворені в мовленні незалежно від вільних словосполучень як семантично цілісні одиниці, значення яких не інтегрується із значень окремих слів-компонентів. Породження ідіом цього різновиду часто зумовлене комунікативно-прагматичними потребами мовця, які виникають у цілком конкретній ситуації спілкування і є реакцією на певні спостережувані ознаки, релевантні для мовця [99, с. 74–79].

Фразеологізми з погляду їх уживаності можна поділити на: 1) активні – це ФО різного стилістичного забарвлення й стильової закріпленості, які регулярно вживають у сучасній літературній мові; 2) пасивні, до яких належать застарілі фразеологізми й фразеологізми-інновації. Слід пам'ятати, що з часом відбувається поступовий перехід з активного до пасивного шару, зумовлений неактуальністю самої реалії, явища, предмета, процесу, які позначали ФО. Основні функціонально-стильові розряди фразеологізмів – розмовні, просторічні, фольклорні та книжні. За ступенем засвоєння виділяють ФО, що активно функціонують у сучасній мові, тобто узуальні, та контекстуальні, індивідуально-авторські, оказіональні.

На сьогодні дослідники фразеології продовжують розробляти синхронічний і діяхронічний аспекти, досліджують системні зв'язки ФО, уточнюють термінологію тощо. Проте на зміну структурно-се-

мантичній парадигмі поступово приходять психокогнітивний аспект. У цьому напрямі працюють А. М. Баранов [30], Д. О. Добровольський [84], О. В. Забуранна [102–103], О. П. Левченко [149] та інші. Виразно простежуємо психокогнітивний аспект у працях О. О. Селіванової. Вона запропонувала нову концепцію мотиваційних процесів. Авторка проаналізувала закономірності знакової переінтерпретації українських фразеологізмів у мережі культурних кодів етносвідомості, дослідила чинники позначення ФО концептосистеми народу, узагальнила свої дослідження в монографії „Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти)” [212]. Як зазначає Д. В. Ужченко, „когнітивна лінгвістика значно розширила поле досліджень, дала можливість використовувати найрізноманітнішу позалінгвістичну інформацію” [243, с. 431].

Протягом двадцяти років лінгвісти вивчають „скарбницю душі народу” крізь призму когнітивістики та дискурсу (М. Ф. Алефіренко, Л. Г. Золотих, А. М. Мелерович, В. М. Мокієнко, О. О. Селіванова, В. М. Телія та ін.). Ці вчені, власне, й окреслили контури когнітивної фразеології, тлом виникнення якої стала нова для мовознавчого поступу ХХІ століття когнітивно-дискурсивна парадигма лінгвістики [158, с. 90]. Зокрема, Л. Г. Золотих розглянула проблеми когнітивно-дискурсивного формування фразеологічних значень як форм модально-оцінної інтерпретації знань відображеної дійсності, а також різні способи вторинної репрезентації, організації та зберігання цих знань у когнітивних структурах мовної свідомості людини [104]. У монографії М. В. Жуйкової з позицій когнітивної лінгвістики висвітлено питання генези сталих виразів і подано класифікацію ідіом, що заснована на механізмах їх утворення [97]. М. Ф. Алефіренко розглядає проблеми взаємодії мовної та етнокультурної свідомості в процесі дискурсивного ідіомотворення [11]. Дотримуючись методологічного принципу поєднання лінгвістичних парадигм, контрастивного аспекту, О. П. Левченко висвітлює специфіку фразеологічної картини світу, символіку за допомогою концептуального аналізу на фразеологічному матеріалі [149].

Інтенсивніше мовознавці почали вивчати ареальну (діалектну) фразеологію, опубліковані словники В. А. Чабаненка [ГНН], Г. Л. Аркушина [Арк.], Г. М. Доброльожі [Добр.], З. С. Мацюк [Мац.] та ін. Учені

досліджують українську жаргонну фразеологію, її адаптацію в діалектах. Нещодавно вийшов словник Д. В. Ужченка [Ужч.]. Варто взяти до уваги контрастивну (зіставну) фразеологію, оскільки ігнорування ширшого лінгвопростору спричинює некоректні висновки. Ведуться дослідження з етимології та історії українських фразеологізмів.

1.2. Явище трансформації фразеологізмів

Незважаючи на давню традицію вживання фразеологізмів, їхнє закріплення в народній свідомості, вони не виступають назавжди застиглими, а підлягають певним змінам, що зумовлено новими обставинами життя, потребами спілкування. Структурні та семантичні трансформації стійких сполук, на думку Ф. П. Медведєва, залежать не лише від дії внутрішніх законів мови, але й від історичних змін у житті народу [153, с. 43].

У сфері фразеології набула поширення тенденція до оновлення компонентного складу ФО. Дослідження динаміки фразеологічної системи виявили два її провідних напрями: власне новотворення, що пов'язане з необхідністю номінації нових реалій, та актуалізація вже існуючих мовних засобів із їхнім подальшим переосмисленням і семантичною переорієнтацією. В актуалізації узуальних стійких сполук помітну роль відіграє трансформація. Трансформація фразеологізмів – одне з проблемних питань у мовознавстві. Зміна суспільних орієнтирів, потреба в номінації нових явищ і посиленні експресивних функцій мови активізували переосмислення фразеологічного матеріалу. У мовознавчій літературі трансформацію розглядають переважно на матеріалі фразеологізмів або ширше – стійких сполучень слів, а не як окреме явище, не як спосіб стилістичного увиразнення викладу матеріалу. Проте єдиного визначення трансформації фразеологізмів досі ще нема. Наприклад, О. Д. Пономарів фразеологічну трансформацію трактує як видозміну ФО з певною стилістичною настановою. Можливість видозміни фразеологізмів ґрунтується на збереженні їхньої внутрішньої форми, нарізнооформленості та на відносній стійкості [190, с. 127]. І. В. Арнольд трансформацією ФО називає релевантні

зміни в лексичному складі, синтаксичній структурі, семантиці, за яких узуальносталу форму фразеологізму протиставлено його okazіональній формі [17, с. 89]. Фразеологічна трансформація – це пристосування ФО до певного контексту для досягнення потрібного стилістичного ефекту. Трансформований фразеологізм створюється, існує та сприймається саме в межах певного контексту [50, с. 33]. Трансформацію трактують і як відхилення від норми, викликане різними причинами [252, с. 112]. На думку О. І. Молоткова, „вживання фразеологізму в незвичному для нього значенні зумовлено порушенням звичайних відношень і зв'язків зі словами в мовленні, тобто можливістю сполучення зі словами такого лексичного ряду, з якими фразеологізм як мовна одиниця, що має своє певне лексичне значення, у межах норм сполучатися не може” [165, с. 192–193]. Я. А. Баран модифікацією називає видозміну, яку супроводжує поява у ФО нових ознак чи властивостей, а також вказівка на активне втручання, активну дію з боку продуцента над мовним матеріалом [27, с. 134].

А. П. Грищенко підкреслює, що ознаки семантичної цілісності та відтворюваності в мовленні не виключають вживання фразеологізмів у кількох модифікаціях. Модифікації мають вияв у змінності лексичного наповнення або внутрішньої синтаксичної організації відповідних усталених одиниць. У мові художньої літератури письменники використовують індивідуально-авторські, або okazіональні, варіанти фразеологізмів, розраховані насамперед на стилістичний ефект. Поширений прийом заміни компонента ФО іншим словом або словосполученням. Модифікації ФО досягають шляхом поширення їх додатковими компонентами, внаслідок чого відбувається їхня актуалізація, пов'язана з відповідною конкретною життєвою ситуацією [227, с. 207–208]. Серед способів трансформації мовознавець вирізняє також явище об'єднання фразеологізмів на основі семантичної спільності (фразеологічну контамінацію).

Розглядаючи проблеми фразеологічної модифікації, С. Б. Пташник виділила ряд критеріїв цього мовного явища:

– основою утворення ФМ виступають узуальні фразеологізми, тобто ФО з відповідною структурою та лексичним наповненням,

лексикалізовані в складі мови (належать до фразеологічного складу мови) і кодифіковані в словниках;

– ФМ – це явище на рівні мовлення. Тут ідеться про okazіональне вживання фразеологізмів у конкретному мовленнєвому акті;

– усім фразеологічним модифікаціям властива okazіональність: вони утворюються для певного конкретного випадку, й у цьому полягає одна з основних відмінностей між ФМ та узуальними, лексикалізованими ФО, які щоразу використовують у мовному вжитку в тій самій формі. Очевидно, не виключено, що ФМ також мають здатність лексикалізуватися та з часом кодифікуватися в словниках;

– при утворенні ФМ можуть відбуватися зміни компонентного складу або структури узуальних фразеологізмів, які за деяких умов (але не обов'язково) спричиняють зміну значення виразу, причому до окремих компонентів ФО автор модифікації може застосовувати такі ж підходи, як і до самостійних лексем;

– формальні зміни не визначальні при утворенні модифікацій. ФМ можуть поставати також внаслідок специфічної інтеграції фразеологізмів у контекст, яка породжує певні трансформації семантики фразеологізму;

– модифікації не піддаються повній лексикографічній кодифікації. Щоправда, це не означає, що ФМ не фіксуватимуть лексикографічні праці загалом. Прикладами можуть слугувати словники фразеологізмів певного автора. Однак такі видання вміщують лише деякі приклади ФМ і не завжди ставлять собі за мету вичерпну презентацію ФМ певної мови;

– ФМ характерна інтенціональність, оскільки, використовуючи ФМ, автор прагне досягти певного стилістичного ефекту. Підтвердженням інтенціональності модифікування можуть виступати певні елементи контексту [197, с. 54–56].

Проблема визначення трансформацій великою мірою пов'язана ще й з термінологічним хаосом, наявним у всіх працях, котрі більшою чи меншою мірою репрезентують питання фразеологічних модифікацій. В українському та російському мовознавстві ФМ описували як індивідуально-авторські перетворення ФО, okazіональні перетворення, деформації ФО, мовні okazіоналізми, деформаційні

модифікації, авторські інновації, авторські неологізми, фразеологічні деривати, трансформації ФО. На думку В. Н. Вакурова, причина такої термінологічної невизначеності полягає в недостатньому опрацюванні проблеми [49, с. 101]. У своєму дослідженні будемо користуватися термінами трансформації та модифікації ФО як синонімічними поняттями.

Функціонування стійких сполук слів зі зміною їхньої семантики та структури виявлені в найрізноманітніших формах. Засобів і прийомів перетворення ФО безліч. Досі не запропоновано їхньої єдиної класифікації. Її вироблення, на думку В. М. Вакурова, ускладнене тим, що ці прийоми використовують не ізольовано один від одного [49, с. 101]. Найуживаніші прийоми трансформації ФО лінгвісти об'єднують у три групи: 1) пов'язані зі зміною форми компонентів або компонентного складу (зміна граматичних форм компонентів, скорочення або розширення компонентного складу, лексичні видозміни у ФО, контамінація); 2) пов'язані з контекстним обігруванням ФО чи їх окремих компонентів; 3) пов'язані з використанням загального образу ФО [242, с. 144].

А. П. Коваль виділяє такі способи трансформації: 1) наповнення фразеологічного звороту новим змістом без зміни його лексико-граматичної цілісності відбувається шляхом створення для нього відповідного контексту (семантика фразеологізму оновлюється); 2) заміна фразеологічного складника ситуативним синонімом – словом, яке поза конкретними обставинами не асоціюється з тим компонентом, якого замінює; 3) скорочення фразеологізмів (тих, що містять дві частини), унаслідок чого залишається лише перша частина як натяк, як знак фразеологізму, з певним усталеним змістом; 4) уживання фразеологічних зворотів для створення гумористичного ефекту і як фразеологізму, і як вільного словосполучення (тобто набування первісного нефразеологічного значення); 5) контамінація двох фразеологізмів (у таких випадках або у двох фразеологізмах є один спільний компонент, або поєднується два фразеологізми з омонімами чи антонімами) [120, с. 113–114].

Традиційно трансформації ФО поділяють на дві основні групи: семантичну та структурно-семантичну [25, с. 216–260; 35, с. 83–141; 251, с. 114–168; ФРР, с. 17]. До першої групи зараховують семантико-

стилістичні перетворення, які не руйнують лексико-граматичну структуру стійких сполук, – це власне семантичні трансформації (зміна фразеологічного значення в певних контекстуальних умовах, зміна семантики ФО внаслідок розширення сполучних можливостей) та подвійна актуалізація фразеологізмів (використання на фоні фразеологізму його компонентів, застосування у фразеологічному оточенні слів, спільнокореневих із компонентом фразеологізму, вживання на фоні фразеологізму співзвучного з ним вільного словосполучення). Під час семантичних перетворень значення фразеологізму розкрито ширше або підкреслено якісь особливі відтінки цього значення, або просто одне значення замінене іншим [35, с. 95]. Структурно-семантичні видозміни ФО мають такі різновиди: поширення ФО, заміна компонента або компонентів, скорочення компонентного складу ФО, натяк, контамінація. Структурно-семантичні модифікації створюють динамічну модель змісту, яка набуває виразової сили в контексті й дуже часто відбиває особисте бачення, усвідомлення автора. Дехто з дослідників виділяє лише структурні [213, с. 72–77] або тільки структурно-семантичні [152, с. 72–76] трансформації фразеологізмів.

На нашу думку, суто структурних модифікацій не може бути, оскільки навіть незначна зміна в структурі ФО впливає на його семантику, з'являється новий відтінок значення, якого вимагає певний контекст. Тому доцільно виділяти структурно-семантичну та семантичну трансформації ФО. Адже зміну семантики без зміни структури фразеологізму можна простежити, тобто автор уживає загальнономовну ФО з іншим значення.

О. М. Пазяк розрізняє семантичні перетворення, які містять у собі два різновиди: „з навмисним обігруванням прямого лексичного значення окремих компонентів фразеологізмів та зіткнення чи протиставлення вільного й фразеологічного значень у словосполученні або реченні”, тобто часткове та повне семантичне перетворення ФО. Останнє передбачає зміну структури фразеологізмів, яка полягає в заміні або випущенні компонентів, поширенні лексичного складу, контамінації чи руйнуванні структури ФО [228, с. 87–88].

Зауважмо, що між нормативно-ареальним варіюванням ФО й авторською трансформацією наявна певна відмінність. В авторських

видозмінах трансформація має бути обов'язково поміченою; переважають тематичні, метонімічні та патронімічні видозміни; лексеми-субститути контекстно-зумовлені; можна констатувати значно ширший, вільніший діапазон субститутів. При трансформації важливо лише просигналізувати про відомий варіант, автор може вдаватися практично до будь-яких асоціативних вільностей. Роль спрямовувальних орієнтирів відіграє структурно-семантичний каркас загальноновживаного звороту [243, с. 234]. За індивідуальних видозмін помітна експресивна та змістова перебудова фразеологізму. Замінюючи компоненти, автор ніби дає нове життя відомій ФО, робить її подвійно виразною, оскільки до традиційного значення додає нові індивідуальні семантичні параметри, котрі співіснують у єдиному поетичному образі [260, с. 33].

Як стверджує С. П. Коновець, „творчі модифікації спрямовані на те, щоб переконати, розважити, що досягається грою з двома семантичними площинами, оновлюючи первісний образ або композиційне значення якогось елемента фразеологізму. [...] Таким чином, реалізація функцій модифікованих фразеологізмів спрямована на творення різноманітних стилістичних ефектів, зокрема стимулювання інтересу до повідомлення, підтримку засобів аргументації, переконання”. Функціонування традиційних ФО без зміни їхніх елементів та структури реалізує абсолютні виразні якості (образність, експресивність, оцінність) цих одиниць, а okazionale вживання – їхні потенційні виразні якості [127, с. 16–17].

О. В. Кунін твердить, що „у разі okazionalного вживання ФО в певних контекстах вони дають додаткову інформацію, обсяг якої вимірюється ступенем відхилення від їхнього звичайного вживання” [142, с. 10]. Він був одним із перших дослідників контекстуального перетворення ФО як закономірного мовного явища. Йому ж належить думка про системність okazionalних змін фразеологізмів.

Індивідуально-авторські заміни здійснюють з метою розгорнути дію в потрібному напрямі; індивідуалізувати персонаж; увиразнити мовну характеристику; створити колорит гумору чи сатири; відсвіжити традиційний образ; інтимізувати виклад; евфемізувати зображуване тощо [243, с. 236]. Okazionalно перетворене сполучення слів орієнтує читача на традиційну ФО. Він сприймає

обидві конструкції (закріплену традицією та нову, що з'явилася внаслідок зміни старої форми). Тому й викликають певну реакцію в читача зіставлення традиційного, звичного та нового, незвичного в отриманому індивідуально-авторському виразі, виникає нагода простежити контраст між ними.

Узагальнивши різні підходи до тлумачення трансформації ФО, вважаємо, що модифікацією фразеологізмів варто називати зміну семантики загальнономовних ФО, майже завжди пов'язану з видозміною компонентного складу ФО, унаслідок чого виникають протиставлення узуальної форми фразеологізму її оказіональній формі. Трансформації стійких сполучень слів – це свідомо авторське перетворення їхньої структури для надання додаткової експресії та досягнення потрібного стилістичного ефекту. Слід наголосити, що трансформація значною мірою руйнує структурно-семантичну монолітність усталеної сполуки та створює якісно новий її тип.

Проте в мовознавців немає спільної думки щодо трансформаційних можливостей різних груп стійких сполучень слів. А. П. Коваль до таких зараховує фразеологічні єдності, а також крилаті вислови, афоризми, прислів'я, значення яких структурує сума значень його компонентів, дещо затемнених образною семантикою всього виразу [120, с. 105–108]. Г. В. Павловська одиницями, що зазнають активної видозміни, називає фразеологічні єдності, крилаті вирази, прислів'я та приказки, які вимагають оновлення своєї метафоричності [177, с. 42].

У сучасній лінгвістиці немає спеціальних досліджень, присвячених розмежуванню понять трансформації та варіантності стійких сполук слів. Наявні праці мовознавців, у яких вивчають або трансформацію фразеологізмів (В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк [35], А. І. Мамалига [152], О. А. Сербенська [213], В. А. Чабаненко [253]), або їхню варіантність (В. М. Мокієнко [160], Л. Г. Скрипник [216]). Хоча в деяких мовознавчих студіях все ж таки робили спробу визначити критерії розрізнення цих явищ (Л. Г. Авксентьєв [1], О. Важеніна [48], Г. В. Павловська [177], В. Д. Ужченко [243]). Запропоновані в українській лінгвістиці визначення фразеологічних варіантів принципово не розрізняються своїми теоретичними засадами. Наприклад, Л. Г. Скрипник зазначає,

„фразеологічні варіанти – це співвідносні в мовній системі утверджені традицією різновиди ФО, які мають те саме значення (для образних – внутрішній образ), але відмінні між собою одним чи кількома (іноді всіма) компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури”. Вона наголошує, що оболонка тієї самої ФО може зазнати значних змін, але загальна семантика її залишається незмінною. Такі зміни ФО називають варіаціями; фразеологізми, що зазнали змін, – варіантами, а саме явище змінності – варіантністю [218, с. 122]. Л. Г. Авксентьєв тлумачить фразеологічні варіанти як „лексико-граматичні різновиди ФО, які, маючи спільне загальне значення, допускають синонімічну заміну компонентного складу, видозміну порядку або граматичних форм” [4, с. 85]. І. А. Федосов фразеологічними варіантами вважає фонематичні, лексичні, словотвірні, морфологічні та синтаксичні різновиди тієї самої ФО, які мають спільне значення, однакову структуру та лексичний склад, можуть відрізнитися між собою одним лише словом, що вносить незначні семантичні або стилістичні зміни, і належать до одного функціонально-стилістичного пласту [247, с. 119]. В. А. Папіш під ФВ розуміє „фразеологізми, які тотожні за своїм значенням, але відрізняються яким-небудь лексичним компонентом або граматичною формою” [180, с. 6]. Або ж фразеологічні варіанти – такі „лексико-граматичні різновиди ФО, які за тотожності загального значення й збереження образної основи допускають синонімічну заміну компонентів, видозміну їх порядкового розташування та граматичних форм” [243, с. 106]. Тотожність фразеологічної одиниці зберігають лише граматичні варіації, а заміна лексем супроводжує появу нової ФО, зазначають М. М. Копиленко та З. Д. Попова [131, с. 33]. О. М. Бабкін загалом не виділяє фразеологічних варіантів, стверджуючи, що заміна компонентів дає синонімічний фразеологізм [24, с. 84–85]. „Фразеологічними варіантами називаються ті видозміни ФО, які, характеризуючись відносною тотожністю фразеологічних значень й етимологічних образів, розрізняються окремими компонентами, що надає їм певної експресивно-стилістичної забарвленості” [245, с. 802]. Проте ряд авторів застосовує поняття „варіант” до оказіональних явищ у фразеології. Зокрема, варіювання компонентного складу ФО І. І. Чернишова кваліфікує як варіант. Вона виділяє узуальні (як

закономірні явища на рівні мовної системи) та okazіональні (на рівні мовлення) варіанти [256, с. 98–99]. Щоб розмежувати ці два явища – модифікації та варіанти – термін „варіант” доцільно застосовувати лише щодо узуальних ФО. Відмінні ознаки між варіантами та модифікаціями виділила С. Б. Пташник, наприклад, ФМ – явище, що відображає рівень суто мовлення, а ФВ входять до лексичного складу мови і їх можна розглядати також на рівні мовної системи; кількість варіантів однієї ФО обмежена, а кількість потенційних ФМ як похідних утворень від ФО необмежена; фразеологічні варіанти допускають лише мінімальні зміни форми ФО, за яких зворот не втрачає та не змінює свого фразеологічного значення; натомість у ФМ зміни форми не обов’язкові, а якщо вони наявні, то дуже часто викликають семантичні зміни; ФВ кодифіковані або можуть бути кодифікованими в словниках, тоді як повна кодифікація ФМ неможлива [196, с. 7].

Отже, лексична варіація та лексична трансформація стійких сполучень слів – різні явища. Лексичні варіації – це синонімічні заміни компонента (компонентів) у фразеологізмі, які не порушують лексичного значення, синтаксичної функції ФО, характеризуються традиційністю вживання, прийняті узусом, зафіксовані в словниках. Авторська ж заміна компонентів ФО зумовлена контекстом або стилістичними завданнями художніх творів, вона призводить до зміни семантики, структури узуальних ФО, характеризується індивідуальним уживанням. Учені вказують на те, що не можна індивідуально-авторські новотвори різко протиставляти нормативним реалізаціям, оскільки вони значною мірою зумовлені мовною системою, створені за певною моделлю й згодом деякі з них можуть входити до активного вжитку [1, с. 57].

Певні труднощі П. О. Редін вбачає також у визначенні фразеологічної синонімії та варіантності. Він приходить до висновку, що фразеологічні синоніми репрезентують різновид синоніма денотатом, а синоніми за сигніфікатом – фразеологічні варіанти [198, с. 50]. Поділ на фразеологічні синоніми та варіанти можна здійснити „за наявністю семантичної та формальної ознак у варіюванні ФО. Однак через те, що фразеологічні варіанти та синоніми тісно пов’язані в межах парадигматичних угруповань, існує

певна дифузна зона перехідності між цими явищами. Відмінності у внутрішній формі ФО з варійованими словами-компонентами, які в лексичній системі мови належать до однієї лексико-семантичної групи, можуть призвести до перетворення варіантів ФО в самостійні фразеологічні синоніми. Переважно це відбувається в лексичних варіантах за умови взаємозаміни всіх слів-компонентів” [198, с. 51]. Л. Г. Скрипник синонімічними вважає ФО з різною внутрішньою формою та лексичним складом на позначення того самого поняття, що, відтіняючи різні його сторони, мають однотипне категоріальне значення й однакову семантичну сполучуваність зі словами оточення [218, с. 212]. Варіанти фразеологізмів слід відрізняти від фразеологічної синонімії зі спільними лексичними компонентами. „Такі синонімічні фразеологізми виражають близькі фразеологічні значення, однак їхні внутрішні форми, етимологічні образи й експресивно-стилістичні властивості не збігаються” [245, с. 802]. Фразеологічна синонімія значною мірою подібна до лексичної. Фразеологізми-синоніми об’єднані спільним (близьким) значенням, проте в їхній основі лежать різні образи, що відчутно спричиняє їх відмінність у відтінках значення. Вони можуть відрізнятися стилістичним забарвленням, стильовою належністю, частотою та сферою використання [243, с. 95–97]. Отже, фразеологічна синонімія та варіантність – два різних поняття.

1.3. Функціонування ФО в художніх текстах

Текст виступає найважливішою комунікативною одиницею, яка обслуговує різні сфери життя суспільства, певною об’єктивною реальністю, що являє собою продукт та інструмент комунікації. Комунікативне призначення тексту, або його прагматична сутність, полягає в передачі через художню літературу предметно-логічної, естетичної, образної, емоційної та оцінної інформації, об’єднаної в ідейно-художньому змісті тексту в складне ціле [157, с. 4]. Художнє моделювання дійсності на основі вербальної інформації, яку містить відповідний текст, вважає А. К. Мойсієнко, має на меті проникнення у творчий об’єктивний світ художника слова. „Художній текст як образна модель світу завжди передбачає творче, особистісне

прочитання-декодування, у якому значну роль відіграє певний життєвий, культурно-естетичний досвід індивіда. І такий досвід нерідко стає визначальним в аксіологічному аспекті” [159, с. 21]. Виявляючи особливий спосіб мислення, художній стиль відтворює дійсність через конкретно-чуттєві образи. Мовна картина світу письменника виконує естетичну функцію, що передбачає зв’язок між тим, хто створює художній світ, і тим, хто його сприймає. Художній стиль – особливий спосіб мислення, створення мовної картини світу [245, с. 812]. Специфіка художнього твору полягає в тому, що на перший план висунуто суб’єктивно-оцінну модальність, оскільки для читача важливіше з’ясувати авторський погляд на зображувані події, а не їхню реальність чи нереальність щодо дійсності. Письменник, пропускаючи дійсність через себе, організовує художній текст у такий спосіб, щоб той збудив у читача ті самі думки й почуття, які переживає й автор. Адже саме читач виступає головним стимулом праці художника слова. Текст стає чинником комунікації між автором і читачем. Суб’єктивізм у відображенні реальності полягає у створенні автором незвичних лінгвістичних образів, що відображають глибинні об’єктивні асоціативні зв’язки в навколишній дійсності. Несподіваність мовних образів підвищує інформативну цінність висловлення, підключає читача до творчого процесу – відтворення певної картини, впливаючи не тільки на його уяву, але й на почуття, емоції [5, с. 5]. „Естетична функція художнього мовлення пов’язана з особливою його експресивністю, підвищеною емоційністю; з його системністю; з образністю слововживання. Жодна з цих ознак не вичерпує складної сутності поняття художнього мовлення, яке характеризується їх сукупністю і варіативністю” [40, с. 10].

Учені-мовознавці звертають увагу на лінгвістичний аналіз мовно-виразових засобів художніх творів. Оскільки художня література, за визначенням І. Г. Чередниченка, – це „колосальна творча майстерня, де мовні скарби національної мови відбираються і зусиллями вмілих ювелірів слова – письменників – обробляються, шліфуються, набувають блиску, краси і принадності – як матеріал для художнього зображення дійсності” [254, с. 73]. Як твердить С. Я. Єрмоленко, „мистецтво художнього слова полягає в розкритті потенційних можливостей національної мови, які завдяки довершеності мовного

матеріалу, його незвичності, оригінальності, художній доцільності досягають ефективного емоційно-естетичного впливу на читача, розвивають його мовний смак” [245, с. 813]. Із давніх-давен увагу науковців привертає проблема вивчення художнього твору як явища словесного мистецтва та визначення способів його стилістичного й лінгвістичного аналізу. У цьому напрямі працювали О. О. Потебня, Л. В. Щерба, В. В. Виноградов. У роботах Г. О. Винокура [56–57], Б. М. Ейхенбаума [89], Б. О. Ларіна [145] розроблені й обґрунтовані принципи аналізу прозового художнього тексту як єдиної структури. М. О. Рудяков [204], М. М. Кожина [124], застосовуючи стилістичний аналіз до художнього твору, наголошували на лінгвістичному підході.

Проте й на сьогодні актуальна думка В. В. Виноградова про те, що вивчення мови художнього твору та визначення способів його стилістичного аналізу – це проблеми, яким у нас присвячено дуже багато статей і досліджень, але які ще далекі не тільки від наукових рішень, а й навіть від більш чи менш задовільного пояснення. Основною категорією в галузі лінгвістичного вивчення художньої літератури виступає поняття індивідуального стилю, тобто „своєрідної, історично зумовленої, складної, але структурно єдиної та внутрішньо зв’язаної системи засобів і форм словесного творчого вираження” [54, с. 105]. Художній текст естетично відображає фрагменти індивідуальної мовної картини світу письменника, транслює неповторні риси його мовної особистості. Ідіостиль обумовлений світоглядом письменника, його ідеологічними позиціями та художньо-естетичними принципами творчості, рівнем культурно-мовної компетенції художника слова [248, с. 15]. „Індивідуальний стиль – іманентний (властивий його внутрішній природі) прояв істотних ознак таланту в конкретному художньому творі, мистецька документалізація своєрідності світосприйняття певного автора, його нахилу до ірраціонального чи раціонального мислення, до міметичних принципів (принципів уподібнення) чи розкутого образотворення, його естетичного смаку, що в сукупності формують неповторне духовне явище” [151, с. 312]. Спільними для багатьох письменників є певні ідеї, думки, проблеми, проте композиційне, мовне, образне втілення цих ідей у кожного автора інше. Індивідуальний стиль варто

кваліфікувати як ідейно-художню, мовностилістичну своєрідність творчості письменника й безпосередньо добір і синтез мовних виражальних засобів. В індивідуальному стилі письменника знаходить своє вираження авторська позиція щодо тих чи тих проблем, вибору виражальних засобів, тобто риси його мовотворчої індивідуальності [265, с. 4]. Мовна картина світу художника слова виступає „вербальним відображенням світовідчуття письменника, його ціннісних орієнтирів. Несподіваність мовних образів підвищує інформативну цінність висловлювання, залучає реципієнта до творчого процесу, впливаючи не тільки на його уяву, але й на почуття” [189, с. 10]. Поряд із проблемами дослідження композиції, прийомів метафоризації художніх творів висвітлення проблеми функціонування ФО теж наближає дослідника до розуміння індивідуального стилю письменника.

Художнім текстам властиві особливо широкий добір і характер використання мовних засобів, які підпорядковано основним естетичним, комунікативним, впливовим завданням цих текстів – образно, емоційно, оцінно відтворювати об’єктивну дійсність через художні образи за допомогою мови. Серед зображально-виражальних засобів таку функцію виконують ФО [189, с. 10–11]. “Зв’язок художнього тексту і фразеології генетично взаємозумовлений і еволюційно взаємонаправлений. ФО, будучи частиною системи літературної мови, являє собою джерело вивчення життя цієї мови. Тому дослідження, присвячене аналізу використання ФО в художньому тексті, може дати цінний матеріал не лише для вирішення проблем мови художніх творів, але й для дослідження художнього дискурсу. [...] Мова художнього твору виступає як функціонально орієнтована система, побудована на основі особливих номінацій і своєрідних художніх прийомів, до складу яких уходить дослідження ФО. Її стилістична диференціація дозволяє виявити особливості функціонування ФО різної стилістичної належності в художньому тексті” [105, с. 112–113].

О. І. Єфимов, дослідник стилістики ФО, підкреслив провідну роль фразеологізмів у системі мовних засобів художньої виражальності, він твердить, що ФО визначають стиль [94, с. 280]. Як зазначає О. М. Демська-Кульчицька, зі стилістичного погляду фраземи передовсім у художньому тексті можуть бути засобами

індивідуалізації, інтимізації тексту або усного мовлення, характеристики, оцінки реалій довколишнього світу, гумору та сатири [77, с. 45–48]. На думку Л. Г. Скрипник, ФО, порівняно зі словами, зазвичай виразніші з емоційно-експресивного погляду [218, с. 10]. Здебільшого фразеологізми не лише називають предмети, дії, явища, але й одночасно оцінюють їх, виражають ставлення до них, експресивно характеризують. Естетична роль фразеологізмів у художній літературі, уважає І. Б. Голуб, зумовлена їхньою природною образністю й емотивністю, а також умінням автора дібрати потрібний матеріал і ввести його в текст, підпорядкувати авторському задумові [68, с. 203]. Можливості формування експресивних емоційно-оцінних конотацій у сфері фразеології набагато ширші, ніж у сфері лексики.

Посилення інтересу науковців до проблем лінгвістики тексту зумовлює необхідність розгляду питань, пов'язаних із функціями та текстотворчими можливостями ФО в художніх творах. Стійкі звороти – активний образотворчий чинник авторської оповіді. Через них письменник передає ставлення до зображуваних подій, акцентує змістову та стильову позиції мовних засобів. За допомогою фразеологізмів краще розкрито читачеві внутрішній світ персонажів, настроїв, світогляд тощо. Стилістичне використання ФО – творчий процес. Аналізовані компоненти в художніх текстах – одне з невичерпних джерел посилення експресивності, поглиблення логізації викладу, тому вони набувають особливої естетичної значимості. Виразні семантико-стилістичні ознаки фразеологізмів – їхня образність, картинність, жива внутрішня форма – відсвіжують мовлення, роблять його невимушеним, містким, дотепно-влучним, що й приваблює майстрів художнього слова. ФО в художніх творах виконують найрізноманітніші стилістичні функції: оцінну, емоційно-експресивну, функцію створення сатири та гумору тощо [243, с. 250–251]. Фразеологізми належать до активних засобів вияву авторської позиції, формування оповідної точки зору і сприяють успішному декодуванню авторського задуму, тому що передають домінантні текстові смисли, репрезентують концептуальний зміст художнього тексту, транслюють специфічні риси мовної особистості письменника [248, с. 4].

Зазначмо, що ФО як компонент будь-якого тексту тісно пов'язана з контекстом твору. Саме в контексті та живому мовленні вона виявляє свій зміст повною мірою. Аналіз ФО в ізоляції від контексту малоефективний, не забезпечує розкриття глибини її значення, бо фразеологізм здебільшого вступає в складні семантичні стосунки з певним контекстом і залежить від нього. Адже саме від змісту контексту, дещо рідше від окремого слова чи словосполучення, ФО набуває належного їй звучання. Зміна структури та лексичного складу (трансформація) сприяє ще тіснішому зв'язкові її зі словами контексту, внаслідок цього фразеологізм творить із контекстом щодо змісту єдину цілість. Якщо слово в контексті може бути нейтральним, то цього аж ніяк не можна категорично сказати про ФО. Наприклад, ідіоми в художньому творі завжди мають експресивний характер. Вивчаючи функціональні особливості фразеологізмів, ми неминуче звертаємося до аналізу структури контексту. До речі, в контексті ми не тільки засвоюємо значення або відтінки значень відомих фразеологізмів, але й збагачуємо свою пам'ять новими ФО [153, с. 43–44]. „Отже, фразеологічні звороти стилістично значеннєві не самі собою, а тим, як вони використовуються в контекстах того чи іншого функціонально-мовного типу. Саме через це стилістична кваліфікація фразеологізмів повинна враховувати мовну позицію стійкого зближення слів, ті контексти, у рамках яких розгортається виразне значення фразеологізмів і відбувається творче збагачення ідіоматичного фонду мови. Стилiстичне забарвлення фразеологізмів відбирає стильові грані контексту” [123, с. 175].

Аналіз конкретних художніх текстів – необхідна умова дослідження функціональних і стилістичних властивостей ФО в мові того чи того письменника. Адже в тексті стійкі сполуки функціонують не самочинно, а як його структурні компоненти. В. М. Білоноженко твердить, що фразеологізми поза текстом становлять абстрактну схему, наповнену в кожному конкретному випадку особливим, властивим лише певному контексту змістом [35, с. 72–73].

Отже, контекст – умова повноцінного функціонування ФО. Під контекстом варто розуміти відрізок тексту, необхідного для визначення семантики й стилістичного значення фразеологізму.

Він сприяє якнайповнішому, найефективнішому вияву семантики традиційних ФО, творить умови для нової сполучуваності; у контексті якнайповніше виявлено такі ознаки ФО, як експресивність та емоційна оцінність; він розкриває широке поле можливостей для різних видів трансформацій, градації, виникнення системних зв'язків ФО; контекст виступає способом фіксації некодифікованих фразелогізмів, характерних для загальнонаціональної мови, але поки що не зафіксованих лексикографічними джерелами; також контекст – сприятливий лінгвістичний ґрунт, семантичний фон для виникнення авторських виразів – потенційних ФО, що в майбутньому можуть доповнити фразеологічні словники [180, с. 6–7].

Думка про взаємодію та взаємозалежність фразеологічних зворотів і контексту загальноновизнана. Як контекст впливає на фразеологізми, роблячи можливими їхні оказіональні зміни, так і трансформовані ФО впливають зворотно на контекст, тим самим посилюючи його експресивність, емоційність, інформативність [265, с. 18]. Вивчення ізольованої ФО не дає повного уявлення про різноманітні зв'язки, у які вона вступає в текст. „У художньому творі естетичне навантаження кожного елемента тексту визначає близький контекст (фрази, епізоду, ситуації) і широкий контекст (твору, творчості письменника)” [151, с. 381]. А. М. Григораш фразеологічний контекст визначає як стале словосполучення та його словесне оточення, у межах якого реалізовано семантичні та граматичні зв'язки фразеологізму, а також актуалізовано за допомогою тих чи тих авторських модифікацій їхні експресивні можливості. За такої умови кожному авторському прийому або певній кількості авторських прийомів відповідає специфічний тип фразеологічного контексту, хоча деякі із засобів авторської інтерпретації ФО універсальні, тобто трапляються в різних за обсягом фразеологічних контекстах (наприклад, десемантизація сталих словосполучень). Дослідниця виділяє такі типи фразеологічного контексту:

1. Власне фразеологічний контекст, у якому авторська інтерпретація ФО стає елементом окремого сталого словосполучення. У цьому типі фразеологічного контексту діють

внутрішні фразеологічні засоби модифікації фразеологізмів.

2. Внутрішньофразовий контекст, у якому авторська інтерпретація сталих словосполучень виходить за межі фразеологізму, але реалізація відбувається в межах одного речення. У цьому різновиді фразеологічного контексту використовують контекстні засоби творчого перетворення ФО (наприклад, зіткнення стилістично полярних сталих словосполучень).

3. Фразовий контекст, у якому авторські прийоми творчої модифікації фразеологізмів реалізовано в простому чи складному реченні, що перебуває за межами конструкції зі сталим словосполученням. Серед контекстних засобів цього типу найпоширенішим є обігравання міжривневої омонімії, особливо семантичної двоплановості ФО.

4. Надфразовий контекст; іноді він має значний обсяг із кількох речень, що описують ситуацію, реакцією на яку виступає фразеологізм у наступній частині тексту. Найпоширеніші прийоми авторської інтерпретації сталих сполук серед контекстних засобів цього типу – повтор і транспозиція ФО.

5. Текстовий фразеологічний контекст, специфіка якого полягає в тому, що авторську інтерпретацію ФО реалізує великий за обсягом уривок тексту або цілий текст.

Отже, по-перше, фразеологічний контекст виступає тією основною реалією, у межах якої виявлено всі граматичні та семантичні зв'язки сталих сполук, по-друге, завдяки фразеологічному контексту в мові відбувається постійний процес оновлення ФО і, по-третє, фразеологічний контекст реалізує потенційні експресивні можливості фразеологізмів [74, с. 60–61].

Як елемент емоційної пам'яті фразеологізм забезпечує „живість і пластику поетичних образів, служить внутрішнім генератором художніх рішень і знахідок” [186, с. 51]. Єдність у змісті фразеологізмів номінативних та емоційно-оцінних елементів дає можливість письменникові використовувати ФО для передачі як логічного змісту думки, так і уявлення про щось, а через останнє – і для вираження емоційного ставлення до предмета думки [257, с. 75]. Стилiстичне використання ФО письменником, на думку М. М. Шанського, завжди творче [257, с. 149]. Досліджуючи ФО як елемент художнього тексту, важливо враховувати її семантику, системні

зв'язки, у які вона вступає в тексті, а також стилістичні особливості в певному контексті.

Висновки до розділу 1

Становлення фразеології як лінгвістичної дисципліни пов'язують насамперед із працями Ш. Баллі, В. В. Виноградова та О. О. Потебні. Теоретичні концепції цього розділу мовознавства висвітлено й у ряді інших студій, спільність яких полягає в трактуванні фразеологізму як основної одиниці фразеології. У дослідженні використовуємо терміни „фразеологізм”, „фразеологічна одиниця” та „стійка сполука” як взаємозамінні.

На сьогодні дискусійною залишається низка таких питань: межі та критерії виділення ФО; класифікація фразеологізмів; обсяг фразеології; рівневий статус ФО, наявність особливої фразеологічної підсистеми в мовній системі тощо. Аналіз теоретичного матеріалу дозволив зробити певні висновки. Зокрема, найрелевантнішими ознаками, покладеними в основу виділення фразеологізмів, є відносна постійність компонентного складу та структури, відносна семантична цілісність, відтворюваність у мовленні носіями мови, експресивність. За основу класифікацій стійких сполук мовознавці брали різні принципи: семантичний, функціональний, граматичний, стилістичний, синтаксичний тощо. Розглядаємо фразеологію в „широкому” розумінні: до складу ФО включаємо прислів'я, приказки, крилаті вирази, вигуківі та компаративні фразеологізми.

Історичний аналіз фразеології дає всі підстави стверджувати, що ФО не застигли мовні одиниці, а підлягають певним змінам, які зумовлені новими обставинами життя, потребами в спілкуванні. Дослідження динаміки фразеологічної системи виявили дві її провідні тенденції: власне новотворення та актуалізацію вже існуючих мовних засобів із їхнім подальшим переосмисленням і семантичною переорієнтацією. В актуалізації наявних ФО помітну роль відіграє трансформація, тобто зміна семантики загальнономовних фразеологізмів. Вона майже завжди пов'язана з видозміною компонентного складу ФО, унаслідок чого маємо протиставлення узуальної форми okazional'noy. Трансформації стійких сполучень

слів – це свідоме перетворення автором форми фразеологізму для надання додаткової експресії та досягнення потрібного стилістичного ефекту. У дослідженні користуємося термінами „трансформації” та „модифікації” ФО як синонімічними поняттями. У лінгвістиці існують різні погляди щодо класифікації модифікованих фразеологізмів. Проте традиційно виділяють дві основні групи трансформацій: семантичну та структурно-семантичну.

Основною категорією в галузі лінгвістичного вивчення художньої літератури виступає поняття індивідуального стилю, до розуміння якого дослідника певною мірою наближає висвітлення проблеми функціонування ФО у творах певного письменника. Фразеологізми в художніх текстах – одне з невичерпних джерел посилення експресивності, поглиблення логізації викладу, тому вони набувають особливої естетичної значущості.

Важливу роль у з’ясуванні функціональних властивостей стійких сполук відіграє контекст твору. Адже саме в контексті та живому мовленні ФО повною мірою виявляють свій зміст. Розглядаючи фразеологізм як елемент художнього тексту, важливо враховувати його функціонально-стилістичні та семантичні особливості, системні зв’язки, у які він вступає в тексті.

РОЗДІЛ 2

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАГАЛЬНОМОВНИХ І ДІАЛЕКТНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ХУДОЖНІХ ТВОРАХ У. САМЧУКА ТА Б. ЛЕПКОГО

Ставлення автора художнього твору до зображуваного передають різноманітні мовностилістичні засоби. Помітне місце серед них займає фразеологія, вивчення якої допомагає пізнати мовну особистість письменника. За допомогою ФО можна створити образ, передати позитивні та викрити негативні риси, дати портретну та морально-психологічну характеристики персонажів, увиразнити мову героїв твору та автора, відтворити пейзаж, історичну добу тощо. Фразеологізми впливають на почуття, емоції читача та слухача, викликають симпатію чи антипатію до сказаного.

Багатство мови художньої прози письменників вимірює не лише численність фразеологічного матеріалу, але й те, наскільки уміло та вправно митці використовують загальномовне надбання [180, с. 7].

Досліджуючи мову творів Уласа Самчука та Богдана Лепкого, ми спостерегли, що чільне місце в характеристиках їхніх персонажів займають узуальні фразеологізми. Досить часто автори задля милозвучності, певної структурної організації речення зафіксовані в словнику ФО використовують із загальноприйнятим значенням, але змінюють при цьому структуру, переставляючи їхні слова-компоненти місцями. У цьому випадку не відбувається оказіонального перетворення фразеологізму, оскільки слова-компоненти та значення ФО ті самі. Отже, такі фразеологізми зараховуємо до загальномовних.

Проаналізувавши різні класифікації фразеологізмів, на їхній основі виділено найдоцільнішу для нашого дослідження класифікацію ФО за джерелами, яка передбачає вирізнення таких мовних явищ: 1) прислів'їв та приказок; 2) крилатих виразів, запозичених із певного джерела: біблійних фразеологізмів і латинських крилатих висловів (з перекладом і без перекладу). Цю класифікацію застосовано в аналізі мови творів Уласа Самчука та Богдана Лепкого. Зазначмо, що запропонована класифікаційна схема не охоплює всіх ФО, ужитих у

прозі цих авторів. Тому вважаємо за потрібне окремо проаналізувати семантичні групи стійких сполук, зафіксованих у фразеологічних словниках української мови (в які не входять прислів'я, приказки, усталені порівняння, крилаті вирази).

На конкретних текстових матеріалах розглянуто ФО, які виступають активним образотворчим чинником художнього мовлення, елементом емоційності, образності, експресивності. За нашими спостереженнями, кількість стійких сполук, виявлених у прозі Б. Лепкого, майже вдвічі більша, ніж у творах У. Самчука, – відповідно 66,4 % (2002) і 33,6 % (1012). Вагомо представлені в художніх творах обох письменників загальнономвні фразеологізми: у Б. Лепкого 71,4 % (1437), в У. Самчука 72 % (729) від загальної кількості виділених ФО у творах кожного з авторів (див. Додаток В). Відтворюючи в прозових творах індивідуальне бачення світу, митці вводять у художню тканину текстів різні семантичні групи стійких сполук, які ми об'єднали в такі тематичні поля: „характеристики людини”, „час, простір, кількість”, „явища природи та рослинність”. Зауважмо, що значення всіх загальнономвних ФО звірено за словниками [СФ1; СФ2; СФС; ФСУМ].

2.1. Семантичні групи загальнономвних ФО в прозових творах У. Самчука та Б. Лепкого

Аналіз мови художніх творів Богдана Лепкого й Уласа Самчука показав нерівномірну насиченість фразеологізмами різних форм опису, що пояснюють як внутрішньомвні факти, так і специфіка ідіостилів цих письменників, яку простежуємо в наданні переваги певним мовним засобам у різних типах оповіді. Важливу роль у доборі ФО відіграла проблематика прози письменників. У. Самчук зображав приватне життя та побут селян, їхню працю на землі, сцени й епізоди української історії першої половини ХХ століття, відтворив конфлікт між людиною та суспільством. Твори Б. Лепкого побудовані на історичному сюжеті, автор увиразнив історичних осіб, розкрив їх внутрішній світ. Співвіднесеність семантичних груп загальнономвних ФО, наявних у художніх творах досліджуваних письменників, відображено в Додатку А.

2.1.1. ФО, що характеризують людину

Серед цієї семантичної групи виокремлено декілька підгруп.

1. **Фразеологізми на позначення морально-психологічних характеристик людини.** Досить цікаві асоціативно й багаті емоційно ФО, які відтворюють психофізичні процеси та явища в житті людини, а також морально-етичні категорії. В аналізованих художніх творах ужито усталені звороти, що відображають не лише назви, а й характеристики та ставлення народу до психічних емоційних станів людини, рис характеру, емоцій та почуттів. Спостерігаємо фразеологізми, що передають фізичний стан людини, містять психологічну характеристику, влучно передану персонажем твору. Українська нація протягом віків відобразила в усталених зворотах своє особливе ставлення до морально-етичних, естетичних явищ людського суспільного буття. Тут якнайповніше вияскравлено українську ментальність: світосприймання та світобачення, стосунки між особами різних колективів, соціальну характеристику людини, ставлення до справжніх і фальшивих цінностей, а, отже, українська фразеологія – своєрідна досконала школа народного виховання, термінової психологічної допомоги корекції поведінки особи в колективі [185, с. 7–8].

Урахування всіх цих ознак дає змогу в межах аналізованої семантичної підгрупи, взявши до уваги класифікацію Л. П. Петленко [185], виділити такі ФО, засвідчені у творах Уласа Самчука та Богдана Лепкого:

1) *фразеологізми для експресивного вираження позитивних і негативних рис персонажів.* У прозі У. Самчука змальовані переважно селяни, їхня праця на землі та прагнення здобути певні знання. Тому багатьох персонажів із твору „Марія” автор наділив такою позитивною рисою, як працелюбність. Для цієї лексико-семантичної групи стійких сполук властиве стрижневе слово *руки*: **майстер на всі руки** ‘людина, яка все вміє робити, вправна, тямуща у будь-якій справі’ [СФ2, с. 364], **[аж] горить у руках** ‘зі словами *робота, діло* – виконується, здійснюється швидко й успішно’ [СФ2, с. 161]. Виділені фразеологізми викликають схвалення, захоплення, наприклад: *Гнат, наймолодший з братів, майстер на всі руки* [X, с. 20]; *Хата для нього зовсім мала, а в шопі стільки праці. Дістав*

нові замовлення столярки, і фуганок не струже, а **горить в його руках** [X, с. 45]. Швидко й успішно завжди виконує роботу Марія: *Золота дівка. Що не похопить – горить у руках* [X, с. 32]. Навпаки, несхвальне ставлення викликає загальнономовна ФО *[хоч] кіл на голові теши* ‘вживається для характеристики нерозумної, впертої, настирливої людини’ [СФ2, с. 710]. Особливо відчутна така оцінка в мікроконтексті: *„Що не робили, що не говорили... Де там... Хоч ти йому [Гнатові], людоньки, кіл на голові теши. Ну хай. Не мені, а собі бере!”* [X, с. 31].

Матвій Довбенко з роману „Волинь” змальований справжнім господарем, сильною та розумною людиною. Ці риси характеру автор увиразнив за допомогою фразеологізмів *тверда рука* ‘хто-небудь має вольовий, сильний характер; вольова, сильна людина’ [СФ2, с. 620] і *мати голову на плечах (на в’язах, на карку і т. ін.)* ‘розважливо, розсудливо міркувати і діяти; бути розумним, кмітливим’ [СФ2, с. 372], які викликають у читачів прихильність до персонажа: *Вродило то вродило, але не на те він має тверді руки і на в’язах голову, щоб засісти з жінкою в запічку. [...] Землі, як не кажи, мало, а діти ростуть – розірвуть, рознесуть по куснику, і що то вони скажуть, що ми їм не лишили того більше?* [VII, с. 177]. Вислів *обвести навколо пальця* ‘спритно перехитрити, обдурити когось’ [СФ2, с. 445] У. Самчук ужив на позначення досвідченості Матвія: *І почали поговорювати, кого б вибрати та післати до пана. Почали натякати на того, на іншого, а врешті і на дядька Матвія. А кому б, як не йому краще такі діла знати. Той тобі любого пана навколо пальця обвине. І показний, і розважливий, і толк знає* [VII, с. 76].

У творі „Гори говорять!” Марійку автор змалював як дівчину, що має гідність, самоповагу: *І вона знає собі ціну. Ось вона розгулялася. Очі горять, блищать агатами...* [IX, с. 17].

Для характеристики пліткарів у „Марії” письменник використав фразеологізм із негативно-емоційним забарвленням, компонентом якого є слово *язик*: *злі (лихі) язики* ‘люди, які пліткують, ведуть недобррозичливі балачки’ [СФ2, с. 786], наприклад: *Казала, що ночувала у Домахи, але злі язики говорили, що вона деінде проводила свої ночі* [X, с. 47].

Образи-персонажі у творах Уласа Самчука яскраві, без штучної ідеалізації, у їх змалюванні переважають фразеологізми для вираження позитивних рис.

Дещо іншими рисами характеру наділив персонажів Богдан Лепкий, оскільки цього вимагає проблематика його творів. Зокрема, загальнономовні ФО типу *море по коліна* ‘хтось нічого не боїться, ніщо не лякає кого-небудь; не страшно комусь’ [СФ2, с. 405] характеризують безстрашність персонажів: ... *поляки числилися зі своїми намісниками та всілякими другими старшинами, [...] а дейнекам море по коліна! Вони ні Бога, ні людей не боялися* [I, с. 320]; *Вони тому тільки й шаблю припняли до боку, що козакові море по коліна* [VI, с. 141].

Письменник часто вводить стійкі сполуки в мову персонажів, що робить її образною. Наприклад, Чуйкевич щирий з Мотрею, розповідає їй все відверто, нічого не приховуючи:

– *Тільки всього? Не тайш ти що переді мною?*

– *Як на сповіді кажу, яка ж бо ти!* [III, с. 221].

Б. Лепкий негативно змалював жителів міста Смоленська, використавши для їхньої характеристики ФО *стелитися під ноги* ‘догоджати кому-небудь, принижуючись та втрачаючи людську гідність’ [СФ2, с. 693]. Цей фразеологізм викликає осуд і зневагу: *Город кривичів, насліддя В'ячеслава і Всеволода Ярославовича, жемчуг у вінку Мономаха, стелиться під ногами московського царя. Забуває славні часи Ростислава, [...]. Забуває незабутнього князя Святослава, котрий так завзято боронив його незалежність від Москви і від Литви, та покійно стелиться під ноги царя-побідника, царя-антихриста* [III, с. 249].

Фактичний матеріал дозволив вирізнити стійку сполуку з негативним забарвленням, узятий з мистецької діяльності: *Ті з попів, що під його дудку танцюють, ситі й одягнені гарно...* [I, с. 103]. Так змальовано попів, які діють не за власним бажанням, не по своїй волі, а безмовно та неухильно виконують волю царя, в усьому безсуперечно підкоряються йому й мають для себе вигоду. Цей образний вислів уперше вжив близько VI століття до нашої ери давньогрецький поет-байкар Езоп. Дещо пізніше виділену сполуку, що вже поширилася в мові багатьох народів, творчо використали

й укладачі Нового завіту. Можливо, на основі цього складено вже на українському мовному ґрунті дотепні образні вислови вказаного типу [153, с. 198–199].

З аналізу фразеологізмів на позначення рис характеру людини впливає висновок, що ФО з негативною семантикою дуже активні у творах Б. Лепкого. І це закономірно, адже за допомогою стійких сполук автор здебільшого має на меті висміяти вади характеру.

Варто зазначити також, що лише в контексті стає зрозуміло, чи певна риса притаманна людині тільки у визначений момент життя, чи вона постійна, наприклад: *Цар має окрему силу над ними. Не люблять його, але бояться. Страхом їх до послууху неволить. В огонь і в воду підуть, як цар прикаже* [VI, с. 142] – москалі лише з царської волі готові до випробувань, а от військо Карла XII – повна протилежність москалям: *Карло вождь, якого світ давно не бачив... І генерали у нього які, а які вірні, військо за ним в огонь і воду піде* [I, с. 41].

У дослідженому фактичному матеріалі фразеологізми зазвичай експресивно забарвлені, змальовують характерні риси персонажів, створюють яскраві образи;

2) *ФО на позначення негативних і позитивних емоційних станів людини.* Найбільшу кількість стійких сполук цієї підгрупи У. Самчук використав для змалювання емоційного стану Володька з роману „Волинь”. Вдало дібрані фразеологізми привертають увагу та викликають співчуття в читачів. На схвильованість, розгубленість, душевне збентеження може вказувати поведінка персонажа, не виражена мімікою чи жестами. При цьому автор найчастіше використовує конструкції, компонентний склад яких підкреслює не типовість, відмінність вчинків і дій персонажа порівняно зі звичайним станом: *ні живий ні мертвий* ‘дуже наляканий, вражений, приголомшений; дуже схвильований; засмучений; дуже ослаблений фізично’ [СФ2, с. 235]. Наприклад: *Йому ж і самому шкода тієї капусти, та що подієш? Що? Ну, що тепер? Не живий і не мертвий переступив хатній поріг. Хай діється, що хоче* [VII, с. 61]. Часто хлопець опинявся в безвихідному становищі, на яке вказує ФО *хоч [сядь та й] плач* ‘уживається для вираження скрутного або безвихідного становища, відчаю, досади’ [СФ2, с. 517]: *Корова*

біжить, а він за нею. [...] просить він її спочатку, але куди там „рябенька”. Вона і не думає слухати когось там далеко ззаду. Тоді Володько підносить і собі голос... Та й це не багато помагає. Тепер хоч сядь та плач. Не легка, далебі, праця пасти таку навіжену скотину... [VII, с. 87–88]; Володько тягне Хведота додому, Хведот не дається. Володько кричить – той також кричить. Володько погрожує, той робить те саме. **Хоч сядь та плач** [VII, с. 152]. Подібний емоційний стан переживали в творі й інші персонажі, зокрема Ровіцький: „Значить, вирішив і пішов. Іду я, стал-бути, йду, іду я йду – тьху, що за напасть лиха, думаю – все поле і поле і кінця нема, а сніг глибокий долинами, а мете, хоч сядь та й плач, а темнота...” [VII, с. 118].

Володько любив слухати усілякі історії, він був дуже вразливий. Цей емоційний стан персонажа У. Самчук влучно передав загальнономовним фразеологізмом **дух забило** ‘хто-небудь дуже вражений, у когось перехоплює дихання (від збудження, хвилювання)’ [СФ2, с. 238]: *І Василь почав читати. Що то було за диво! Володькові геть-чисто дух забило. І підводне царство, і дід страшний із зеленою бородою та огненними очима, і красуня зачарована...* [VII, с. 92]. У хлопця так змерзли ноги (адже чоботи його були легкі), що на ранок не міг встати. Володько перебував у стані приголомшеності, відчував розгубленість: *Якісь обклади, якісь примочки, несе йому щось з’їсти. А Володько їсти не може, кашель шарпає ним, думки плутаються, голова йде ходором. Він терпить мову матері, йому нічого не болить, лише йому дуже тяжко, що він спричинив стільки клопоту в родині.* [VII, с. 124]. За допомогою ФО письменник передав найтонші відтінки емоційного стану персонажа, його реакції на зовнішні подразники, події, явища життя. Зазначені стійкі сполуки впливають не тільки на уяву читача, але й на його почуття та емоції.

Засобом увиразнення негативного емоційного стану Матвія виступає фразеологізм **не в душі** ‘у поганому настрої; сердитий’ [СФ2, с. 223]: *Батько також не в душі. Він і сам сумнівається, чи що з них [коней] вийде, щось вони надто вже сухоребрі, але що зробити* [VII, с. 99]. Щоб акцентувати увагу на враженні, яке справляє на Настю рішення Матвія, письменник вводить у твір загальнономовну ФО:

– ... *Он у кацапії, кажуть, земля дешева. Готуй-но мені торбу з хлібом – поїду оглянути.*

– *Чи ти, бува, з глузду з'їхав?* – *сіпнулась Настя.* – *Чи ж би ми покинули наш край...* [VII, с. 134].

Стійка сполука *руки опускаються* ‘хто-небудь впадає в апатію, стає байдужим, пасивним, бездіяльним; не хоче робити чогось’ [СФ2, с. 624] підкреслює безвихідне становище Насті, надає твору простоти, буденності: *Та коли вертався „він” [...], то руки знов опускалися. Чи потягне він сам оте тягло? Один Бог знає...* [VII, с. 85].

Для прози Уласа Самчука характерний фразеологізм *до смерті*, який уживаний із дієсловами та має значення ‘дуже, надзвичайно’ [СФ2, с. 668]. Зокрема, ця стійка сполука передає вищий ступінь здивування персонажа твору: *Іван був здивований до смерті й нарешті запитав: „А хто ж ви такий, добрий чоловіче?”* [VIII, с. 131].

Інколи наслідком страху буває зниження температури тіла, що послужило основою для утворення ФО, які використав у романі „Гори говорять!” У. Самчук: *Під ногами щось плутається. Нагнувся – дитина! Мороз пішов поза шкурою. Схопив дитя, а воно майже голе й ще тепле* [IX, с. 84]; *Коні направлені в сторону Лазещини. Коло того ще двоє озброєних. У мене по спині пробіг холодок* [IX, с. 146].

У творі „Марія” головна героїня, як і будь-яка мати, не може спокійно дивитися, як її хвора дитина страждає, через що дуже хвилюється. Засобом увиразнення такого стану Марії є узуальна стійка сполука з емоційним забарвленням: *Дитина лежить у гарячці, кидається, янчить. Серце Марії рветься на куски* [X, с. 41].

Фразеологізми на позначення емоційних станів персонажів у творах Уласа Самчука здебільшого народно-розмовного походження, вони відображають особливості українського національного світобачення.

У художніх творах Богдана Лепкого теж можна виокремити підгрупу ФО на позначення позитивних і негативних емоційних станів людини. Компонентами цих фразеологізмів часто виступають назви частин тіла або внутрішніх органів людини. Письменник використовує такого типу стійкі сполуки, оскільки вони дозволяють

повно та виразно передати психічний, фізичний стани персонажів, не вдаючись до широких описів. Наприклад, лексема *рот* характерна для відтворення стану здивування, захоплення, зацікавлення: *Хіба який чура вискочив, як горобець з-під стріхи, й роззявив з дива рот* [VI, с. 190].

Численні фразеологізми групуються навколо слів *душа* і *серце* як виразників психічного стану персонажів, їхніх настроїв, переживань і почуттів: *душа в п'яти тікає (опускається, ховається і т. ін.) / втекла (опустилася, сховалася і т. ін.)* ‘хто-небудь раптово відчуває сильний переляк; комусь стає страшно’ [СФ2, с. 226], *брати (приймати) / взяти (прийняти) [близько] до [свого] серця* ‘болісно сприймати, переживати що-небудь’ [СФ2, с. 44]. Наприклад: *... і глянув на тітку Магдалену, аж душа її в п'яти сховалася* [I, с. 302]; *Всім було відомо, що царський гнів вибухав несподівано, як улітку громи, і що не було тоді сили, яка могла би його зупинити. [...] Царським людям душа влізла в п'яти* [I, с. 16]; *„Очі в тебе червоні, мабуть, довго не міг заснути. Молодий ще, надто палко приймаєш усе до серця. А воно недобре. В політиці треба руководитись розумом. Привикай до безсонних ночей і – до відповідальності. Мусить же хтось відповідати за всіх. Мазепа не вічний...”* [VI, с. 78]. Внутрішнє відчуття суб'єкта передають також інші ФО: *ні живий ні мертвий* ‘дуже наляканий, вражений, приголомшений; дуже схвильований, стурбований’ [СФ2, с. 235]: *Олеся стояла ні жива, ні мертва. Вона не тямилася, щоб батько сердився на неї, а то ще й так без причини, як нині* [I, с. 280].

У творах Б. Лепкого серед засобів відтворення відчуття страху переважають загальнономовні стійкі сполуки, у яких смислове навантаження падає на слова *спина*, *шкіра*, *волосся*: *мурашки полізли по спині (по тілу, за плечима і т. ін.)* ‘комусь стає моторошно, страшно, неспокійно’ [СФ2, с. 411], *волосся піднялося (встало) вгору (догори)* ‘кому-небудь стає дуже страшно’ [СФ2, с. 124]. Наприклад: *„Так, трупа питатиму, і то з пристрасієм. Це зробить велике вражіння. Хай знають, що кари царської, як справедливості Божої, нікому не минути”*. *Скорінові мурашки полізли по спині* [III, с. 423]; *Ще й нині тямить цей мент. Старий козак, що за Виговського, за Дорошенка і Сомка в походи ходив, за*

*Мазени праву руку втратив, підступив до гетьмана і доторкнувся до його одежі. Впевнився, що гетьман ще є. Мазена руку йому подав: „Здоров був, батьку!”. „Доброго здоровля вашій милості у Господа прошу”, – сказав і повалився трупом. Орликові на цей спомин мурашки полізли по шкірі [VI, с. 164]; І голови козацькі вниз похилилися, волосся дибом стало, ніби їх чуби вітер буйний мервив... [I, с. 252]. Зниження температури тіла буває наслідком не лише переохолодження, а й певного психічного стану, зокрема страху, що послужило основою для утворення узуальних фразеологізмів. Стійкі сполуки з названою семантикою використав у прозі Б. Лепкий: *Олеся зжахнулася, почувши про боярина. Пригадала собі його товсті, засалені губи... Мороз пішов їй по спині... Спасатися, спасатися від нього!.. [I, с. 275]; Мотрі на саму гадку, що завтра знов має стрінутися з тим чоловіком, мороз пішов по тілі... [III, с. 298]; Мотрі мороз пішов по спині. Це говорить він, в якого руках майбутнє цілої країни... [IV, с. 234].**

Властиві фразеології різноструктурні „осикові” порівняння, що передають особливе хвилювання, положливість, переляк: *як осика на вітрі* ‘зі словами *тремтіти* і подібними – дуже сильно’ [СФ2, с. 469]. Саме з таким значенням Б. Лепкий уводить цей фразеологізм у „Сотниківну” для характеристики емоційного стану головної героїні Олесі, яка з хвилюванням у серці чекала з війни свого батька та коханого: *Не раз серед найживішого настрою причувався її стук дерев’яної дідусевої ноги. На саму згадку, що батько або Петрусь могли б вернути з війни з таким дарунком, вона задрижала, як лист на осиці, і припала гарячим лицем до студеної плити на маминій могилі [I, с. 268].* У народі побутують такі пояснення вказаної компаративної ФО: осика „дрижить”, бо „була присутня” при розп’ятті Ісуса Христа; вона „дрижить” відтоді, як Іуда повісився на осиковому дереві. Однак семантика цього фразеологізму корелює і з науковим поясненням: осикові листки мають довший за пластинку хвостик й особливу форму, тому й чутливі до найменшого подиху вітру.

Соматизми *вухо, голова* займають центральне місце в стійких сполуках, що характеризують вплив мовлення на психічний стан людини: *вуха в’януть* ‘кому-небудь неприємно, гидко чути, слухати

що-небудь' [СФ2, с. 140], *як обухом бити / ударити по голові* 'вражати, приголомшувати чимсь неприємним, несподіваним' [СФ2, с. 30], пор.: ... *забавляли новими вояцькими дотепами й анекдотами, від котрих в'янули вуха* [III, с. 262] і *Питання, ніби обухом, ударило їх по голові. Воно вже кілька годин висіло над ними* [III; с. 33].

Перебування в стані крайнього душевного та фізичного збудження передають ФО *дертися по стінах* 'бути в стані сильного збудження, відчаю' [СФ2, с. 195], *хоч з мосту та в воду* 'у когось дуже скрутне, безвихідне становище; хтось у відчаї, комусь дуже тяжко' [СФ2, с. 409], які Богдан Лепкий використав для характеристики внутрішніх станів персонажів: *Такий пустир, така нудота, що – хоч по стінах дерися* [I, с. 313]; „*Нема кому постояти за мною, нема кому чести моєї дівочої непорочної оборонити. Краще б мені з мосту та в воду, аніж наругу таку над собою терпіти!*” [I, с. 303]. Стан надзвичайного нервового збудження, збентеження, хвилювання влучно передав автор компаративними фразеологізмами: *Войнаровський сидів, як на шпильках* [III, с. 265]; *Райтари вхопили козака, скрутили йому руки назад, він відбивався ногами. Офіцери кинулися на нього з шаблями. Тільки Скорін сидів білий, як стіна. Ним трясло, як у пропасниці. То вставав, то сідав знову, ніби не міг рішитися, що йому робити* [III, с. 429–430].

У ФО, що передають значення 'зняковіло, розгублено або відчуваючи незручність' [СФ2, с. 648], помітне подвійне використання заперечної частки ні: *Олеся прослебізувала тітчине письмо. Хвилину стояла ні в цих, ні в тих, а тоді кинулася дідусеві в ноги* [I, с. 311]; *Пішла [Мотря]. Хлопець лишився ні в сих ні в тих* [I, с. 171].

Зі значенням 'стало легко, спокійно; відчувати душевний спокій' [СФ2, с. 287] ужито фразеологізми, в яких наявна лексема *груди*: *Хвилину помовчали, а тоді відітхнули всі троє, ніби їм камінь зсунувся з грудей. Зрозуміли себе* [III, с. 226]. Стрижневим словом ФО зі значенням 'оволодіти почуттями, заспокоюватися' [СФ2, с. 43] виступають *руки*: *Світліший – виїмкова людина. Як він уміє взяти себе в руки* [III, с. 268]. Виділені стійкі сполуки надають широкого узагальнення при описі стану людини.

За допомогою фразеологізмів, у яких змістове навантаження падає на слова *глузд*, *розум*, автор акцентує увагу на певних вчинках героїв твору. Такі ФО переважають у мові персонажів, вони позначають негативний емоційний стан людини, наприклад: *Олеся пручалася, відштовхувала від себе, але козацькі обійми куди сильніші були від її оборони: „Люди, рятуйте! – кричала. – Він з глуздів збився, заїсть мене!”* [I, с. 271]; *„Чого тобі, ну, чого тобі, Петре Павловичу? Ти, мабуть, з глуздів збився. Пора отямитися. Причарувала тебе вахлачка? Офіцер, полковник! З потомствених дворян!”* [III, с. 444]; *„Ти з ума збився. Подумай, що говориш. Король шведський на Смоленськ пішов”* [III, с. 232].

У фразеологізмах українці традиційно використовують зіставлення, порівняння, аналогії з тваринним і рослинним світом тощо. Знаходимо в аналізованих ФО слова, що співвідносять стан людини зі станом тварин, наприклад: ‘надзвичайно, дуже надутися’: *„Веселий народ, малороси, – зауважив цар, – вам і блазнів і карлів не треба, а мої понадуваються, як сичі, що ї страва мені не смакує”* [I, с. 15]; з властивостями рослин: ‘дуже збуджений, різко схопився’: *Сотника ніби хтось кропивою вжалив. Зірвавсь, і перехрестився тричі: „... та що ви це балакаєте?”* [I, с. 258]. Виділені стійкі сполуки допомагають досягти емоційної насиченості зображуваного, підкреслити його національну специфіку.

Богдан Лепкий майстерно використав у прозових творах загальнономовні українські фразеологізми на позначення різноманітних відтінків емоційних станів, розумових здібностей персонажів, не вдаючись до широких описів;

3) ФО, що характеризують фізичний стан та вади людини. Варто зазначити, що стійкі сполуки названої підгрупи засвідчені лише у творах Уласа Самчука. Молодих, енергійних, рухливих, у розквіті сил персонажів лаконічно й емоційно письменник характеризує у творі *„Марія”*. З цією метою він використовує фразеологізм *кров з молоком* ‘здоровий, рожевовидий, рум’яний’ [СФ2, с. 315]: *Перед Великоднем сталася подія. Відслужив свою службу і повернувся додому, живий і здоровий, матрос Корній Перепутька. Дужий, кров з молоком...* [X, с. 53].

У згаданій підгрупі наявні стійкі сполуки з протилежною семантикою. Через хворобу Гнат позбавлений можливості ходити:

*Гнат лежить, сумує за риллею, за Марією. Он за вікном гілка вкривається зеленим, птаха якась навіжено виспіває, а він не може підвестися, він **прикований до ліжка** [X, с. 54].* Матвій з роману „Волинь” повертався додому дуже блідий і змучений, із хворобливим виглядом: ... *виглядав, **мов з хреста знятий*** [VII, с. 85]. Підкреслені ФО викликають у читачів співчуття до вказаних персонажів;

4) *фразеологізми на позначення оцінно-експресивного ставлення до іншої людини.* Яскравим зразком ФО цієї семантичної підгрупи виступає стійка сполука **стріляти (стригти) очима** ‘поглядати на кого-, що-небудь, виражаючи певні почуття, емоції’ [СФ2, с. 698], яка не засвідчена у творах Богдана Лепкого: *І з Марії стала – о, дівка! Не скінчилося п’ятнадцять, як почали за нею оглядатися та **стригти очима**. На вечірні коло монастиря то один, то другий підшивається, але вона заб’ється між дівчат – і доберись до неї* [X, с. 13].

У романі „Гори говорять!” Уласа Самчука фразеологізм із семантикою ‘усі без винятку’ вжито в мові персонажів як заклик стати на захист батьківщини, що надає мікроконтексту експресивності: *А революція росте, розгоряється. [...] Настав голод. [...] Утворюється комітет „рятунку батьківщини”.*

*– Всі, як **один муж**, повинні ми стати з Божим на устах словом, перетяти наближаючій гидрі дорогу! – заявив Бачинський* [IX, с. 121].

Вищий ступінь незадоволення, гніву персонажа цього ж твору автор передав ФО **кидати громи** ‘дуже гніватися на кого-небудь, лаяти когось; бурхливо виявляти своє незадоволення, роздратування’ [СФ2, с. 56], який у своєму складі має назву небезпечного природного явища: *Шутка розійшовся і горить. Він **громи кидає**, домагається винного. Дайте його сюди!* [IX, с. 183]. Наведена стійка сполука вносить у контекст відтінок небезпеки.

У фразеологізмі зі значенням ‘прагнути заподіяти комусь прикрість, шкоду; гніватися на когось’ активізована лексема **зуби**: *Дівчата линули до нього, легіні **зуби гострили**, але кожний потернав за свої щелепи, тому й не займали його* [IX, с. 17]. У ФО **втерти / втирати носа** ‘засвідчити або довести свою перевагу над ким-небудь; спинити кого-небудь у його діях; покарати, провчити’ [СФ2, с. 136] увага зосереджена на слові-соматизмі *ніс*: *Я йому,*

хвалиться, ще носа утру й зіб'ю ту його пиху [IX, с. 40]. Відповідна лексема активізована й у фразеологізмі *водити за ніс* 'обдурювати кого-небудь певний час, не виконуючи обіцяного або приховуючи щось' [СФ2, с. 122]: *Але батько не дався довго водити за ніс. Зіскочив з саней до Манівчукових волів і шмагнув по них корбачем* [IX, с. 13]. Виділені стійкі сполуки передають внутрішнє роздратування персонажів твору.

Незадоволення з відтінком презирства та іронії Марії з приводу того, що Гнат часто ходить із дому (до іншої), передано загальнономовними ФО: *„Думаєш, не знаю, куди тебе нечиста носить!.. Он цілий куток говорить про твої походеньки. [...] Щоб це було останній раз! Або сиди дома, або йди собі до тієї красуні назавжди! З Богом, Парасю...”* [X, с. 50].

Улас Самчук глибоко проникнув у внутрішній світ українського селянина, за допомогою стійких сполук емоційно передав ставлення одного персонажа до іншого.

У прозі Богдана Лепкого фразеологізми на позначення оцінно-експресивного ставлення до іншої людини мають трохи інше забарвлення, що пояснює проблематика творів. Із метою увиразнення подій пенталогії письменник використав загальнономовну ФО *як один* 'з дієсловами – одночасно, дружно; без винятку, всі' [СФ2, с. 461]. Цим фразеологізмом автор підкреслив згуртованість, дружню роботу всіх жителів Батурина, які хотіли зберегти своє місто: *Навіть жінки не дармували. Хоч неділя, копали, возили землю, двигали дерево й каміння. [...] Забувалися звичайні турботи, забувалися ворожнечі поміж поодинокими родами, всі як один ставали до роботи, щоб скріпити город і зробити його спосібним до оборони* [III, с. 296]. Під час наради старшин Горленко висуває пропозицію підтримати один одного в цій складній ситуації, що склалася в Україні. Влучна ФО *подати руку* 'підтримувати когось, допомагати кому-небудь у скрутний для нього час' [СФ2, с. 528] додає мові персонажа добродушності та щирості: *„Ми всі турбуємося небезпечними вістками. Панове, подайте собі руку! Помилуйте, – такий момент, такий важкий момент!”* [III, с. 237].

З давніх-давен однією з головних рис українського народу вважають гостинність, саме на ній наголошує в прозі Б. Лепкий.

Стійкі сполуки з відповідною семантикою надають творам національного колориту, рис ментальності. Зокрема, у „Сотниківні” тітка Магдалена запрошує Кирила Івановича до столу, на якому доволі різноманітних страв: *„Не погордуйте нашим **хлібом-сіллю**, просимо до столу”*, – і відчинила двері до сусідньої кімнати, де був накритий стіл, заставлений усякими книшками, стульнями, сусликами, товчаниками, паляницями і плачиндами, з яблуками, з маком, з грибками, з сіканою рибою, з **чим душа забажє**, бо тітка Магдалена наготовила того на завтрішний празник таки дуже багато [I, с. 244]. У пенталогії „Мазепа” автор теж неодноразово вжив виділений фразеологізм: *... гетьман рад, що втишилася суперечка між Апостолом і Іскрою, підняв чарку за згоду усього християнського воїнства й боголюбивого українського народу, подякував господарям за **хліб-сіть** і піднявся з місця* [I, с. 143]; *„Перед самим Глуховом дожидало нас духовенство з хоругвами й іконами, їх милостей панів полковників благословили, городський старшина **хлібом-сіллю** вітав”* [IV, с. 259].

Письменник наводить низку ФО, які передають позитивне ставлення персонажів один до одного. Наприклад, Кочубеїха вдячна Чуйкевичу за те, що він зацікавився її донькою Мотрею: *„Спасибі тобі за те, Іване. Ходи, хай пригорну тебе до свого серця за те, що ти на мою доньку **око маєш**...”* [I, с. 121].

З метою увиразнення емоційності твору автор використав загальнономовну стійку сполуку **прихилити неба** ‘зробити для когось усе, навіть неможливе’ [СФ2, с. 568]. Аби довести свої щирі почуття, Кочубей здатен зробити для дружини все: *Кочубей не міг стерпіти її сліз. Він любив свою жінку. [...] Припав до її рук, цілував, просив, щоби перестала, щоби вірила в його щире і вірне кохання, у його волю **неба** їй **прихилити*** [I, с. 162].

Фразеологізми часто застосовано для підсилення, підкреслення інтенсивності того, про що йдеться в певному контексті. Зокрема, Б. Лепкий неодноразово наводить ФО з семантикою ‘виявляти приязнь і великий інтерес’. Жінки захоплювалися гетьманом: *Кажуть, хованця собі має, той його якимись мастями шмарує, і від того його тіло не старіється. Жінки **липнуть** до нього, як **мухи до меду**, а він не дуже то й відганяється від них. Любить,*

кажуть, жінок [I, с. 39]. Багато хто з персонажів виявляв свій інтерес до двох доньок шинкарки: *...липли до них не тільки козаки, всякої служби й рангу, як мухи до меду, але й поважним старшинам біля тієї корчми то колесо ломалося, то згага їх нараз зачинала палити, і хто тільки з чоловіків тут проїздив, то вже дуже важко, щоб хоч на годинку не поступив, хіба що з жінкою їхав* [I, с. 77].

У художніх творах Богдана Лепкого наявні фразеологізми зі значенням ‘обмовляти кого-небудь’: *Сміялися з себе і з цілого світу. Не боялися ні царя, ні Бога, про гетьмана навіть не згадуй. Тільки один мовчки сидів, ніби він зроду сміятися не вміє. Того на решето брали* [VI, с. 65]. Неприязне, вороже ставлення персонажів передано через аналогію з діями у тваринному світі: *Петрусь вовком подивився на нього* [I, с. 248]. Підкреслені стійкі сполуки з компонентом-зоонімом несуть емоційно-оцінне навантаження. Носіями такої ж семантики виступають ФО, у яких згадано міфічні істоти, зокрема *чорт*: *Ломиковський чортом глядить* [III, с. 240]. Козацькі старшини виражали своє незадоволення з приводу небажаної появи царського полковника Анненкова: *„І того чорт приніс. Ще його бракувало”* [III, с. 284]. Компонент на позначення нечистої сили, що структурує фразеологізми різної семантики, не впливає на увиразнення його прямого значення, проте має досить помітний вплив на семантичну структуру ФО. Такі фразеологізми містять відтінок згрубілості, зниженості, експресивності, створюють образне уявлення незалежності того, що відбувається, від певних обставин, неминучості наслідків.

Письменник за допомогою загальноновживаної стійкої сполуки характеризує Кочубеїху. Від її погляду стає неприємно, моторошно: *Кажуть про неї, що нібито, як вона гляне, то молоко кисне* [I, с. 21]. Наведений фразеологізм уносить у текст відтінок негативного авторського ставлення до персонажа. Зі значенням ‘завдавати кому-небудь великого горя, страждань, дуже дошкулити комусь’ Б. Лепкий увів у пенталогію узуальну ФО *залити (налити) сала за шкуру* [СФ2, с. 246], яка увиразнює стосунки, що історично склалися між турками та козаками: *„Турки добрий народ, але козаки їм досить сала за шкуру налили”* [II, с. 67].

Фразеологізми на позначення оцінно-експресивного ставлення до іншої людини увиразнюють образи героїв прозових творів, передають авторське ставлення;

5) *ФО на позначення психофізичних дій та процесів.* Їхнє функціонування пов'язане з оригінальним, емоційним відтворенням певних явищ відповідно до особливостей національного світосприйняття. У фразеологізмах названої підгрупи переплелися фізичні, психічні, моральні характеристики окремого процесу чи дії.

Український народ почуває глибоку повагу до землі, називає її святою та матір'ю, бо для українців земля завжди була засобом існування та годувальницею. У романі „Волинь” У. Самчук показав ментальність українського селянина, його відповідальність за землю. Фразеологізми влучно передають обдумані, виважені дії персонажів: *Селяни не вміють робити щось на галай-балай. Треба обміркувати, що і як та з якого боку, а тоді вже і до діла. Сім раз відмір, а раз відріж, каже мудра народна приказка* [VII, с. 79]. Про рішучість селян, які йдуть до пана просити землю, свідчить стійка сполука *ставити / поставити питання (справу) руба (ребром)* ‘заявляти про щось відверто, прямо, принципово, категорично, з усією рішучістю’ [СФ2, с. 689]: *Народ заворушився. Ніщо їх тепер не стримує, всі ставлять справу руба, і ані ті, ані тамті не поступаються. Хоч ти їм кіл на голові теши* [VII, с. 85].

Характеристику дружини Матвія Насті простежуємо через мову автора. Настя – хороша господиня, однак її образ вимальовано буденно, без особливих емоцій за допомогою ФО повсякденного вжитку зі словами-соматизмами *ніс, очі: совати / ткнути носа* ‘самочинно втручатися в що-небудь’ [СФ2, с. 675], *мати на оці* ‘спостерігати, стежити за ким-, чим-небудь; постійно бачити, зважати на когось, що-небудь’ [СФ2, с. 375]: *Вона цілий день підтикана, бігала, то на двір, то до клуні, то до хати. Їй ніколи до машини носа тицьнути, хоча страх хочеться* [VII, с. 66]; *І залишилася Настя сама. І городу пильнуй, і худобу порай, і за дітьми приглянь, і кури насади, і ціле господарство на оці май...* [VII, с. 135].

Для виразного зображення важкої праці селян У. Самчук в „Марії” використав стійкі сполуки зі значенням ‘трудитися з найбільшим,

неймовірним напруженням’: *Корній не дармує також. Ніяково дармувати, коли жінка рве з останніх сил. Не наймит же він тут, а господар* [X, с. 62]; ‘багато працювати, виконувати важку роботу, докладуючи великих зусиль’: *Куди не глянь – праця. Все твоє, до всього приклав руку і немало пролив тут поту свого* [X, с. 70] – письменник ужив поряд два фразеологізми з синонімічними значеннями для підсилення мовної експресії висловлювання та увиразнення характеристики персонажа.

Для підкреслення стану мовчання персонажів у творах функціонують такі загальнономовні ФО: „*І чого ти мовчиш, як пень?*” [VII, с. 13]; *Володько ні звука, і хоча він добре знає, що вони нічого йому не зроблять, однак усе-таки краще йти геть від таких* [VII, с. 40]. З експресивним забарвленням та додатковою семантичною характеристикою – ‘мовчати, стримуючи свої почуття, бажання’, автор використав фразеологізм *заціпити зуби* для характеристики Гната в романі „Марія”: *Гнат мовчить... Коли б, макогон проклятий, хоч слівце промовив. Заціпить зуби...* [X, с. 47].

Говоріння персонажів у прозі У. Самчука передане різними емоційними відтінками, що увиразнюють застосовані автором ФО. Наприклад, ‘говорити неохоче, невиразно, ледве розтуляючи рота’: „*Ну, – процідив крізь зуби. – Що ж? Попалася? Що будем тепер говорити?*” [IX, с. 240]; „*Нікчемне, розніжіле покоління!*” – *прошепотів він крізь зуби* [IX, с. 251]; ‘не наважитися сказати’: *Матроство забувається, і він стає людиною. Поволі забуває матюки, переходить на рідну мову, яка вертає йому родинний утулок. Пізно вертається з праці Марія. Корній не кричить, не вимагає тупцюти коло нього. [...] Підійшов до сина, подивився і зморщив широку усмішку. „Спить?” – сказав наостанок і не добавив, як звичайно, „сукин син”.* *Не повернувся язик* [X, с. 62–63]; ‘розповідати не все послідовно (від хвилювання)’: *Захлинаючись, Володько, п’яте через десяте, оповідає, що то за страшне те коровисько і скільки то воно його попомучить...* [VII, с. 89]; ‘говорити невпинно, безперервно’: *Кімі сипала свої слова, як із мішка* [IX, с. 108]; ‘дуже голосно кричати’: „*Тягни, тягни! Це ж рибка вчепилась*”, – *гукає на Хведота. Прив’язаний Хведот не хоче вірити, що то риба, і верещить на всю губу* [VII, с. 103]; „*Купили!*” – *враз викрикує на все горло. У одному завертку, у рудому папері, і книжеч-*

ка, і дощечка, і зшиток, і олівець, і навіть грифель, про якого Володько й не згадував [VII, с. 98]. Фразеологізми з відповідною семантикою служать засобом індивідуалізації мовлення персонажів.

Знаходимо у творах У. Самчука й інші ФО, що вказують на психофізичні дії та процеси. Цілком закономірно, що, описуючи буденне життя селян, письменник уживає розмовно-побутові стійкі сполуки. Наприклад, *сушити голову* ‘напружено думати, роздумувати над чимось, шукаючи розв’язання якихось проблем’ [СФ2, с. 701] або ж *мигнуло в голові* ‘хтось раптом подумав про що-небудь’ [СФ2, с. 364], пор.: *Люди добрі! Ніколи над цим довго сушити голову* [VII, с. 79] і

– *В лозині корови, – викрикнув Володько, вдаряючи на слово „в лозині”, але голос зраджував непевність цього „в лозині”.*

– *Ага, в лозині... Піди-но, поглянь...*

„*В конюшині?..*” – *мигнуло в голові* малого... [VII, с. 59].

У ФО зі значенням ‘сміятися’ стрижневим словом є лексема *зуби*: „*Ех, і донька! Певно неньова й мамчина!*” – *шкірить* Тулайдан *зуби* [IX, с. 141]; „*Не смійте скалити зуби!*” [IX, с. 204]. Однак проаналізовані фразеологізми мають інший відтінок значення: перша загальнономовна стійка сполука передає щирий сміх персонажа, друга – недоброзичливе висміювання.

Улас Самчук, аналізуючи у романі „Волинь” ситуацію з купівлею землі, використав узуальний фразеологізм *товктися на місці* ‘не просуватися вперед, не мати жодних досягнень у якійсь справі; не розвиватися, не вдосконалюватися’ [СФ2, с. 716]: „*І справді. І чого його товктися на місці*” [VII, с. 79].

За допомогою ФО письменник акцентує увагу на переконаннях персонажа. Матвій уважає, що господарем буде лише той, хто цінує працю свою й інших, хто працює сам і привчає дітей до цього, караючи за непослух: „*Що ви там собі не думайте, але коли мені не шануватиметься, то шкіру з вас попускаю. Це собі зятямте і зарубайте на носі. Ні одного зерна не змарнувати. Ні одної крихти хліба не смієте знищити без „пользи”...* [VII, с. 64–65]. Щоб підкреслити працьовитість Матвія, автор ужив загальнономовний фразеологізм *як віл* ‘зі словами *працювати, робити* і подібними – дуже важко і надмірно’ [СФ2, с. 109]: „*Своє кинеш, а підеш тулятись*

по чужому? Що? А для кого то батько ціле життя тягнув, як віл?” [VIII, с. 83]. Адже віл, будучи тягловою силою в господарстві, став символом працелюбності української нації.

Численними у творах У. Самчука виступають стійкі сполуки, що вказують на швидкий біг. Його персонажі надто рухливі: дуже швидко, несамовито бігають, утрачаючи самовладання. Однак причини дві – неприємні новини, звістки, переживання, обурення персонажів або ж швидкий біг від щастя (приємних новин, подій), пор.: *Не спить, не їсть, ганяє як скажений* [X, с. 24–25]; *Він гасав по кімнаті, мов скажений. Хватає капелюха й біжить надвір, але по хвилині вертається* [IX, с. 165]; *Лазив до неї Янчеюк, а Павло бігав, як скажений. Ніде не міг її піймати* [IX, с. 40]; *Павло зайшов до корчми [...] й подався до Тиси. Йшов, землі не чув. Йому здавалося, що там уже давно всі зібралися й тільки на нього чекають* [IX, с. 31]; *В той час з кінця над Ясіням вилетіла під небо величезна огняна гадина. Браш зовсім не знав, що то гасло повстанців. Це ще більше його стурбувало, біжить, землі не чує* [IX, с. 210] і *Трималась більше Гната, у всьому радилася з ним. Він радів і бігав мов навіжений* [X, с. 37]; *І він [Володько] аж плаче, аж із себе виходить, так просить, а коли вже вирветься, то біжить, мов навіжений і такий щасливий...* [VII, с. 114]; *Родився у Марії дійсно хлопчик, і назвали його таки Романом. Це було велике свято. Гнат бігав, землі не чув* [X, с. 37]. ФО з відповідною семантикою увиразнюють динамічність творів.

Раптову появу персонажів роману „Гори говорять!” письменник передав за допомогою фразеологізмів *як з-під землі* ‘зі словами з’явитися і т. ін. – раптово, несподівано’ [СФ2, с. 262] й *у миг ока* ‘дуже швидко, миттєво’ [СФ2, с. 387], що надали оповіді динамізму й експресивності: *Ніби з-під землі з’явився гер Шнайдер, у нього великі руді брови і такої ж барви блокнот* [IX, с. 94]; *Той йде. Веселий, насвистує, і раптом, як з-під землі, перед ним виріс Цокан* [IX, с. 42]; *Москалі лавою ллють ся й спішать до вирваної міною ями. [...] Здавалося, їх там мільйони. Здавалось, вони виходять з-під землі в безмежній кількості* [IX, с. 72]; *Павло розгонно під’їхав, твердо й раптом осадив коней, зіскочив з саней і в миг ока Марійка була в снях Павла* [IX, с. 51].

ФО *[тільки] по смерть посилати б* ‘дуже довго хто-небудь виконує певне доручення, прохання; непроторний, повільний, млявий хтось’ [СФ2, с. 547] вносить негативно-емоційне забарвлення, передає обурення персонажів: *„Ну, Юро, – дорікають Свиридчука, коли той вернувся. – Тебе, сарако, агій лиш по смерть посилати”* [IX, с. 183].

Стійкі сполуки на позначення психофізичних дій та процесів знаходимо й у творах Богдана Лепкого. Проте вони мають інше стилістичне навантаження, ніж ті ФО, що представлені у творах Уласа Самчука. Зокрема, у фразеологізмах, які передають мовчання персонажів, здебільшого стрижневим словом виступають слова-соматизми *язик, рот*: *„Жінкам накажіть, щоб язик тримали за зубами”* [I, с. 73]; *„А язик за зубами тримають?”* – питався Чуйкевич [I, с. 90]; *... знав, що роздратований народ не вміє язика тримати за зубами. І не дивувався, бо це облога* [III, с. 362]; *„А язик за зубами добре держіть, бо цар не спить”* [VI, с. 177]; ‘втратити здатність говорити через розгубленість’: *Дивно вражала та жінка серед гурту мужеських грубих облич, так дивно, що навіть світліший, бачилося, забув язика в роті. Дивився і не знав, що йому робити* [III, с. 437]; *Посол світлішого почував себе дуже погано. Він не гадав, що батуриці так сильно роззвірилися на москалів, забув язика в роті й ніяк не міг пригадати собі тієї промови, яку склав собі, йдучи з дорученнями світлішого, та якою гадав урозумити й переконати батуринців* [III, с. 362]; ‘вперто мовчати, нічого не говорити’: *Мов зачарована стояла громада. Ніхто і пари з рота не пустив. Старі козаки сумно голови похилили, жінки втирали сльози* [III, с. 504]; *„Коли ви про торішній похід нагадали, – озвався молодий козак, що дотепер пари з уст не пустив, – коли ви гадали про нього, то дайте й мені своє слово сказати”* [I, с. 185]; *Навіть ті, що так недавно ще гукали: „Чечеля, Чечеля нам!”, як гукала колись жидівська товпа: „Розіпни, розіпни Христа”, навіть ті замовкли тепер, ніби в рот води набрали, й дивилися тільки, куди б то їм непомітно виховзнутися з майдану* [III, с. 505]. ФО з названою семантикою у творах Б. Лепкого, на відміну від У. Самчука, кількісно більше, й наголошують вони на вимушеності через певні обставини.

Загальнономовним фразеологізмом *нагострити язик* [СФ2, с. 164] автор підкреслив, що кияни вміють дотепно, влучно висловлюватися: *З ними він [Кочубей] дуже уважно, основно й усесторонньо обговорював кожну дрібничку, щоб, храни Боже, не осоромити себе перед киянами, бо вони там при дворі добре вигостили собі язики* [I, с. 109].

Про осіб, які швидко сприймають і засвоюють інформацію, свідчить ФО з *льоту* ‘переважно з дієсловами – не роздумуючи; швидко, відразу і т. ін.’ [СФ2, с. 357]: *Гетьман [...] завваживши, що дехто зі старшини вдає, ніби він кудись далеко гадками своїми блукає, а кожне словечко всесильного царського любимця з льоту ловить і в тямку кладе, відповів з притиском...* [I, с. 23].

Фразеологізм *від вуха до вуха* ‘дуже широко’ [СФ2, с. 140] у певному контексті вказує на дію, виконану повною мірою, зокрема сміх або позіхання із широко розкритим ротом, пор.: *... відповів гість [Кирило Іванович Олесі] і засміявся від уха до уха, врадуваний відповіддю, котра йому так щасливо прийшла до голови* [I, с. 243] і *...притакує несміло і знову позіхає, широко від вуха до вуха* [III, с. 414].

Частина стійких сполук у творах Б. Лепкого, що позначають бійку, мають у своєму складі назви страв. Такі фразеологізми вносять у текст жартівливу іронію: *Розумів [конюх], що з Олесею далеко не заїде, не дальше як під кулі. А якщо матусине благословення відверне ті кулі від нього і він щасливо на Запорожцеву Гірку проскочить, то не мине його березова каша* [I, с. 326]; *„Смішний ти, Петрусю, та й годі. Іноді ти козак, справжній козак, а іноді київський студей, котрого березовою кашею годують”* [I, с. 270]. Виділені ФО виникли давно. Відомо, що найпоширеніший та найкращий харч для дітей – каша. Усі давно знають її корисні властивості. Діти часто бешкетують, за провину, замість каші, їх карали березовими різками. Так виник жартівливий вираз *березова каша* [153, с. 84]. Стійкі сполуки з відповідною семантикою в прозі Уласа Самчука відсутні.

Фразеологізм *товкти воду в ступі* [СФ2, с. 714] зі значенням ‘марно витратити час’ служить для вираження презирства: *„От воду в ступі товчеш. І не будь ти моїм приятелем, так зуби позбирав би”* [I, с. 248].

Уводячи ФО **Богу у вуха** ‘щоб здійснилося що-небудь’ [СФ2, с. 140] у контекст, письменник наголошує на загостренні певної ситуації. Персонажі твору „Сотниківна” надіються на Божу допомогу:

– *Або ж то ми, синоньку, десять літ війни не переживали? Багато лиха зазнали, ой багато! А все ж таки Бог милував і не один до своєї дівчини вернув, хоч і ясир татари брали, і пани вивозили наших красовиць. Суджене не розгуджене. Так воно і з тобою буде.*

– *Дав би це Бог, тітусю, щоб ваше слово та **Богові в ухо*** [I, с. 249]. Наведена стійка сполука неодноразово вжита й у пенталогії „Мазепа”: „*Коли б ваше слово та **Богові в уші***” [I, с. 76].

Б. Лепкий за допомогою фразеологізмів **затаїти дух** ‘принишкнути, завмерти’ [СФ2, с. 252], **на пальцях** ‘зі словами *іти, піти* і подібними – дуже тихо, обережно, щоб не створити шуму’ [СФ2, с. 482] у певному мікроконтексті передав максимальну тишу. Царські люди, щоб не збудити царя, завмерли: *Царські люди **дух затаїли** в собі. Меншиков боявся, щоби котрий не гикнув* [I, с. 19], а згодом дуже тихо вийшли: *[Меншиков] Дав рукою знак, і вони, не шураючи кріслами, встали, показав на двері – **на пальцях** вийшли* [I, с. 19].

ФО **кинути оком** письменник ужив у декількох значеннях, наприклад, ‘звернути увагу, подивитися’: *Меншиков, переходячи світлицю, **кинув оком** на Орликів стіл, потягнув носом дим...* [VI, с. 19] і ‘оглянути, роздивитися навколо’: ***обкинув очима** кімнату* [III, с. 268]; *Гетьман **кинув оком** по залі* [I, с. 23].

Серед фразеологізмів зі значенням ‘ризикувати, поводитися необережно, займатися чимось небезпечним, не думаючи про наслідки’, варто вирізнити традиційно вживані одиниці, які використав у прозі Богдан Лепкий: *І добре зробив, видно, не дурний козак, відразу побачив, що ти з **огнем гралася*** [I, с. 121].

Стійкі сполуки **гратися в піжмурки** ‘діяти нечесно, часом роблячи простакуватий вигляд; хитрувати, приховуючи щось’ [СФ2, с. 167], **мотати на вус** ‘придивлятися; робити висновки з чого-небудь; з’ясовувати що-небудь’ [СФ2, с. 409] у контексті твору використано з відтінком осуду. У певний момент громада звинуватила Чечеля в тому, що він діє нечесно з москалями, хитрує: *Чечелеві залежало на тім, щоб проволікати облогу. [...] Чечель*

мусив сердюками отружити посла світлішого, щоб провести його цілим. І на Чечеля сипалися за те непривітні слова. Йому дорікали, що **грається у піжмурки** з москалями, замість привітати їх гідно – кулями й ручними гранатами, що не чує обидливих для своєї гідності слів [III, с. 361–362]. А про посла говорили, що він з'ясовує план укріплення: „Не дайте йому йти! Бачите, він рахує кроки, **мотає собі на вус** план нашої твердині. На руки його!” [III, с. 362].

Загальнономовну ФО **прийти / приходити в голову** ‘задумати, вирішити щось зробити’ [СФ2, с. 560] письменник увів у мову персонажа з відтінком докору та емоційно-негативним забарвленням: „Король шведський на Смоленськ пішов. Що тобі **до голови прийшло турбувати мене...**” [III, с. 232].

Проаналізована джерельна база дозволила зробити висновок, що група фразеологізмів на позначення морально-психологічних характеристик людини в прозі Уласа Самчука та Богдана Лепкого найчисельніша й найрізноманітніша за стилістичними ознаками.

2. Спираючись на класифікацію Ю. Ф. Прадіда [194, с. 274–276], виокремлено **ФО на позначення процесів відчуття людини**. У художніх творах Уласа Самчука стійкі сполуки названого типу вказують на різні відчуття:

1) екстероцептивні відчуття, що відображають властивості предметів і явищ зовнішнього середовища, рецептори яких розташовані на поверхні тіла. Зокрема це фразеологізми на позначення нюхових відчуттів, які допомагають людині розрізнити поширені в повітрі запахи: **хоч сокиру вішай** ‘немає чим дихати, дуже душно’ [СФ2, с. 113]: *У хатині денно і нічно завжди і без перерви, стоя, сидя і лижка, повно дядьків-завізників. Диму там від махорки і грубого газетного паперу завжди стільки, що на ньому можна, як кажуть, **вішати сокиру*** [VII, с. 116]. У наведеному прикладі ФО має складну семантику: на домінуюче значення нюхового відчуття нашаровано семантику кількості, що надає мові твору образності;

2) інтероцептивні відчуття відображають стан внутрішніх органів персонажів, зокрема характеризують відчуття голоду, ситості, спраги, втоми, сонливості, недомагання тощо. Персонажі через утому дуже повільно рухаються, що автор влучно підкреслив загальнономовними стійкими сполуками, у яких активована лексема *ноги*: **ледве тягти**

(*тягнути, волочити і т. ін.*) *ноги* ‘дуже повільно ходити, рухатися (через утому, хворобу, старість)’ [СФ2, с. 728], *не чути ніг [під собою]* ‘відчувати сильну втому від надмірного, швидкого бігання, ходіння і т. ін.’ [СФ2, с. 772]. Наприклад: „*Хочеш, Володьку, на каштанці проїхатись?*” – *гукає Василь. Володько був утомлений – ледве ноги волоче, але як стояв, так і зірвався від клуні до хліва* [VII, с. 66]; „*А чому ви оту сокириську дричите, то ж ви і так ледве ноги тягнете*” [VII, с. 119]; *Володько не раз [...] наганяється, ніг не чує, а що наплачеться* [VII, с. 87]. У виділених фразеологізмах ознака виявлена невеликою мірою. За допомогою ФО *до смерті* ‘з дієсловом – дуже, надзвичайно’ [СФ2, с. 668] письменник передав вищий ступінь відчуття втоми: „*Вже скоро друга година, Кімі. Я втомлений до смерті, а ти мене тільки морочиш*” [IX, с. 152];

3) пропріоцептивні відчуття, рецептори яких розташовані в м’язах і сухожиллях та які дають інформацію про рух і положення людського тіла, зокрема фразеологізми, що відображають положення тіла в просторі: *стати стовпом* ‘раптово застигнути нерухомо’ [СФ2, с. 692]: *Сидиш, сидиш, аж спина стовпом стала* [VII, с. 75].

У прозових творах Богдана Лепкого виділено ФО, що вказують на екстероцептивні відчуття, а саме:

1) зорові: *[аж] вбирати / брати [в себе] очі (око)* ‘вабити своєю красою, яскравістю барв, кольорів і т. ін.’ [СФ2, с. 54]: *У городі Смоленську сім тріумфальних брам, з вежами й віжечками [...], розмальованими й позолоченими, аж за очі бере* [III, с. 248];

2) слухові: *хоч мак сій* ‘зі словом *тихо* – дуже’ [СФ2, с. 650]: *На Запорозьцевій Гірці, сказав, тихо, хоч мак сій. Тільки старий пан дерев’яною ногою постукує* [I, с. 321]; *...і в гетьманській палаті зробилося тихо, хоч мак сій* [I, с. 19]. Мак – один із національних символів. Здебільшого стійкі сполуки зі словом *мак* побудовані на народних спостереженнях і виражають національну специфіку, яка вказує на менталітет.

3. Фразеологізми, що позначають соціальне становище особи, вирізняємо насамперед у творах Уласа Самчука. У „Марії” вжито ФО, що передає оцінне значення ‘великий, значний, справжній господар’: *Одарка зітхає, говорить про Трихона, що не дивився на чорні брови,*

взяв коровами – і тепер он господар **на всю губу** [X, с. 24]. З подібною семантикою письменник використав фразеологізм **не на жарт** ‘по-справжньому, цілком серйозно’ [СФ2, с. 234]: *Мартин також не осоромить себе. Докаже, що з нього господар не на жарт* [X, с. 32]. Виділені стійкі сполуки стосуються лексеми господар, вносять у мікроконтекст емоційно-негативне забарвлення.

Із типових для українського селянина образів постали оцінні іронічні, несхвальні фразеологізми, наприклад: **як з ключця батіг** ‘поганий, нікудишній, зовсім непридатний для чогось’ [СФ2, с. 23]. У „Волині” за допомогою названої ФО У. Самчук змалював поганих господарів: *А все-таки той банк є єдиною надією села. Шкода, що має його тільки „панська” частина, який не є, а є, „казьонці” і такого не мають. Зате у них там „трактир” он який пишається. І взагалі ті казьонці господарі, що з ключця батіг, сама тобі голода, розважають „панські”* [VII, с. 84]. Наведена стійка сполука створює ситуативний комізм та експресію співчутливої іронії.

Співчуття викликають фразеологізми, що влучно характеризують бідність персонажів: *„Чув, знаєте, і думав. Але дума і є думою, коли свистить у кишені. Що, зрештою, мені та одна десятина допоможе... А стягати до сорочки. Дітей морити голодом”* [VII, с. 32–33]. Письменник використовує поряд дві стійкі сполуки з подібним значенням для підсилення мовної експресії висловлювання. Щоб наголосити на безвихідному становищі в родині Матвія через нестачу грошей, автор ужив загальномовну ФО **хоч кричи** ‘вживається для вираження надзвичайного або безвихідного становища, відчаю і т. ін.’ [СФ2, с. 314]: *Володькова справа його [батька] поважно турбує, треба б до лікаря, а тут його хоч кричи, ані копійки зайвої* [V, с. 124]. Улас Самчук за допомогою підкреслених узуальних стійких сполук передав злиденне життя українських селян.

У творах Богдана Лепкого виокремлено фразеологізми, що вказують на сімейний статус, наприклад: **як палець** ‘зі словами *одинокий, один* і подібними – без сім’ї, без рідних, без близьких і т. ін.’ [СФ2, с. 481]. Ця ФО викликає співчуття та прихильність до випадкового персонажа, що з’являється у контексті: *Якась жінка з маленькою дитиною стояла.*

– Ви його чому не лишили?

– Не мала з ким. Сама я одна, як той палець. Чоловік на війні [VI, с. 197].

Отже, Улас Самчук та Богдан Лепкий показали, як вчинки та думки персонажів зумовлені їхнім суспільним становищем. За допомогою стійких сполук створені характеристики соціального статусу персонажів.

4. Вигукові фразеологізми з емоційно-оцінним значенням. Фактичний матеріал засвідчує, що в контексті художніх творів У. Самчука та Б. Лепкого на особливу увагу заслуговують вигукові ФО. Вони становлять собою сталі формули розмовно-побутового вжитку. Автори використали стійкі сполуки названого типу в прямій мові персонажів, у діалогах для яскравішого відтворення розмовного мовлення.

Звернімо увагу на вигукові фразеологізми у творах Богдана Лепкого. На нашу думку, в окрему групу варто виділити вислови, вжиті для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось, обурення, досади, фраземи-лайки, наприклад: „Також гадки! **Пек та цур йому!** Може, той самий, що його мастями з ящірок мастить, до мене з такими гадками підступає. Нема дурних, небоже! Важкі тепер часи, то правда, але старі люди говорять, що за попередніх гетьманів ще куди гірше було...” [I, с. 40]; „**Бодай би йому чорт лобатий приснився!**” – побажав гостеві сотник [I, с. 254]; „Гадаєш, що я пішла би за отього ведмедя? **А дзуськи йому!**” [I, с. 246]; „Ця третя картина ніби про мене мальована, – гадає собі Кочубей, – тільки інші особи клятий маляр поставив, генерального судді на решето у його власній хаті брати не посмів, **хрін його дядькові у вибиті зуби та й кришка.** Але ж бо й добре вдає...” [I, с. 108]; І коли Олеся, вертаючи з маминої могили, зустріла їх і хотіла милостинею обдарувати, вони, **трясця би їх напала**, закинули на неї плахту, пірвали на плечі й занесли в очерет [I, с. 281]; „Пускай, бо вкушу! – сичала, іскри сипалися з очей. Хтось рачки підлазив до неї, – побачила впору, плечима відчинила двері і, переступаючи назадгузь поріг, кричала: – **Бодай би вас перша куля не минула** за мою кривду і сором, **бодай би ви подохли**” [III, с. 264]; „**Бодай би він ранку не діждався**” [V, с. 328]; „**Бог його**

побив би!... Коли йому швед не дасть ради, то ніхто йому нічого не зробить, проковтне нас з чобітьми" [III, с. 225]; „*Була б їх сила Божя, не вони нас. І чого ж то зараз мають побити? Польща не те, що Москва, а Хмельницький не боявся піти на неї війною і побіджував під Жовтими Водами, під Корсунем і під Пилявцями*" [I, с. 263].

Виокремлено також вигуківі ФО для вираження хвилювання, заклопотаності, страху, відчаю, досади, здивування: „*Ох, лишенько, який же він смішний*" [I, с. 245].

Надію, сподівання передають такі вигуківі фразеологізми: „*Христос казав допомагати ближньому в потребі. Не одному я вже поміг, дасть Бог, що і вам станемо в пригоді*" [I, с. 234].

Уживає Б. Лепкий у мові персонажів стійкі сполуки, які виражають застереження, побоювання: „*І завірюха надворі, що Крий Боже! Ніхто тут не проїде*" [I, с. 233]; „*Та ще то, бачите, наш сотник як може, так своїх людей обороняє, а полковник теж до себе небагато горне, але що то по других полках буває, нехай Бог криє! Таж там по два-три золоті з душі деруть*" [I, с. 249–250]; „*Зараз підуть толки, про дуків-гетьманців і про козаків-нетягів, голоколінників, нацькують брата на брата і заведеться таке, що крий Господи!*" [I, с. 139].

У прозі Б. Лепкого наявні в мові персонажів вигуківі фразеологізми для вираження запевнення, заприсягання в правдивості висловленого, наприклад: „*Йй-Богу, не дурю, тітусю. Глянь, яка кругом краса*" [VI, с. 44]; „*Йй-Богу, вже мені того всього забагато*" [VI, с. 9]; *І цар стиснув гетьманові руку. „... Але вважай, Іване Степановичу, бо якщо прогрішишся проти моїх товариських інструкцій, то, йй же Богу, доведеться тобі осушити „кубок Більшого Орла”. Я собственною рукою піднесу його тобі*" [I, с. 24]; „*Нехай мені Господь відніме мову, нехай мені усхне в роті язик, коли я зайве слово скажу*" [VI, с. 93]; „*Мене? – і Апостол зжахнувся. – Хай мене грім ясний уб'є, коли я туди свої пальці суну!*" [VI, с. 111].

У творах У. Самчука теж мають місце вигуківі ФО з цим лексичним значенням: „*Бий мене Бог, коли я хоч раз на своєму життю пустив одну сльозу, але тоді не видержав!*" [X, с. 70]; „*Хай мене Бог скарає, коли вам хтось дасть по дві копійки. Де видно, щоб*

у цю пору хтось платив за яйце дві копійки?” [VII, с. 174]; „**Хай грім уб’є мене**, коли забуду” [X, с. 20]. Або ж для заперечення чогось: „**Ага, вборониш... Чорта два вборониш!..**” [X, с. 105]. Емоційно насичена мова жидівки, фразеологізми роблять її висловлювання природним, живим: „**Ну, чому не купиш? Що значить, не купиш? Бодай мені стільки літ жити**, скільки я вже купила, **щоб я мала стільки грошів**, скільки я вже купила яйць. **Стійте! По чому хочете? Ну, чого ви, хазяйка, так поспішаєте, хай мені руки відлетять, якщо ви там далі продасте краще!**” [VII, с. 174]. Письменник за допомогою виділених вигуківих ФО відтворив сцену купівлі-продажу товару на ринку.

Фразеологізми, що функціонують на позначення різних емоцій, у творах Богдана Лепкого використано як у мові автора (*Хтось зрадив чи самі вони харцизи догупалися, що хтось у криниці сидить, добули – **Боже ти мій**, чого не робили з ним!* [I, с. 193]), так і в мові персонажів („**Боже ж ти мій! А я в шушуні!**” – крикнула й зірвалась з місця [I, с. 241]; „**Боже ти мій!** – кричав суддя, підскакуючи на подушках за кожним разом, як колеса перевалювалися через грубе коріння, що, ніби велетенські гадюки, повилазило з нір на дорогу і вигрівалося до сонця. – **Боже ти мій!** Як я колись любив лови! А нині? Коли б не гетьманська гостина, найрадніше сидів би в хаті” [I, с. 110]). Найчастіше автор використовує емоційний викрик зі стрижневим словом *Боже*.

Улас Самчук уводить у художні тексти, крім зазначених фразеологізмів („**Боже мій!** – думає *Кімі*. – Він навіть не попрощався зо мною. Куди ж тепер?..” [IX, с. 251]; *І за що, **Боже мій**, має дістати? Це дивує Володька настільки, що він взагалі перестає розказувати* [VII, с. 39]; „**Але ж, **Боже мій!** Сваркою та плачами не поможемо**” [VII, с. 128]), ще й вигуки з повторами, чого не спостерігаємо в прозових творах Богдана Лепкого: „**Кімі! Боже мій. Боже мій! Що ти думаєш?**” [IX, с. 191]. Подібна ФО може виражати також хвилювання, заклопотаність: „**Боже мій!** – жахається дівчина. – **Ви голодні**” [IX, с. 120].

Для українського народу характерні вигуківі стійкі сполуки на позначення етикетних формул, функціональна природа яких зумовлена потребою регламентувати різноманітні ситуації людсько-

го спілкування. Саме такі ФО вжито в художніх творах Б. Лепкого: „*Дай тобі Боже, Мотре, щоб дожила*” [I, с. 168];

– *Здорові були, Олександра Тимофіївна!* – промовив, усміхаючись солодко.

– *Доброго вам здоров'я, Кириле Івановичу!* [I, с. 242].

Жителі містечка Жовкви проводжали козаків:

– *Бувайте здорові! Не поминайте злом!*

– *Їдьте здорові, най вас Бог провадить!* [VI, с. 32].

У прозі Уласа Самчука теж наявні фразеологізмів на позначення етикетних формул, вони функціонують у мові персонажів при спілкуванні. Проте У. Самчук, на відміну від Б. Лепкого, здебільшого використав діалектні форми відповідних одиниць:

– *Помайбі, дядьку Матвію!*

– *Дай-бо здоров'я!* [VII, с. 22];

– *О, диви! І Лебедчук! Дай Бо здоров'я!..*

– *Дядько Матвій! Здорові були!..*

– *Кум! Помай біг!..* [VII, с. 75].

Поряд із діалектними письменник уживав також і загальнонародні форми стійких сполук на позначення етикетних формул, наприклад:

– *Щасливої, Матвію, дороги!*

– *Спасибі!*

– *Дай Боже і на новому місці зажити!*

– *Дай Боже, дай Боже! І ви здорові зіставайтесь! Не згадуйте лихом! Якщо зробив недобре – простіть!*

– *А, хай Бог боронить, Матвію!* [VII, с. 201–202].

Богдан Лепкий ужив ФО зі значенням ‘можеш іти’: „*З Богом ідіть!*” [III, с. 257]. В Уласа Самчука з такою ж семантикою використано доповнений вигуківий фразеологізм: „*Або сиди дома, або йди собі до тієї красуні назавжди! З Богом, Парасю...*” [X, с. 50]. Емоційно-оцінний характер антропонімів постає через форму імені, яка передає фамільярність. ФО зі словами-антропонімами становлять особливо колоритний шар національної фразеологічної системи.

У прозі У. Самчука вигуківі стійкі сполуки емоційніші, оскільки передають повсякденне спілкування селян між собою, побутові

негаразди, сімейні стосунки тощо. Найбільшу групу в його творах становлять вигуківі ФО, що виражають емоції гніву, роздратування, обурення: „**Щоб вас Бог побив!.. Злодії, гарештантюги, грабіжники...**” [X, с. 106]; „**Тьху! Бий тебе сила Божя! Прийдеться віддати корову...**” [X, с. 105]; „**А я піду на сходку. Чогось знов десятник загадував. Знов якась контрибуція, грім би їх побив...**” [X, с. 104]; „**Чорти! Дияволи прокляті! Грім їх розтроци на місці!.. Марійку піймали й затримали. Он хай панночка оповість...**” [IX, с. 237]; „**А хіба вони вже знають Бога? [...] Для них всьо як єсть природа. А хто то, різун його мамі, створив природу?**” [X, с. 104]; „**Почекай, кольки тобі в ребра! Наїсися. Нам спішити нічого**” [X, с. 119]; „**Який йому дурень піде сповняти обов’язок, в’язало б його до банти. Цар як хотів брати, не просив, а брав**” [X, с. 101]; *Метушня на горі не втихає. Час тягнеться без міри, нудно й довго... Що там, чорт би їх забрав, діється?* [IX, с. 143]; „**Марш! Та не бійся, чорти б тебе забрали! Нічого тобі не станеться**” [IX, с. 42]; „**Остання вже не служить у попа. Нехай йому біс. Не хоче дальше в нього бути. Краще вже ходити „до декунків”**” [IX, с. 57]; „**Що ж ви, їдять вас мухи, пишете, що „не жилаєте” війну вести, а засипаєте нам отих легінів!**” [IX, с. 217]; „**Ах, коли б їх чорт забрав з їх виразами. Обридли вже**” [IX, с. 90];

– **Чорт би його забрав, утік Цокан!**

– **Як? – сіпнувся Пластун.**

– **Холера його знає як. Його везли по важливій справі до мене й по дорозі напала якась банда... Тут хтось замішаний сторонній; казав же я... казав! Ні! На, маєш. Бий його сто громів! Тепер можемо мати халепу!** [IX, с. 165]; „**Тьху, бодай тебе нечиста мати взяла**” [VII, с. 30].

Аналізована джерельна база дає змогу виділити фразеологізми для вираження небажання терпіти чинюсь присутність: „**Геть до чортової матері! Як дам тобі документи, то перекинешся догори ногами**” [IX, с. 133].

У мові персонажів наявні ФО, що вказують на щось неймовірне, невідомо що: „**От би тверду власть завели, а то чорт знає що**” [X, с. 99]; „**А чорти його знають. От п’яний меле**” [X, с. 103];

– **Агій, Зусько! Що там сталося? Ади стріляють, чи що?**

– *А Господь їх святий знають. Кажуть, москалі знов йдуть, – підтираючи запаскою носа, каже Зуська [IX, с. 78].*

Вигуковим фразеологізмам у граматичному плані властива сталість та незмінність форми, а їхньою семантичною особливістю виступає відсутність номінативної функції. Вони багаті емоційними відтінками, мають розмовний характер й увиразнюють зміст художнього твору. Вигукові ФО інформують читача про мотиви поведінки персонажів, їхню реакцію на навколишній світ, емоційно-чуттєвий стан тощо.

2.1.2. ФО з темпорально-локативною та кількісною семантикою

Серед цієї семантичної групи виділено три підгрупи.

1. *Фразеологізми з просторовим значенням.* У творах Богдана Лепкого виокремлено групу ФО фольклорного походження, що вказують на надзвичайно далеку відстань. Серед них можна виділити фразеологізми, стрижневим словом яких виступає назва живої істоти: *куди і ворон кісток (кості) не заносить* ‘дуже далеко, в найвіддаленіше місце’ [СФ2, с. 124]. Молодий та запальний Петрусь („Сотниківна”) запевняє Олесю, що заради кохання в разі необхідності він викраде її і завезе дуже далеко, щоб уже ніхто їх не знайшов. Ужита стійка сполука підкреслює рішучість і безстрашність персонажа: *„Набіжу, наскочу, посаджу на коня і занесу, куди ворон костей не заносить. І нехай мені ніхто не стає у дорозі, бо порубаю, уб’ю, розтрощу”* [I, с. 271]. В іншому контексті опорне слово ФО – *чорт*: *до чорта в зуби* ‘у найнебезпечніше або найвіддаленіше місце’ [СФ2, с. 770]. Цар рекомендує гетьманові Мазепі дуже ретельно перевірити своїх козаків і всіх ненадійних позбутися: *„Пороху і куль якнайбільше наготовити, мости понаправляти [...], київську кріпость скоро будуй, а сама головна річ, людей своїх крізь густе сито перепусти. Хто не цілком надійний, того геть, хай іде до чорта в зуби”* [I, с. 24]. Козаки із насміхом проводжають москалів від мурів Батурина: *„Йдьте до чорта в зуби!”* [III, с. 302]. У наведених реченнях фразеологізми теж вказують на невідому та дуже далеку відстань і функціонують для вираження негативного ставлення до того, про

кого йдеться, бажання позбутися його.

Близькими до стійких сполук названого типу виступають ФО на позначення дуже далекої відстані, але без певного пункту призначення, разом із тим – невідомої: *Гетьман був рад, що вигляди на новий союз України зі Швецією прибирали конкретні і корисні форми. Останній побут з царем і Меншиковим у Жовклі впевнив його, що з Москвою не заїдеш далше, ніж до чорта в зуби* [VI, с. 40].

Фразеологізм *на край світа* ‘зі словами *піти, іти* і подібними – будь-куди, куди завгодно’ [СФ2, с. 310] пов’язаний своєю семантикою зі словом *світ*, яке означає в певному контексті межу доступного людині простору з усім, що у ньому є: *Чуйкевич (пенталогія „Мазепа”) так щиро та віддано кохає Мотрю, що здатен будь-куди піти заради неї: Чуйкевич достроювався до неї. Не підстрибував, не викидав руками й ногами, лиш ніби у якомусь забуттю гонив свою мрію. Манила його, кликала: „ходи”, і він ішов, на край світа пішов би за нею* [I, с. 147]. Проте не тільки хлопці, дівчата теж у творах Б. Лепкого здатні заради кохання відправитися *на край світа*:

- *А чого ж пішла?*
- *За тобою на край світа піду.*
- *Причарувала?*
- *Полюбила...* [IV, с. 38].

Куди завгодно, навіть у найнебезпечніше місце готовий конюх відправитися за вродливою Олесєю („Сотниківна”): *„Нікуди вони не годяться, оті жінки, хіба до печі і до ігли, та ще, – і хлопчисько зітхнув. – Але що гарна, то гарна, за такою і до пекла пішов би”* [I, с. 326]. ФО *на край світа* та *до пекла* близькі за значенням, але мають відмінні стилістичні ознаки: перша загальнономовна стійка сполука надає тексту романтичності та позитивно-емоційного забарвлення, друга – вносить відтінок небезпеки.

У творах У. Самчука теж можна виділити ФО з семантикою ‘дуже далеко, куди завгодно, у найвіддаленіше місце’. Однак, порівняно з Богданом Лепким, Улас Самчук уживає в цих фразеологізмах опорне слово, що охоплює протилежне до *чорт* поняття *Бог*: *Бог зна (знає) куди* ‘куди завгодно, дуже далеко’ [ФСУМ, с. 38]. Найбільше таких стійких сполук ужито в романі „Гори говорять!”: *Говорив довго й багато. Мріяв і складав свої плани budouчого. Також він твердо*

порішив, що переможе її, що не відпустить її, що він украде її, завезе **Бог зна куди**, буде спускати дараби, день і ніч працювати, зробить собі хату й там житиме з нею. Він був твердо в цьому переконаний і вірив у свої слова [IX, с. 27–28]. Певні приклади фразеологізмів засвідчують явище деривації: *А наш гуцул, бозна куди заліз під небо...* [IX, с. 26]; *Дивишся на свої ноги й дивуєшся, що вони в таких дивних чоботах. І видається, що ти дуже довгий, що ноги твої бозна-як далеко від тебе. Хочеш поворухнути ними й не маєш змоги* [IX, с. 73]; *Гнат боявся за Марію, хотів їхати бозна-куди за лікарем, але все обійшлося щасливо, і то без лікаря* [X, с. 37]; *„Тут родилась, тут вмирати хочу! Уже й так виволік нас бозна-куди на безлюддя”* [VII, с. 134]. Виділені ФО надають творам розмовного характеру.

Характерна для прози У. Самчука стійка сполука **іди геть** [ФСУМ, с. 171] зі значенням ‘дуже далеко’. Названий фразеологізм передає незадоволення персонажів, небажання кого-небудь бачити, вносить у текст негативне забарвлення, наприклад: *Минає пів, година, півтори. Панночка не приходить. О дев’ятій терпець мій досягнув кінця. Зриваюся й без слова йду геть* [IX, с. 105].

Емоційно-оцінного колориту надають текстові й українські фразеологізми для передачі напрямків дії або руху. За допомогою таких стійких сполук можна назвати різноманітні просторові напрямки від (до) мовця, наприклад: **світ за очі** ‘зі словами *піти, побрести, побігти* і т. ін. – не вибираючи шляху, напрямку, без певної мети. Невідомо куди; у безвість’ [СФ2, с. 634]. Відповідні ФО позбавлені конкретності, письменники вживають їх із метою поглиблення виразності, для передачі внутрішнього стану персонажа. Наприклад, напрямок руху зі вказаною семантикою для персонажів Богдана Лепкого – це єдиний можливий варіант урятуватися від смерті: *Полтавщина гуділа. Десять років гуляв Лебедин, наганяючи козацьким старшинам і багатішим хуторянам великого страху. Якраз тепер його й приборкали трохи, але спокою все-таки нема. [...] Маємо гинути в походах або під нагаями царських посіпак, так краще тікаймо в світ за очі!* [VI, с. 62]. В Уласа Самчука загальнономовний фразеологізм **світ за очі** характеризує небажання персонажів рухатися у безвість. Автор ужив цю ФО зі

словом *волокти*, що надає мікроконтексту негативно-емоційного забарвлення: „*Чи ж би ми покинули наш край, та й поволоклися б кудись, мов цигани, у світ за очі? І церкву, і рідню, і могили. О, ні! Це вже нізащо*” [VII, с. 134]; *Ціле свято не свято. Настя і сюди, і туди, і сльози, і ахи, і всім оповідає, як то „він” хоче „їх” кудись у світ за очі волокти, але на Матвія це не діє* [VII, с. 134].

Фразеологізм *куди очі [бачать (дивляться, спали і т. ін.)]* ‘зі словами *іти, бігти, тікати* і т. ін. – не вибираючи шляху, в будь-якому напрямку; *будь-куди, навмання*’ [СФ2, с. 475] для носія мови виступає вимірюваним лише в межах його уяви. У Самчук у романі „Гори говорять!” використав наведену ФО для передачі внутрішнього стану Дмитра, який виконав прохання батька й після цього може йти *будь-куди*: „*Я не маю сьогодні ніякої праці. Сьогодні свято. Я вже перечитав батькові його „Неділю” й можу йти, куди лиш бачать очі*” [IX, с. 35]. Підкреслена стійка сполука позбавлена конкретності.

Для передачі невідомого напрямку дії або руху персонажів Богдан Лепкий ужив загальнономовну ФО *на чотири вітри* ‘куди завгодно, куди захочеться’ [СФ2, с. 112–113]: „*Але треба вам знати, мої панове, що вони мені тую пісню не раз співають, спокою мені не дають, щоб я вас на чотири вітри порозганяв, щоб я щонайкращих їм у руки видав*” [I, с. 33]. Улас Самчук використав фразеологізми зі стрижневим словом *чорт*: *під три чорти* ‘геть, куди завгодно’ [СФ2, с. 771], *чорт знає (зна)* ‘невідомо, незрозуміло’ [СФ2, с. 768]: *Тоді Одарка і Михайло заявили останнє слово. Або – або. Або Гнат стриножить свою брикливу жінку і вона сидітиме дома та працюватиме, або хай собі під три чорти вибирається з хати* [X, с. 47]; „*Їхав додому, а попав чорт зна куди. Але нічого не вдієш. Сиди й чекай*” [IX, с. 143]; *Сьогодні субота, й їх може чорт зна куди занести* [IX, с. 201]. Виділені стійкі сполуки вносять у мікроконтекст негативно-емоційне забарвлення.

Невідоме в просторі місце У. Самчук передає фразеологізмом *Бог знає де*: „*Невже ви завтра їдете. От дивно. Є тут, а завтра вже Бог знає де*” [IX, с. 113]; *А Кіті зовсім нема. Вона Бог зна де вештається по ночах* [IX, с. 224].

У творах як Уласа Самчука, так і Богдана Лепкого зрідка вжито

стійкі сполуки на позначення недалекої відстані. В У. Самчука ФО зі значенням ‘зовсім близько’ мають розмовно-побутовий характер: ... *всього **подати рукою**, а дома більше року не був. Мокрий, ранений, вимордований, порішив забігти хоч на годину попоїсти та переодягнутися* [IX, с. 81–82]. У Б. Лепкого стрижневим словом фразеологізму з подібною семантикою виступає географічне поняття, позбавлене конкретності, що надає тексту образності та вселяє надію: „*Як би воно не було, а небезпека відсунулася на якийсь час – може, на все. Залога хоробра, старшини досвідні, Кенітзен знає своє діло, гетьман теж **не за горами** – чого ж тоді тратити надію?*” [III, с. 332].

У. Самчук використав з узагальненою семантикою ФО *по світах* ‘скрізь; у багатьох місцях’ [СФ2, с. 635]: *Дядьки оповідають – Володько слухає. [...] І які були оповідачі! Одноокий Трохим – син Івана Гуци, старий Іван Середа, [...] Олійник – що бував „**по світах**”, у Києві, в Одесі, десь там на шахтах вугіль копав...* [VII, с. 116–117].

Творча індивідуальність Уласа Самчука виявлена в наданні переваги фразеологізмам із семантикою просторової обмеженості. Ці ФО функціонують у пейзажних описах у мові автора та персонажів, вони сприяють експресивному забарвленню мовлення й виражають суб’єктивну оцінку відстані, наприклад: *куди не кинь оком* ‘кругом, скрізь, усюди, де тільки видно’ [СФ2, с. 294]: „*Попасу для худоби... **Куди не кинь оком**, ліс, галява, знов ліс...*” [VII, с. 29] або *куди гляне око* ‘скрізь, усюди’ [СФ2, с. 463]: *Під кінець жовтня починає примерзати, і Володько може пасти на житах. Пашні гарно рунилися, розходу, **як оком глянеш**, шкоди ніде [...], по городах навіть капуста впоряні – розкошуй* [VII, с. 87]. Відповідну стійку сполуку письменник використав і в описі інтер’єру: *А було це таке велике, безмежне підземелля... Безліч колон підпирало його склепіння. **Скрізь, де гляне око**, стояли столи, а коло них лави* [VIII, с. 130].

У. Самчук звернувся до фразеологізмів зі значенням ‘по всій території, на всьому просторі; скрізь’ [СФ2, с. 311] для відтворення картин навколишнього світу в „Марії”: *Хліб ще на полі, у колосках клякає до землі. По полях зграї череватого вороння, **від краю до краю** лунають матюки. Ночами діти луцять у пелені дорогоцінне*

зерно і несуть голодним батькам [X, с. 119].

2. *ФО з темпоральним значенням*, які відіграють значну роль у складному процесі людського мислення та світовідчуття, не тільки сприяють глибокому та змістовному відтворенню деяких понять, а й допомагають дотепно, влучно та колоритно окреслити певний часовий період [250, с. 155]. Основним шляхом творення фразеологізмів із темпоральною семою виступає трансформація глобального значення вільного словосполучення, внаслідок чого формується образне „узагальнено-цілісне значення” [101, с. 14]. Стійкі сполуки з темпоральним компонентом утворені, як і більшість *ФО*, на основі словосполучень, мають обставинне часове значення, становлять своєрідні стійкі комплекси, функціонують у мові як звичайні номінативні лексеми. Здатність багатьох одиниць вказувати не тільки на час, а й на особливості часового періоду, а також здатність слів, у яких відсутня темпоральна сема, описувати час, породжує мовну експресію та дає стилістичний ефект від їхнього вживання [250, с. 157].

Аналізуючи мову прозових творів, не можна не звернути уваги на те, що деякі *ФО* позначені більшою частотою вживання порівняно з іншими. Отже, постійне використання певних висловів уважаємо ознакою, яка відрізняє стиль одного автора від стилю іншого. Наприклад, у мові творів У. Самчука часто функціонують фразеологізми, що позначають ранкову добу. У романі „Гори говорять!” стійку сполуку *благословляється день* ‘світає, розвиднюється’ [СФ2, с. 33] автор використав в описі природи: *Очі ж шлють гляд за глядом до шпилів гір, що вгрузли в саме нутро планети й лежать ось ніби забуті на бойовищі шоломи якихось велетенських воїнів. У хмарах, у стрільній блакиті грузнуть маєстатно їх верховища. На них ліг знак сонця, круглий, урваний, а над ними золотом кутий троякий знак сильних, знак вічно бажаних перемоги. Перед ним – ген до стіп сонячного трону, того місця, де воно благословляє день, хильнувся та й свавільно розлігся навкруги людяний сонцем простір* [IX, с. 260]. *ФО* з подібною семантикою характерні для роману „Волинь”: *[ледве, ще тільки] благословляло / благословило на світ* ‘розвиднюється’ [СФ2, с. 33], *[разом] із сонцем* ‘рано, удосвіта’ [СФ2, с. 677], *після*

других півнів ‘перед світанком’ [СФ2, с. 505]. Майже всі персонажі (в міру певних обставин) змушені вставати вдосвіта, адже цього вимагає селянське життя та клопітка робота на землі, наприклад: *Матвієві ще та невігода, що треба дуже далеко ходити. Верстов десять, а то й більше в обидва кінці буде. Устаєш – ледве на світ благословиться, а вертаєш пізно смерком* [VII, с. 100]; *Матвій рішив основно перемолотити все своє збіжжя (поки ще тримається погода), а тому мусить кликнути толоку до машини. [...] У понеділок, удосвіта, як тільки благословилося на світ, прийшов з кіньми старший Єлисеїв син, також Василь. Унедовзі за ним не забарились і решта робітників* [VII, с. 65]; *Того самого ранку Матвій вставав, як звичайно, разом зі сонцем* [VIII, с. 324]. Добродушно змальовано малого Володька, який уставав перед світанком: *Зате Володькові припала надзвичайно вдячна робота. Він має поганяти одну пару коней у кареті. [...] І він ще затемна, десь від других півнів, схопився, одягнувся. Їсти і не питай. Він зовсім не хоче так зрання, не попрацювавши, напихатися* [VII, с. 65]; *Бувало, лиш на світ благословилося, а він вже вставав і домагався: „Мамо! Ковбаси!“*. Ковбаса на Різдво те саме, що на Великдень паска [VII, с. 109]. Стійкі сполуки з відповідною семантикою правдиво передали побут українського села.

Обмаль часу та швидке настання ночі в романі „Волинь” засвідчує загальнономовний фразеологізм зі словом-соматизмом: *„Ніч на носі, а до того, диви, [...] та поки се та те, то й часу не хватить і нічого ми не зробимо”* [VII, с. 79].

Для прози Богдана Лепкого характерні ФО, що позначають часовий проміжок ‘дуже довго’ й надають творам природної уснорозмовної невимушеності: *Деколи ніби громи лускали направо й наліво, аж земля здригалася. Це розвалювали старі мури. Бог зна з яких часів* [I, с. 51]; *Люди з діда-прадіда працювали, будували хати, управляли поля, плекали худобу. Прийшла війна і змарнувала те все”* [III, с. 230].

Уживання фразеологізмів на позначення часу характеризує мову творів Б. Лепкого й У. Самчука, авторські стилі письменників.

3. Стійкі сполуки, що вказують на кількість чи міру. У романах „Волинь”, „Марія” Улас Самчук змалював справжніх господарів

землі, трудівників-хліборобів, а підкреслюють проблематику творів вдало дібрані фразеологізми. Зокрема, виділено групу загальномовних ФО зі значенням ‘дуже багато’: *по вуха* [СФ2, с. 141], *по [саму (самісіньку)] шию* ‘повністю; дуже багато’ [СФ2, с. 776], які наголошують у контексті на великій кількості роботи: *Де ж той, у Бога, час навесні. Там же праці, по вуха праці* [X, с. 54]; *Матвієва родина по саму шию в роботі* [VII, с. 150]. Наведені стійкі сполуки виражають суб’єктивну оцінку кількості. З подібною семантикою вжитий фразеологізм *хоч греблю (гать) гати* ‘дуже багато, велика кількість’ [СФ2, с. 147], який у контексті використаний з метою негативної характеристики росіян, що не вміють господарювати: *„Не сподобалося мені там [у Смоленській губернії]. Ні. Не наша, кажу вам, культура. [...] Земля не пашна, громиш, та й орати її там не вміють. Вийде ото вам з таким гаком, сохою то звуть, і поре отак, як попало. Сіна там хоч гатку гати, але і тому ладу не дають. До дому не звозять, а гниє то в копицях, де скошено, цілу зиму...”* [VII, с. 137]. Стійка сполука *видимо і невидимо* [СФ2, с. 69] вносить відтінок необмеженої кількості: *Ну й же й люду. Безліч. Видимо-невидимо. І кремезні, і щуплі, і носаті, і кирпаті...* [VII, с. 75]. ФО *як маку* ‘дуже багато’ [СФ2, с. 365] побудована на народних спостереженнях і виражає національну специфіку, вносить у текст позитивно-емоційне забарвлення: *На Проводи Настя не пішла мертвих відвідати, не було на кого „отого гниляка” покинути, весь той день голосила, сльозами вмивалася [...] Богу дякувати, Зінька навинулась надвечір і все, як там було, оповіла, казала, що цього року люду було, як того маку, і куми, і свати, і сусіди, і навіть Домаха з Півча* [VII, с. 136].

Богдан Лепкий велику кількість козаків на Україні порівнює не з маком, а з маковим цвітом, що надає контексту урочистого колориту: *козацтва, як того макового цвіту* [III, с. 223].

У „Волині” У. Самчук часто в пейзажних описах уживає фразеологізм *ні живої душі* ‘абсолютно нікого, жодної людини’ [СФ2, с. 231]. На одному з прикладів можна простежити, що абсолютна відсутність людей допомагає персонажеві насолодитися погодними умовами, відчутти душею всю красу навколишнього світу: *Такого дня Володько ще на своєму житті не пам’ятає. Зрання*

востаннє вигнав ще на жито корову, а в полудень почав падати сніг. Перший сніг. Лапатий, густий, вогкуватий – вергає і вергає з низького, сірого неба. Володькові така погода подобається. Він на пригірку біля лісу... Довкола **ні душі живої**. Тихо так, що чути, як шерехтять сніжинки [VII, с. 95]. В іншому контексті відсутність людей насторожує, викликає хвилювання, адже відповідна ФО використана в описі пізнього вечора: *Володька нема дома. Ось уже смеркає. А його нема... Надворі тріщить мороз лютий... Мати виходить кілька разів надвір. [...] І **ні душі живої** довкруги. І де ж та дитина, людоньки мої, то ж ніколи ще з ним такого не бувало?* [VII, с. 122–123].

Б. Лепкий ужив зі значенням ‘абсолютно нікого’ фразеологізм **ні духу живого** [СФ2, с. 224], однак ця стійка сполука в його прозових творах має зовсім інше контекстуальне навантаження, ніж у творах У. Самчука. Відсутність людей допомагає персонажам виконати або подумати про таємні плани, пор.: *Апостол заглянув до одного й до другого переділу шатра, – не було нікого. Зеленський зазирнув крізь віконця, – **ні живого духу** кругом. Горленко викресав огонь, розмахнув чир і засвітив свічки [VI, с. 174] і Сказати йому це? Знищить чоловіка. Назве зрадником і бунтарем, прихвоснем Кочубея. Під суд віддасть. Найпростіша річ – вбити. Лежить сам, нігде **ні живого духу**. Спить. Один, добре вимірений удар штілету, і всій трагедії кінець [VI, с. 165].*

Улас Самчук у художніх творах використав ФО, які вказують на міру. Здебільшого такі стійкі сполуки мають у своєму складі слова-соматизми. Наприклад, для увиразнення зовнішнього вигляду Матвія, який під час молотьби збіжжя був увесь у пилюці, автор ужив фразеологізм з **ніг до голови** ‘повністю, цілком’ [СФ2, с. 158]: *Він був увесь, **від ніг до голови**, обліплений ковтунами куряви з барабану машини. На вустах, бороді, старій вовняній шапці теліпалися цілі торочки нанизаної на волосинки куряви [VIII, с. 66].* ФО **до зубів** ‘зі словами озброєний і подібними – дуже добре, у достатній мірі’ [СФ2, с. 274] функціонує в романі „Гори говорять!” для змалювання добре озброєних людей: *Коло мене двоє озброєних **до зубів** [IX, с. 146].* Знаходимо стійкі сполуки названого типу й у творах Богдана Лепкого: *Здоровжений, заболочений **по самі вуха** [II, с. 46].*

Фразеологізми з кількісною семантикою та значенням міри теж увиразнюють прозові твори, надають їм особливого колориту.

2.1.3. ФО, що характеризують явища природи та рослинність

Роман „Гори говорять!” У. Самчука багатий на описи природи, у яких важливу роль відіграють стійкі сполуки. Через уста Дмитра (бо твір написаний від першої особи) стрункі та високі смереки, а інколи й ялини автор порівнює зі свічками. Фразеологізм **як (мов, наче) свічка** ‘зі словами *рівний, стрункий* – дуже’ [СФ2, с. 637] надає контексту поетичного звучання: *Повітря чисте, пахуче. Груди високо підіймаються й утягують смоляні запахи. Коли б крила, зірвався б звідси й полетів би до зір. [...] А далі ліс, ліс і ліс. Смереки, як свічі. Кожний кущик горить і кожна гілочка тон виводить* [IX, с. 25]; *Минули лісничівню. Йшли далі на гору по Сухому. Тут ліс. Чорний, густий, смереки – свічі високі. Навіть тепліше тут. Вітер гасає собі по верхах, але внизу тихо* [IX, с. 57–58]; *Десь там, де розляглася могутня Чорна Клева, стрункі, мов свічі, смереки біжать у далечинь і там, збігши під гору, зникають* [IX, с. 161]; *Мороз. Стрункі, мов свічі, ялини. Сани й підсанки скавучать по мерзлій вчовганій дорозі* [IX, с. 7].

Початок дня та швидкий схід сонця в горах теж допомагають передати фразеологізми: *Родиться день. Притихли й скулилися величні гори... По горах котиться туман. Котиться й розтає. Бринить роса, грає одинокою струною кришталевий водопад, летить орел... І, нарешті, туман розходитьсь. Зеленими прапорами замаяли зім'яті поверхні розлогих лісів. Контури гір усе яркіше й яркіше висувуються на кін і по часі стають перед очима лавою велетенських постатей. [...] Стрілою злетіло, засяяло сонце* [IX, с. 123–124].

У Богдана Лепкого, на відміну від Уласа Самчука, рідше трапляються у творах описи природи, а ті, що є, дуже влучно та експресивно підкреслюють історичні події, налаштовують читача на подальше їхнє розгортання: *Дощ лив як з відра, вітер перевертав стіжки. За Сеймом запалило хутір. Грім запалив, а злива загасила* [III, с. 282]. І здебільшого, як ми спостерегли, Б. Лепкий змальовує

негоду, що надає твору драматизму, достовірності, серйозності. Автор використовує ФО, які вказують на дуже сильний, zalivний дощ: *Генеральний суддя ще й тому лишився один день у сотника, бо сподівався, що, може, дощ перестане лити як з відра і що в погоду можна буде краще і скорше їхати* [I, с. 194]; *густий та безперервний дощ: Як на те і дощ трохи ущух, вже не лив, мов із луба, а лиш, як крізь сито, дрібонькими краплями спадав на землю* [I, с. 196]; *Ніби крізь сито, цідився весняний, теплий дощ. [...] Вулицями шуміли потоки, забираючи з собою весь бруд і нечистоту, нанесену кіньми й людьми. [...] Нараз насурмлено в труби і заграли козацькі литаври. Вулицями, як тіні, помчали їзди і побігли піші* [VI, с. 31–32]. На позначення ‘лє як з відра’ письменник ужив німецький відповідник: *Es giesst in Strömen* [VI, с. 288].

У зображенні пейзажу Улас Самчук виступає справжнім поетом. За допомогою стійких сполук письменник емоційно та правдиво передає красу рідної землі. У творах Богдана Лепкого фразеологізми відіграють важливу роль у відтворенні саме тих погодних умов, за яких відбуваються змальовувані події.

2.2. Крилаті вирази в художніх творах У. Самчука та Б. Лепкого

У прозі досліджуваних письменників застосовані лексикалізовані крилаті вирази, запозичені з певного джерела, які варто об'єднати в окремі групи.

1. *Біблійні фразеологізми.* Використання стійких сполук названого типу – давня традиція української літератури. Ті самі ФО, але з іншими емоційно-експресивними забарвленнями, уживають у своїх творах і Богдан Лепкий, і Улас Самчук. Наприклад, у романі „Гори говорять!” У. Самчука Бачинський під час революції в промові, використовуючи фразеологізм *кесареве кесареві, а Богові Боже*, закликає народ боротися за свою державу: „... Нинішній день для нас, русинів, усе одно, що день воскресення. Наш народ, що довгі віки живе в оцих горах, працює, плекає свою маржину, ніколи не займався такими справами, як справи державні. [...] Згадався розп'ятий Христос, який казав віддати „кесареве кесареві, а Богові

Боже”. Пригадалися упавши з неба янголи, яких прокляв Господь Бог за непослух...” [IX, с. 125]. Виділена стійка сполука виконує дидактичну функцію. У пенталогії „Мазепа” Б. Лепкого відповідна ФО вжита в значенні ‘коритися’ і супроводжується функцією вираження почуття страху персонажів: *Любов Федорівна глянула на ротмістра і його підручників, догадалася, в чім діло, і відповіла рішучо:*

– *Не піду з церкви, нехай постражду між олтарем, як Захарія...*

– *Ходімте, мамо. Покорімося приказові влади, Христос, Бог наш, велів віддати кесареві, що кесареве, а Богові, що Боже.*

– *Зате й терплю, що кесареві кесареве віддати хочу* [VI, с. 113].

Безладдя, метушню, шум в одному із сіл Закарпаття У. Самчук передав за допомогою ФО *Содом і Гоморра*, яку вжив двічі у творі, щоб підсилити становище жителів цього села: ... *за двадцять хвилин був у Ясіню. Ох, село, рідне село... Темнота, повно вояків. На вулиці Содом й Гоморра. Пейсаті мешканці неймовірно галасують і, забравши своє майно на підводи, від'їжджають* [IX; с. 82]; ... *коли пройти кроків двісті на південь, видно цілу Ясіню. Вийшли на ґруник і поставали. Внизу Содом й Гоморра. Ніхто з нас не знає, що сталося. Вуйко порішив зійти в село й довідатися, що є* [IX, с. 170]. У „Мазепі” відповідний фразеологізм використано в роздумах Войнаровського. Персонаж твору протиставляє своє перебування у війську, виконання наказів і гуляння, під час якого творили *Содом і Гоморру*, складному становищу, в якому перебуває на певний момент (виправдати гетьмана перед Меншиковим і приховати його перехід до шведів). Тобто у творі Б. Лепкого стійка сполука *Содом і Гоморра* не має драматичного забарвлення, порівняно з її використанням у романі У. Самчука: *Яке ж далеке те безтямне, гуляще життя від його клопітливого положення. Там прямо сліпе сповнювання приказів, а поза тим: їж, пий, гуляй, твори Содому й Гоморру!* – тут почуття відповідальності за кожний крок і за кожне слово, від котрого залежить усе. Кожний нерв дрижав, напиналася кожда жила [III, с. 268].

Улас Самчук за допомогою біблійного фразеологізму показує, що мешканців села Ясіня чекали на час страшної кари: *До самого ранку*

клекотіло в Ясіню. До самого ранку радилися радники, лютував Йонаш, лементували жиди, а цілий ясінський гарнізон повністю виставили над річкою Лазещиною. Все чекали **судного дня**. Але він не настав [IX, с. 168]. Підкреслена ФО виконує експресивну функцію наголошеності думки.

Знаходимо біблійні фразеологізми й у „Марії”: *Гірше було, коли Марія на цілий вечір зникала. [...] Тоді сидів Гнат чорний дома у своїй порожній, непривітній хаті. Втіхою його стала Біблія. [...] Перегортав сторінку за сторінкою, черпав мудрість пророків. [...] Гнатові видавалося, що наближається дивна і страшна пора. Все буде зруйноване, **не зостанеться каменя на камені** [X, с. 49]. Виділену стійку сполуку У. Самчук ужив у значенні ‘повністю буде знищене все, зруйноване дощенту, дотла’. Походження ж її пов’язане з народними переказами про Христа, що, оглядаючи Єрусалим, сказав: „Надійдуть ті дні, коли з того, що бачите ви, не зостанеться і каменя на камені”. У тексті, зафіксованому Євангелієм, ідеться про справжні будинки, різні гарні споруди та саме місто Єрусалим. Усе це згідно з провіщанням має бути зруйнованим. Отже, наведений вираз у євангельському тексті вжито в прямому значенні. Протягом століть структура **не лишити каменя на камені** набувала узагальненого, абстрактного значення, поки остаточно не перетворилася в типовий фразеологізм, утративши будь-які ознаки свого первісного походження. Тепер цей образний вислів належить до фразеологічного фонду багатьох мов світу, є їхнім необхідним компонентом [153, с. 146].*

ФО допомагають увиразнити описи поведінки, роздумів персонажа. Зокрема, Матвій Довбенко з роману „Волинь” змальований мудрим порадником, він міркував, що в житті необхідно працювати: *„Треба і якийсь будинок прибудувати, і худобину прокормити та й жебраком вічно не може людина бути. А тому не дай собі спокою, не оплутай неробством, хай ти як день, так ніч трудисься, міркуєш, дбаєш, шукаєш, і тоді Бог тебе благословить, бо ж недурно сказано: **хто шукає – знаходить, хто стукає, тому відчиняють**” [VII, с. 178].*

Біблійною стійкою сполукою У. Самчук увиразнив важку працю селянина: *Раділося лишень з того, що це, чоловіче, твоє і ти, чоловіче, можеш свobodно виконати Боже приказання: „**В поті***

лиця твого будеш ти їсти хліб твій!..” [X, с. 110].

У творах У. Самчука біблійні ФО переважають у мові автора, а в Б. Лепкого – у мові персонажів. Наприклад, відомим фразеологічним сполученням *Хома невірний* гетьман називає людей, які засумнівалися в ньому: *Орлик вхопив гетьманового коня за уздечку. „Пусти! Зі смолоскипами тут! Світить, хай бачать темняки, невірні Фоми, хай бачать бентежники, що я ще не втік ані не заков’яз зі страху перед ними”* [VI, с. 171].

Посилює експресивність вираз *ієрихонські труби*, ужитий у творі Богдана Лепкого: *„Не бійтеся! Її вже ієрихонські труби не збудять”* [III, с. 412]. Наведена ФО походить від назви міста Ієрихон, що постало в IV тисячолітті до нашої ери. Це стародавнє місто Палестини протягом усієї своєї історії зазнавало неодноразових руйнувань. Іудеї після виходу з єгипетського полону, завойовуючи Палестину, оточили Ієрихон, але велетенські та надзвичайно міцні стіни, неприступні мури надійно захищали місто. Проте від звуків семи священних сурм і сильного гучного голосу іудейських воїнів неприступні мури міста раптово повалилися, перетворившись на руїни [153, с. 121].

Безладдя, колотнечу в Батурині передано за допомогою фразеологізму *страшний суд* ‘які-небудь нестерпні, несприятливі умови, обставини’ [СФ2, с. 700]: *Крізь двері чути, як Батурин реве, там – страшний суд* [III, с. 396]. Виділена стійка сполука надає оповіді драматизму, динамізму, викликає в читачів співчуття та співпереживання.

Позитивно змалював Б. Лепкий гетьманування Виговського, влучно підкресливши ФО: *І загалом, відколи гетьманувати став Іван Виговський, гуляще життя припинилося, бо, як то кажуть, який пастир, таке й стадо* [I, с. 248].

2. *Латинські крилаті вислови.* Уживання сполук названого типу – особливість ідіостилю Богдана Лепкого (їх зафіксовано в пенталогії 68). Латинські вислови у творах письменника містять під текстом переклад (який ми подаємо в круглих дужках відразу після вислову), що перевірили за словником-довідником латинської фразеології [ЛФ]. Значно частіше такі вислови знаходимо в мові персонажів – переважно як характерологічний засіб, який дозволяє закцентувати увагу читача на особливостях поведінки персонажа в

певній ситуації, виділити його з-поміж інших дійових осіб твору. Треба сказати, що Б. Лепкий дуже вправно використовує цей спосіб індивідуалізації персонажів. Так, протягом усієї пенталогії „Мазепа” простежуємо потяг до вживання крилатих висловів головним героєм твору – Іваном Мазепою, що є ознакою високого інтелекту та освіченості гетьмана, наприклад: „*Коли б я тепер віддав Правобережну Україну, після того, як вона довго борикалася за свою незалежність і як в деякі її частини вже таки децю до ладу довів і загосподарював, так це був би новий козир у руках моїх ворогів проти мене. Сказали би, Мазепа половину України запродав. **Clara pacta claros faciunt amicos** (добрі угоди роблять добрих друзів). Тут Україна, а там Польща, тільки тоді можуть вони бути для себе добрими сусідами й союзниками*” [VI, с. 28]. Удруге Іван Мазепа наголошує, що добрі угоди роблять добрих друзів, таким чином пояснює, що заради незалежності України потрібно шукати іншого союзника: „*Та не гадайте, що я не хочу послухати вас. Якщо ви хочете, щоб зірвати з Петром і шукати собі нового, може, й кращого союзника, так я поперек вашої дороги не стану, щоб ви опісля нарікали на мене. Прошу подайте мені на письмі своє бажання, ось папір, а тут чорнило. Будь ласка!*”. Гетьман рукою показав на стіл. „*Clara pacta claros faciunt amicos*”. Пишіть!” [VI, с. 158]. Автор укотре наголошує на обізнаності, гостроті розуму гетьмана, який за допомогою латинських крилатих висловів акцентує увагу на своїх ідеях, переконаннях: „*А воєнне щастя, отче ректоре? Невже ж Олександр Македонський, Ганнібал і Валленштайн це не герої? А що сталося з ними? **Eventus belli semper dubius est** (результат війни завжди є під сумнівом)*” [VI, с. 30]; „*Цілі покоління навчилися переходити з табору в табір, з держави в державу, з одної протекції під другу, і як же тепер карати синів за те, що їх батьки навчили? Це ж у нас стало не звичкою, а прямо законом. Пригадай собі, що було за Виговського, за Юрася, за Дорошенка. Не так скоро забудеться воно. **Non armis sed clementia et benignitate** (не зброєю, а ласкавістю і добротою) рад би я правити своїми людьми, кажу тобі*” [IV, с. 26]; Гетьман сів і показав Апостолові рукою на крісло. „*Пам’ятай тільки одно: „**Salus patriae suprema lex!** (Добро вітчизни – найвищий закон)”*” [IV, с. 316].

Загальнономовну ФО зі значенням ‘становище стає критичним, безвихідним’ автор підсилює латинським висловом, що надає мові гетьмана драматичного звучання: „*Отче ректоре! На довгі торги в мене часу нема. Земля під ногами горить. „Hannibal ante portas! (Ганнібал перед воротами)”* [VI, с. 30].

Латинські вислови засвідчені й у мові інших персонажів: „*З гетьманом за Десну не пішла*”. Меншиков, хитро всміхаючись, глянув на Скоріна. „*Advocatus diaboli* (адвокат диявола. Вживається у значенні завзятий, запеклий обвинувач). *І не дивуюся. Петро Павлович чоловік молодий, а Мотря Василівна жінка великої вроди. Розуміємо. А все ж таки питаємо і її, може, нам децю скаже*” [III, с. 424]; „*Запорожці – сміливий народ, та, на жаль, Полтава зрідка на нас стріляє. Значиться... – і король глянув на своїх людей. – Значиться, нам треба, не дожидавши татарів і поляків, дати баталію цареві. Панове мовчать? Qui tacet consentire videtur* (мовчання – ознака згоди; хто мовчить, той згоджується). *Так тоді позвольте побажати вам доброї ночі*” [IV, с. 468]; *Вже, мабуть, руки, що цей килим ткали, давно в домовині зітліли, а пташки все ще співають, квіти пахнуть і спіють ягоди в китицях.*

– *Ars longa, vita brevis* (мистецтво довговічне, а життя коротке), – сказав Войнаровський, і обережно, щоб не потолочити квіток і не придушити пташок, підступив до канани [IV, с. 365];

– *І що ж нам з того? Що з того Швеції і цілій Європі? Найкраща смерть не варта поганого життя!*

– *De gustibus non est disputandum* (про смаки не сперечаються) [IV, с. 9]. Виділені в ілюстраціях сталі вислови здебільшого мають дидактичний характер, виконують емоційно-оцінну функцію й увиразнюють контекст.

Недовіру щодо вчинків царя, які здаються доброзичливими, лаконічно та влучно висловив Кенігзен: *Двічі прочитав їм царське письмо. „Хитроці! – крикнув Кенігзен. – Timeo Danaos et dona ferentes* (боюсь данайців, навіть якщо вони приносять дарунки). *Рішучо противлюся, щоб впускати московський полк. Хочу додержати вірності моному регіментареві, на те я офіцер. Офіцерське слово – річ свята*” [VI, с. 336]. Це латинський вислів із поеми Вергілія „Енеїда”: слова жерця Лаокоона, який запідозрив

підступність данайців (греків), що залишили біля мурів Трої велетенського дерев'яного коня.

Зрідка вжито сполуки названого типу в мові автора, вони мають повчальний характер: *З віддалі бачив усіх іншими, ніж зблизька. І Мотря іншою ставала. Це вже не дівчина, котру він полюбив останнім жаром душі, а його донька, котру рад був притулити до грудей за тисячі тих доньок України, що тепер страдали... Non est ad astra mollis a terris via! (Не легко до зірок земною дорогою; переносне значення: нелегко здійматися вгору). Дай, Боже, сили, вихилити цю чашу до дна!.. Tu ne cede malis, sed contra audentius ito! (Іди без страху вперед)* [IV, с. 56].

Серед латинських крилатих висловів наявні загальновідомі, зрозумілі й без перекладу, що надають творам урочистості, піднесеності, наприклад: „Прочитайте ще раз **ab ovo** (від самого початку)”, – домагався Апостол [VI, с. 160]; *Стоїть при вікні і дивиться на зруйнований город, не так, як дивився колись Єремія, о ні! Йому нагадуються імператори римські, Сципію на звалищах Картагїни, Цезареве **veni, vidi, vici** (прийшов, побачив, переміг) – він пригадує собі всілякі замітні вислови завойовників світа. Хотілося б і йому, Меншикову, щось такого незвичайного сказати, та нічого на гадку не приходить* [III, с. 425]. Вислів **veni, vidi, vici** прийнято вживати для характеристики швидкого, рішучого й успішного виконання якоїсь справи. За Плутархом, це слова Юлія Цезаря, якими він сповістив свого друга в Римі Амінтія про перемогу над понтійським царем Корнаком у битві при Зеле.

У прямій мові персонажів Б. Лепкий уживає також вигуків ФО латинською мовою: *Щораз то нові частини надтягали, обдерті, брудні, заболочені, очей людям не видно. Але ті очі все-таки світилися воєнним завзяттям і вірою в геній свого вождя. „**Vivat Carolus rex!** – гукали, підкидаючи капелюхами. – **Vivat victoria, vivat!** (Хай живе король Карл! Хай живе перемога!)”* [VI, с. 210]; „**Vivat Carolus rex!**” – відповіли гуртом [IV, с. 10].

Богдан Лепкий у мові прозових творів, на відміну від Уласа Самчука, уживає латинські крилаті вислови, які повчають, надають текстам урочистості, переконливості, виступають ознакою освіченості персонажів та інтелектуалізують їхню мову.

2.3. Паремії як компонент фразеології в прозі Б. Лепкого й У. Самчука

Прислів'я та приказки – один із найдавніших жанрів усної народної творчості. „Паремії справедливо вважають вираженням народного досвіду й народної філософії” [202, с. 48]. Протягом багатьох століть вони виявляли здатність народу відбирати й осмислювати найхарактерніші, найтиповіші сторони явищ природи, праці, побуту, родинного й суспільного життя і в результаті ставали конденсатором багатовікового життєвого досвіду, взаємин людей між собою, між класами, між людиною та навколишньою дійсністю. „Прислів'я та приказки як різновид одного жанру між собою тісно поєднані, тому в літературі вони подаються разом” [51, с. 22]. Паремії більшою чи меншою мірою відтворюють багатогранні явища життя. Однак вони відображають їх по-різному: деякі з них людські вади викривають гострим сарказмом або легкою іронією, інші містять глибоке співчуття та жаль чи дають добру пораду, допомагаючи людині в певній життєвій ситуації.

Особливе місце у творах Богдана Лепкого посідають паремії, що характеризують людину, її життя, риси характеру, родинні стосунки, ті одиниці, у яких схарактеризовані фізичні та моральні якості особи, часом подане філософське осмислення її буття та поведінки. У деяких зразках гумор поєднаний із сатирою, ліризм із логічними роздумами над людським життям.

Велику кількість прислів'їв і приказок використав Б. Лепкий у мові персонажів, у їхніх роздумах, зрідка вжито паремії в мові автора. З-поміж стійких сполук названого типу варто вирізнити ті, що заохочують, підтримують і підбадьорюють людину. Завдяки неодноразовому застосуванню та яскравій експресивності привертає увагу паремія **не такий чорт страшний, як його малюють** [Номис, с. 99], за допомогою якої письменник дає характеристику різним персонажам, наприклад: „*От і москалі про нічого другого й не думають, а тільки, як би нас підійти і винищити до останку*”. „**Не такий чорт страшний, як його малюють**” [III, с. 371]; „*Але ж налякався козак! – сказав гетьман. – Але ж нагнала княгиня страху моєму генеральному писареві, аж спотився сердешний! Попий води. Не такий чорт страшний, як його малюють*” [I, с. 204].

Не менше вживана ФО *Бога взивай, а руки прикладай* [Номис, с. 21] з повчальним змістом, що спонукає до праці. Автор використав її в мові різних персонажів, наприклад: гетьман Мазепа рекомендує Апостолові: „*Бога взивай, а руки прикладай*” [I, с. 27]; батько навчає Мотрю: „*Бога взивай, а руки прикладай. Бог за нас не може робити*” [I, с. 224]; „*Бога взивай, а руки прикладай!*” [VI, с. 93] – звертався Кочубей до отця Никанора.

Виокремлено групу стійких сполук, які повчають персонажів. Наприклад, в одних пареміях увага зацентрована на віковій характеристиці:

– *На кожний вік буває свій лік, – відповів Чуйкевич.*

– *А на мій вік найкращий лік відпочинок. Так відпочивати не дають* [I, с. 110]. Компонентами інших ФО виступають лексеми-зооніми, які вказують, що кожна людина в цьому світі має своє місце: „*І тая гуска теж поміж круків забажала!*” [I, с. 312]; на суспільний статус: *І гетьман став їх перечислювати на пальцях: Войнаровський, Орлик, Горленко, Ломиковський, Кожухівський, Андріяш і ще, може, дехто. Та чи й вони певні? Може, відречуться його, як трижди отрицався Петро Ісуса? Коли б справа була певна, – ого! – тоді не обігнався б від них. Забувають, що не ясла до коней ходять, а коні до ясел* [I, с. 42]; Мазепа спалахнув, але, як звичайно, так і тепер, він скоро пригасив свій гнів і відповів більш хитро, ніж гнівливо: „*Яйця курку не вчать! Дурень я був би, коли б відступив від царя перше, ніж треба; не відчахнуся я, поки не побачу конечної потреби*” [VI, с. 80]; „*Мусить же в кожному організмі бути якась голова. Хвіст конем не вертить, а кінь хвостом*” [VI, с. 18].

Детально проаналізована джерельна база дозволяє виокремити фразеологізми, що застерігають персонажів: *Про себе він [Чуйкевич], може, не так то дуже і дбав, а більше про своїх людей. Відповідав за них перед гетьманом і перед своєю совістю. Повертаються з відпустки і буде їх мати під рукою. Розпитує, де бували, що чували, і побачить, чи безпечно їм оставатися в Кочубея, дожидуючи приїзду гетьмана, чи, може, краще придумати щось інше... **Жди біди від води, а горя від моря...** отся турбота була разом і розрадою для нього* [I, с. 102–103]; „*Куди ви, куди, демони руїни? Криваві ваші сліди, криваві кидаєте тіні на життя... **Прийде каяття, та вороття не буде!..***”

[III, с. 462]. Окремі ФО, засвідчені у творах Б. Лепкого, містять пораду людині: **Краще пізно, як ніколи** [VI, с. 159].

У прислів'ях характерні риси зоонімів часто пов'язуються з рисами людей, так, уособленням покірності є теля:

– *На Україні паном гетьман, а не цар, – сказала Мотря і блиснула очима.*

– *Так воно тобі здається, дитино, тобі й твоїй тітці, Марії Федорівні, може, й Чуйкевичеві, та Орликові, та ще кому, бо всі ви дивитесь на світ позиченими очима. Але ми, що знаємо, до чого воно йде, ми другої гадки. **Покірне теля дві корови ссе, от що я тобі скажу, дитино!** [I, с. 102]; впертості – коза: „**Не борони козі ліса, – рішився дідусь. – Як хочеш, бери Овдія і ще двох-трьох парубків на конях і їдьте**” [I, с. 313]. Персонаж, який через власну байдужість не бажає втручатися в будь-що, сам дає собі характеристику: „**Моя хата скраю, я нічого не знаю**” [I, с. 44].*

Прислів'я та приказки виражають іронічне, гумористичне та сатиричне ставлення суспільства до тих чи тих людських вад. Наприклад, одні персонажі застерігають про згубну силу горілки: „**Пий, не впивайся, між чужими людьми остерігайся!**” [I, с. 176]; *На одній старинній божак Бакх, у вишиваній сорочці та з люлькою в зубах, сидить на товстопузій бочці та людей горілкою вгощає. Над ним написано: „**Чоловік не свиня, більш відра не вип'є**” [I, с. 108]. Інші персонажі висловлюють протилежну думку: „**Хто не п'є до дна, – казав [гетьман], – той не мислить добра**” [I, с. 136].*

Ліризм, позитивно-емоційне забарвлення вносять у художній текст паремії, що передають щирі побажання: *Гетьман прийняв чарку, підніс її вгору і, глянувши кругом, промовив: „**Від краю до краю усім добра желаю**” [I, с. 136]; „**За здоров'я ваших милостей! – говорив гетьман, випиваючи свою. – Пошли, Боже, з неба, чого вам ще треба**” [I, с. 136].*

Стійкі сполуки передають філософське осмислення абстрактних понять, наприклад: **Правди під решето не скриєш** [I, с. 283]. Поряд зі словами *вмирати, смерть* існує багато фразеологізмів з цим самим значенням, побудованих на різних асоціаціях: ... *тітці Магдалені вже тільки чотири дошки й землі трошки, а більше нічого не треба* [I, с. 304]; „**А мені-то вже хіба чотири дошки й землі трошки**” [I, с. 158]. Як протиставлення смерті – почуття

любові, якому автор надає перевагу: „*Любов сильніша від смерті*” [I, с. 128]. Проте любити треба з розумом: „*Жінку люби, та ум не губи*” [III, с. 424].

Поява паремій про панів та селян була зумовлена соціальними умовами. Усвідомлення народом несправедливості, нерівності, жорстокого ставлення до простих людей відобразилось у народному слові, що вмістило в собі весь біль страждань. Такого типу прислів'я та приказки використав у прозі Б. Лепкий. Панів автор характеризує словами персонажів твору: „*Знаю я, що панська ласка на бистрім коні їздить, але я вже, бачите, надто старий, літами і службою принижений, щоб мені підбігати за нею*” [I, с. 22]; „... *панська собака між хлопські не мішайся*” [I, с. 260];

– *Який пан, такий крам.*

– *У доброго пана і свиням добре, а в злого, я й жінкою не беруся бути* [I, с. 177]. У творі висміяні також москалі: „... *не видав Гриць ноговиць, а Малоросія москаля. Ох, лишенько, який же він смішний*” [I, с. 245]. Спостереження за відносинами між різними верствами населення породило й відповідні прислів'я-поради: *Звертаючись до тітки Магдалени, наказував їй, щоб вона за москалями не зазірала, бо з москалями дружи, а камінь за пазухою держи* [I, с. 286]. Людську несправедливість простежуємо на таких прикладах: *Вийде таке, що циган завинив, а коваля повісять* [VI, с. 111]; *Пани б'ються, а на хлопах шкура тріщить* [VI, с. 55]. Однак хто що заслужив, те й має: „*Катюзі по заслугі!*”. *Кидали ним з рук до рук, як м'ячем, приперли до муру і плювали в лице. Сердюки ледве вихопили Марковича живим із рук товпи та ледве довели до Чечелевої квартири* [VI, с. 341].

Паремія про злодійкуватість поєднала в собі гумор із сатирою: „*У нас і так злодій на злодію їде і злодієм поганяє*” [I, с. 17].

Виразно забарвлюють текст приказки, які характеризують соціальні стосунки. Наведемо приклади їхнього типового використання у творах Б. Лепкого: „*Так тоді й жаль, бо я гадкою радів, що випиватиму зі своєю будучою, бо чоловік і жінка – це найкраща спілка*” [I, с. 244]; „... *жінці веретено, а мужчині меч, так було перше і так повинно лишитися*” [I, с. 156].

Прислів'я та приказки якнайповніше відбивають усі етапи розвитку свідомості нації та пов'язані з ними історичні події.

Глибокий слід в українській фразеології залишили часи Козаччини, Запорізької Січі, визвольних змагань українського народу. Багато фразеологізованих висловів цього типу набули узагальнено-переносного змісту й широко побутують у сучасній мові [95, с. 35]. Приказки, складені за часів існування Запорізької Січі, простежуємо в пенталогії „Мазепа”, наприклад: *Поки Січі, поти й волі* [I, с. 179]. Значна частина фразеологізмів названого типу пов’язана з образами козака: *Хто бабі вірить, той і сам не козак, а баба* [I, с. 179]; *Нема такого коня, щоб на нього не сів добрий козак, треба тільки знати як* [I, с. 96]; козацтва: *Хто би там думав про те, що за годину буде! Всякому тільки відоме, а саме, що козацькому роду нема переводу, і що недруги отчизни нашої даром захотіли вирвати з корінням плем’я наше. Постоїмо за матір нашу отчизну, москалями обиджену!* [I, с. 306]; старого сотника: *Наливає, випиває, випиває і куняє, свого віку козацького доживає* [I, с. 138]; *Випиває і куняє, свого віку козацького доживає* [I, с. 143]; козачки: *„Не знаю, як довго вона триватиме, але хоч би й помирилися наші з москалями, так я України не покину і в Московщині навіть бояринею не стану. Краще на Україні козачка. Ніж у Москві бурлачка”* [I, с. 319]. Узагальнений образ жінок-українок Б. Лепкий змалював із особливими емоціями, любов’ю, ніжно та поетично за допомогою стійкої сполуки *того цвіту по всьому світу: На Січі жінок нема, але кругом неї є. Того цвіту по всьому світу. Так Бог дав...* [I, с. 262].

Фразеологічні єдності, що зберігають значення своїх компонентів, являють собою утворення приказкового, афористичного типу різних синтаксичних конструкцій. Загальновідомі прислів’я та приказки в художніх творах Богдана Лепкого набувають глибшого значення, індивідуалізують мову персонажів, вносять позитивно- чи негативно-емоційне забарвлення в мікроконтекст.

У творах Уласа Самчука прислів’я та приказки за внутрішньою формою пов’язані з господарською діяльністю людини. Письменник використав багато стійких сполук, щоб підкреслити важку працю селянина: *„Тяжко добувати той чорний кусень хлібиська. А хочеш петльованика мати, так уже добре лоба гостри”* [VII, с. 19]; *Але Матвій ще не їхав на ярмарок. Він же мусить знов до двора на збори тьопати. Треба ж до того пана добратися, треба ж чогось певного*

та ясного добитися. *Коли вже упрягся у плуг, то вези* [VII, с. 84]. Фразеологізм з *великої хмари малий дощ* [Номис, с. 98], побудований на антитезі, увиразнює жалкування людей з приводу невдалої спроби купівлі землі, адже вона – засіб їхнього існування: „*От тобі й маєш! От тобі й накупили! А скільки шелесту! Отак воно завжди – з великої хмари та малий дощ*” [VII, с. 86].

Паремії допомагають увиразнити описи характеру, поведінки, роздумів персонажа. Матвій Довбенко змальований мудрим порадиником і справжнім господарем. Він завжди має свою думку щодо певної життєвої ситуації, дуже хоче, щоб діти його здобули освіти: „*Всі вчитись мусите. Учення світло – невчення тьма...*” [VII, с. 147]; Матвій Василь не смів перервати на пару день науки. Сам батько рішуче цьому спротивився, бо „*раз взявся за щось, то вези*” [VII, с. 65].

Прислів'я та приказки побутового спрямування, ужиті у творах У. Самчука, передають повсякденне життя простих людей (*Марія намагалася слухати та бути привітливою. Одарці дещо не до вподоби, що Марія занехаяла старосвітські звичаї і не вбиралася до шлюбу, як це було прийнято, але такі вже настали часи. Що сторона, то й новина* [X, с. 36]), індивідуалізують мову персонажів, зокрема про спритність Володька мати говорить приказкою: *І нарешті всі сходяться до хати, і нарешті всі готовляться сідати за святую вечерю. Розуміється, що Володько скрізь першим товчеться. Мати каже, що де його не посій, то вродиться* [VII, с. 107]; Ганна повчає Гната („Марія”): „*А чого ти посумнів? Не сумуй. Кинь лихом об землю. Перемелеться – мука буде*” [X, с. 26].

У романі „Гори говорять!” дещо інша тематика використаних паремій. Зокрема, стійкі сполуки повідомляють, що не потрібно нічого відкладати на завтра: *Виснався, як слід, і до праці. Час не жде. Павло сидить, хлопці сидять. Мадяри наполохані й треба кувати залізо, поки гаряче* [IX, с. 170]; що заслужила людина, те й має: „*Що з Йонашем? Капуть? Ну й гаразд. Собаці й собача смерть...*” [IX, с. 229].

Порівняно з Богданом Лепким, Улас Самчук у прозових творах використовує менше прислів'їв та приказок, нечасто вживані ним паремії органічно вливаються в мову персонажів та автора, допомагають чіткіше й емоційніше передати зміст твору.

2.4. „Фразеологічні портрети” персонажів у творах Б. Лепкого

У пенталогії „Мазепа” виведено галерею історичних постатей: Мазепа, Орлика, Войнаровського, Кочубея, Петра І, Меншикова, Карла XII та інших. Образ гетьмана Мазепа в українській літературі – явище рідкісне. Його згадує й колоритно змальовує Вольтер, Дж. Байрон. У польській літературі йому присвячують свої твори Ю. Словацький, Б. Залеський, В. Богданко, Ф. Равіта-Гавронський; у німецькій – Р. Готшаль, А. Май; у російській – К. Рилєєв, О. Пушкін, Ф. Булгарін; постать бунтівного гетьмана захоплювала чеха Й. Фрича, шведа І. Валіна та ін. В українській літературі Іван Мазепа епізодично представлений у Т. Шевченка, значно пізніше – у поемі В. Сосюри „Мазепа”, а ще пізніше – у романі Р. Іваничука „Орда”. З усіх українських художніх творів найфундаментальніше розроблений образ гетьмана Івана Мазепа в Богдана Лепкого. Письменник об’єктивно розкрив історичні події та роль у них І. Мазепа. Автор майстерно дібрав мовні засоби для характеристики внутрішнього стану, думок, переживань, учинків гетьмана. Одна з найважливіших ознак змалювання образу Мазепа – використання фразеологізмів, які дуже влучно, лаконічно відтворюють головні риси персонажа. Враховуючи сказане, вважаємо за доцільне серед зібраного фактичного матеріалу виокремити групу ФО, що відображають осіб, які брали участь в історичних подіях, для з’ясування ролі стійких сполук у відтворенні творчого задуму автора.

Образ гетьмана Мазепа двозначний. Багато письменників змалювали його у своїх творах по-різному: позитивно чи негативно. У пенталогії „Мазепа” Б. Лепкого головний герой виступає не українським донжуаном, не тим, яким зробила його європейська романтична поезія – „ловеласом”, „прелюбодієм”, „викрадачем чужих жінок”, а державником, патріотом, людиною сильної волі та твердої віри в спроможність України здобути незалежність, високоосвіченою особистістю. Кредо І. Мазепа „*Жити не для себе, а для України*” стало девізом для багатьох поколінь українських патріотів. Гетьман переймався долею народу. Він покладав надії на старих козаків. Підкресленню щирого та бережного ставлення Івана Мазепа до цих козаків сприяє стійка сполука *як ока в лобі* ‘зі словами берегти,

глядіти, пильнувати і подібними – дуже старанно, пильно і т. ін.’ [СФ2, с. 462]: *Старі, досвідчені в боях козаки, котрих гетьман беріг, як ока в лобі, на рішаючий мент. Цей мент прийшов* [III, с. 257].

Мазепа наголошує, що відповідальність за Україну покладена на нього. Він заперечує тим, хто звинувачує його в неробстві, байдикуванні. Для цього Б. Лепкий використав у мові гетьмана загальнономовний фразеологізм *гав (гави) ловити* ‘марно витратити час; нічого не робити, байдикувати; виявляти неухважність; не використовувати якоїсь можливості, упустити слушну нагоду’ [СФ2, с. 350], який увиразнює гостроту мислення персонажа: *„Гадаєте, гав ловить Мазепа? Ох, які ж бо ви! Не вам мене учити. Добре я знаю, що роблю, – забезпечуюся на всі боки. Кожний з вас відповідає за свій полк або за свій уряд, а я відповідаю за всіх”* [VI, с. 158]. Письменник показав складність обставин, у яких діяв Іван Мазепа. Бажаючи здобути Україні незалежність, гетьман змушений був до певного часу приховувати свої наміри від Петра I і шукати шляхів позбавлення колоніальної залежності України. Ризик у діях гетьмана Мазепи передає стійка сполука *гратися з вогнем* ‘поводитися необережно, займатися чимось небезпечним, не думаючи про наслідки; ризикувати’ [СФ2, с. 168]: *„Меншиков піді мною рие. Хто може ручити, що цар остаточно якомусь доносові не повірить. [...] З огнем грається Мазепа, і хто погасить цей огонь, коли від нього займеться його гетьманська кирея?”* [VI, с. 82]. Щоб загострити увагу читачів на небезпеці, автор використав влучні ФО: *висіти (повисати) / повиснути на волосинці (на волоску, на волосині)* ‘перебувати в дуже непевному, критичному становищі; бути в небезпеці, під загрозою’ [СФ2, с. 85] і *дамоклів меч (рідше меч Дамокла)* ‘небезпека або неприємність, що постійно загрожує комусь’ [СФ2, с. 386]. Наведені стійкі сполуки, ужиті у творі декілька разів, надають оповіді драматизму та негативно характеризують Петра I: *„А що ж би ти робив, будши Мазепою? Погадай, моя доля на волоску висить. Доноси за доносами йдуть. [...] Царська помста, як дамоклів меч, висить над моєю старою головою, пригадуючи мені долю моїх попередників. Важко бути українським гетьманом, мій сину, ой важко!”* [VI, с. 82]; *„Царський кнут, як меч Дамокля, висить над нами”* [VI, с. 177]. Роль виділених ФО – зосередити увагу читача на основній проблемі твору.

На своє становище скаржитья Іван Мазепа матері, адже лише вона може порадити та поспівчувати. Гетьман послуговується народними зрозумілими фразеологізмами, які вносять у контекст вищий ступінь напруженості, надають експресивності та гостроти висловлюванню. Стійку сполуку **[або] пан або пронав** ‘ризикуючи, домогтися усього бажаного або все втратити’ [СФ2, с. 484] підсилює ФО з подібною семантикою **ставити на карту** ‘ризикувати чим-небудь заради певної мети, успіху’ [СФ2, с. 688], що запозичена зі сфери азартних ігор. Названі фразеологізми підкреслюють такі риси характеру гетьмана, як рішучість, відважність:

– ... *Не раз бував я у важних пригодах, але в такій, як тепер, не був. Тут або пан, або пронав. Прийдеться все ставити на одну карту. Я азартної гри не хотів досить, вже гараздували мої попередники. Я йшов, як кіт по стерні, уважно, обережно. Підносив добробут, творив культуру, беріг мир, хотів, щоб люди засмакували в людському життю. [...] Нараз звіялася війна. Дві хмари на нас наступають: тут – Петро, а там – Карл... Вибирай...*

– *Вибирай!* – *відповіла мати* [I, с. 62]. Гетьман так думає: „*Не все біблейні слова стукайте, а „отверзеться вам” справджуються в життю. Європа не хоче, щоб Росія стала європейською державою. Небезпечно медведя у пасіку впускати... А що ж поляки?*” [VI, с. 107].

Найповніше образ Мазепи розкрито через мову персонажів, які для характеристики гетьмана вживають стійкі сполуки. Наприклад, за допомогою загальнономовних ФО козаки висловлюють довіру гетьманові та готовність відправитися з ним навіть у найнебезпечніше місце заради батьківщини:

– *Куди пастир, туди й стадо,* – *загуло кругом.*

– *Значить, підемо, куди гетьман велить?*

– *Підемо, хоч би й у пекло,* – *відповіли йому* [Шелесту] [I, с. 266].

Войнаровський вірний і відданий Мазепі, заради нього готовий іти на будь-які випробування: *Войнаровський сліпо дядькові вірить. Знає його ум, піде для нього в огонь і в воду* [III, с. 246].

Проте не всі персонажі позитивно думають і говорять про гетьмана. Кочубеїха характеризує його фразеологізмом **старий лис**, наголошуючи на хитрості, нещирості Мазепи з царем: „*Я даром з гетьманом не сиділа. Я брала його на спит. Старий лис, але й я не*

нинішня лисиця. Розкусила його. І зі старшинами балакала. З усіма. На підпитку були. Не одно почула, чого по-тверезому не сказали би навіть своїм власним жінкам. Отже, знай: гетьман хоче зрадити цареві...” [I, с. 162]; „І доказів крацих, як тепер, годі собі бажати. Не викрутиться **старий лис**. Аж тепер зловимо його в залізо. Проволікати діла не можна, бо як він злигається зі Станіславом і перейде до нього, то вже буде запізно” [VI, с. 92]. За допомогою ФО Б. Лепкий передав недовіру до гетьмана й інших персонажів: „**Старий лис!** – надув зневажливо рожеві губи Реншільд. – Оббріхує царя, короля, себе і весь світ. Обіцяв двадцять тисяч війська, а має дві з невеличким лишком... Слов'яни... Слов'яни ще до слова в історії не прийшли, і не знаю, чи прийдуть; вони добрі до забави, та не до справи. Або заводять, як баби, або тішаються, як божевільні. Зі скрайности у скрайність скачуть. Не розумію тієї породи...” [IV, с. 346]. Негативне ставлення Ломиковського до гетьмана передає фразеологізм **gratisя в піжмурки (у жмурки)** ‘діяти нечесно, часом роблячи простакуватий вигляд; хитрувати, приховуючи щось’ [СФ2, с. 167]: „Нам треба нині побалакати з гетьманом на розум. Так дальше годі. Москалі останні сили забирають від нас. З чим ми перейдемо до Карла? Він висміє нас. Гетьман **в піжмурки грається** з нами. За кого він нас держить?” [III, с. 237].

Напередодні святкування 300-річчя Полтавської битви соціологи спробували з'ясувати ставлення нинішніх українців і росіян до історичної постаті Івана Мазепи. За результатами опитування (квітень та липень 2009 року) можна зробити такі висновки, що в Україні 36% людей важко відповісти, хто такий Іван Мазепа, 30% вважає його героєм, борцем за незалежність України, 28% – зрадником, клятвопорушником і 6% українців відмовилися від відповіді. Дещо інша ситуація в Росії: 30% нинішніх росіян не знають, хто такий Іван Мазепа, 26% вважають його зрадником, клятвопорушником, 24% – неоднозначною історичною фігурою, 11% назвали Івана Мазепу героєм, борцем за незалежність України та 9% населенню важко сказати, хто такий гетьман Мазепа [249, с. 5].

Б. Лепкий використовує фразеологізми також для змалювання образу Петра I, який у його зображенні постає тираном-можновладцем, людиною, якої всі бояться. Через мову персонажів автор

характеризує дії царя. Жорстокість Петра I підкреслює стійка сполука **мести як помелом (мітлою)** ‘брати, забирати, знищувати і т. ін. все підряд; нічого не залишати’ [СФ2, с. 385]: *Цар людей, як мітлою, мете. Села, хутори, пасіки, навіть церкви – усе в Стародубщині попалене* [III, с. 234]. Найвищий ступінь жорстокості царя передає близький за значенням фразеологізм **змести (стерти) з лиця землі** ‘знищити, розгромити’ [СФ2, с. 267], увиразнюючи негативні риси персонажа: „Що для Петра життя чоловіка? Що для нього сотню городів перемінити в руїну і тисячу сіл **стерти з лиця землі?! Якщо не встоїться Батурич, то незавидна його доля**” [IV, с. 56]. Образ царя розкривається також через мову автора. Уже згадана ФО **висіти на волосинці** [СФ2, с. 85] вкотре наголошує на небезпеці з боку царя (причому з будь-якої причини): *Один з царських людей якось неухважно набрав собі страву, і томата покотилася на білий обрус, значучи по ньому червону доріжку. Цар спалахнув. Ціле його велетенське тіло стрепенулося, грива наїжилася, викотисті уста відчинилися, показуючи великі рідкі зуби. Всім було відомо, що царський гнів вибухав несподівано, як улітку громи, і що не було тоді сили, яка могла би його зупинити. [...] Небезпека **висіла на волосинці*** [I, с. 16]. Ужиті в наведених контекстах фразеологізми надають гостроти сприйняття, експресивності, виразно підкреслюють негативні риси Петра I.

Використовує Б. Лепкий також ФО, які увиразнюють безсердечність і хитрість царя. Він не звертав ніякої уваги на мордування: „*Пригадайте собі Абазіна на колі, 10 тисяч замордованих козаків, 70 тисяч обрізаних вух, а посполитого трупа і перечислити годі. А цар ні вусом не моргнув – ваш православний цар!*” [I, с. 183]; хотів обдурювати всіх, не виконуючи обіцяного: „*А він один хоче воловодити всіма. Він і Бога за ніс хотів би водити, коли б лише міг*” [I, с. 181]. Підкреслені стійкі сполуки вносять у контекст відтінок презирства та осуду.

Про себе ж цар говорить, уживаючи фразеологізм **вбивати клин клином** ‘ліквідувати, усувати наслідки чого-небудь тими ж засобами, якими вони викликані, спричинені’ [СФ2, с. 62]:

– ... *Та й гарячо як... Може б, ще анижівки?*

– *Від алкоголю, смію завважити, – казав Меншиков, – підноситься температура.*

– *Як у кого, а в мене клин клином вибивають, наливай, Іване Степановичу* [I, с. 16].

Про Меншикова з Голіциним, які хочуть увійти в Батурин, козаки висловлюються так: „*Не пускаймо **троянського коня***” [III, с. 300]. Виділений фразеологізм наголошує на хитрому таємному задумі москалів, який несе згубу для жителів Батурина. Гетьман про Меншикова відгукується як про людину, що вносить розлад, неспокій у події, підмовляє царя: „*Досить мені тієї зневаги. Моїх людей я маю судити, я їх вождь. У всьому руку світлішого бачу. На царську гарячу комплекцію вину спихає, а сам він **воду каламутить**, щоб рибу ловить. Але побачать ще вони, побачать, хто таке гетьман Мазепа!*” [VI, с. 25]. Навіть у мові автора Б. Лепкий використав ФО *добратися до печінок* ‘завдавати прикрощів, дуже дошкуляти’ [СФ2, с. 210], що негативно характеризує Меншикова: „*Меншиков не пощадить нікого, покористується нагодою, щоб **добратися** Мазепі до печінок*” [IV, с. 56].

Для підкреслення життєвого досвіду короля Карла письменник уживає ФО, що походить із ковальського ремесла. Відповідна стійка сполука передає симпатію до короля: „*Він на чотири ноги кутий*” [III, с. 256].

Карлик за допомогою ФО негативно характеризує Кочубея: „*Кочубей – птичка невеличка, високо літає, низенько сідає. Кочубей – птичка невеличка, він навіть знає, що його чекає... Хі, хі, хі!*” [I, с. 44].

Наведені стійкі сполуки увиразнюють зміст твору, загострюють увагу читача на історичних подіях, підпорядковують інші мовні засоби наскрізній темі твору. Письменник у пенталогії „Мазепа” активно застосовує різні за стилістичним уживанням загальнономвні фразеологізми в мові персонажів та автора для характеристики історичних осіб.

Для створення „фразеологічних портретів” персонажів Б. Лепкий широко використовує діалоги як важливий засіб індивідуалізації образів. За своєю природою діалогічне мовлення динамічне й експресивне. Порівняно обмежений час на обґрунтування відповідей та постановки нових запитань диктує співрозмовникам необхідність звернутися до стійких одиниць із постійним компонентним складом.

Цим пояснюється той факт, що в діалогічному мовленні поряд із вільно конструйованими й лексично наповненими схемами речень активно відтворюються структури, які належать до фразеологічних утворень.

ФО посідають особливе місце серед інших одиниць мовної системи. Вони виникають у зв'язку з потребою у виражальних засобах комунікації – вербального вираження почуттів, емоційних оцінок, засобів емоційного впливу, влучних характеристик людини, предметів, явищ тощо. Фразеологізми можуть відігравати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення чи вказувати на їхній символічний характер.

Використання стійких сполук для створення живого, безперервного потоку уснорозмовної мови – одна з важливих стилістичних особливостей уживання ФО в мові творів Б. Лепкого. Мова персонажів пенталогії „Мазепа” чітка, емоційна, насичена прислів'ями та приказками.

Фразеологізми, що функціонують у діалогах гетьмана з різними персонажами, виступають важливим засобом індивідуалізації образу Івана Мазепи та дають влучні характеристики. Наприклад, паремії в його розмові з Пилипом Орликом характеризують гетьмана як мудрого порадника, що вміє знаходити вихід із будь-якої ситуації:

– ... *Привикай, Пилипе, до царських ласоців, привикай! Ще, мабуть, довго доведеться тобі їсти ці марципани.*

– *Не хочу.*

– *Ого! Що ж то ваша милість, може, гадають покинути мене старого?*

– *Пана гетьмана ні, але їх. Ніхто не знає, як вони мені у печінках сидять.*

– *Смирися, Пилипе, смирися! Знаєш так, **нижче трави і тихше води. Терпи, козаче, отаманом будеш...***[I, с. 47–48].

Іван Мазепа вміє реально оцінювати ситуацію, він самокритичний. Ці риси характеру гетьмана влучно підкреслила стійка сполука:

– *Старі ми вояки, а іноді, щось таке робимо, мов молодики.*

– *Що ж такого?*

– *Між табором і моєю квартирою не завели ми зв'язків. **Учиться***

чоловік не до старости, а до гробової дошки. Треба нам більше оберігатися від ворогів.

– *Дійсно, **стерезеного Бог стереже** [IV, с. 71].*

Двозначний образ Карла XII постає через діалог між персонажами твору, які за допомогою ФО сперечаються щодо основних рис характеру короля:

– *Бачилися, Ваша милість, з королем Карлом? Як же там він?*

– ***Не такий чорт страшний, як його малюють. ...***

– *Про нього дійсно розказують дива.*

– *Приміром?*

– *Кажуть, що куля його **не береться**.*

– *Про всіх великих вождів таке казали.*

– *Вважають його **несамовитим**.*

– *Бо він не такий, як другі, – **герой**.*

– *Доповідають, немов то з **кривавими руками вродився**.*

– *Я при його вродинах не був.*

– *Жінок не любить.*

– *Лучаються і такі на світі.*

– *Мовчаливий дуже, за обідом сидів, **як на морозі сич**.*

– *А ти б, Андрію, хотів, щоб король, **як воробець цвірінькав**.*

– *Ні. Але все-таки міг би промовити слово, бодай **про людське око**. А то від нього **скорше золотих дістанеш, ніж одного слова діб'єшся**.*

– *Для мене він не був **на слова скупий**. Розбалакався навіть [IV, с. 60].*

Жартівлива, емоційна розмова з повчальним підтекстом характеризує доброзичливі відносини між полковниками:

– *Що ж там у вашому полку нового та **доброго чувати?** – питався гетьман **чернігівського полковника Павла Полуботка, прощаючись з ним**.*

– *У його полку **чорт має толку**, – відповів, жартуючи, **Скоропадський**.*

А на те йому Павло: „***На чужий коровай очей не підіймай, лиш про свій дбай***” [I, с. 27].

Підкреслені фразеологізми виконують функцію відтворення внутрішнього стану сотника:

– *Жаль дуже, що пан гетьман не бачив, як наш сотник **полонеза йшов**.*

– *Я, – озвався, підморгуючи, сотник, – по-шляхецьки: гуляй душа без кунтуша, шукай пана без жупана, – я інакше не вмю, лиш по-панськи.*

– *Ви, пане сотнику, – жартував з нього Кожухівський, – мабуть, із тих панів, що про них співають: „Штани мої сині, дома двоє в скрині, так скинь же мої, коли в тебе є свої”.*

– *З другого-ся насміхаєш, а за себе забуваєш, – відповів сотник, підморгуючи сивою бровою. – Смішки з сусідової кішки, а як своя здохне, то плакатимеш [I, с. 146].*

Зневагу, відразу, насміхання вносять у контекст ФО, вжиті в розмові батуринців зі зрадником Жарковичем. Цей діалог має негативно-емоційне забарвлення. Б. Лепкий у такий спосіб засуджує зраду:

– *Не сором тобі, сотнику, нам у вічі лізти?*

– *Зрадницьке діло робиш! – кричали йому.*

– *Я на вас хлібом, а ви на мене каменем, – відповідає Жаркович.*

– *Кращий наш камінь від твого хліба, – кажуть йому...*

– *Не жалуємо, що не впустили князів, обійдемося і без сотника Жарковича.*

– *Обійдеться циганське весілля без марципанів [III, с. 334].*

Неприхильне, вороже ставлення до московських вояків передано через сатиричне висловлювання батуринців: *Москаль під охороною ночі переправився через Сейм і здалеку обходив Батурин. Наші завважили це і почали пальбу. Якогось московського майора вбили.*

– *Як здохне лис, то кури плачуть. – жартував диякон.*

– *Лиш даром не стріляйте, діти! Мушкет без куль і кочерги не вартий.*

Знов сміх [III, с. 352];

– *Гарне пір'я на вудвуді, так смердить. От так і москаль. Поки здалеку, то добре. Грішми сипле, соболями обдаровує, а пусти його в хату, так він тобі іншої заспіває...*

– *Москалеві хоч уроди, та дай!*

– *Так і дати ж би їм, щоб відхотілося печеного леду! [I, с. 250].*

У діалозі московських солдатів загальнономовна ФО *тягнути руку* ‘підтримувати когось, поділяючи його погляди; діяти в чийх-небудь інтересах’ [СФ2, с. 729] підсилена стійкою сполукою з подібною семантикою, що підкреслює взаємопідтримку між

людьми того самого соціального статусу:

– *Зрозумій їх! Казали істреблять усіх без розбору – хлопів і жінок, старих і дітвору. А тут – під відповідальністю.*

– *Бо паня. Не Мотроша. Чув?*

– *Всі вони **руку** за собою **тягнуть**, ті пани.*

– ***Крук крукові не виклює ока** [III, с. 412].*

Співчуття до незнайомої людини, яка має нещасливу долю, передають стійкі сполуки в мові персонажів і підсилюють ФО в слові автора. Цей діалог викликає в читачів симпатію до Чуйкевича та співчуття до сердюка: *І він насилу розказав, як чорт намовляв його, щоби стрілив до гетьманської спальні. Скінчив, перехрестився і сплюнув.*

– *Кажу вам, таку мені Бог долю дав, ніби **курам на сміх**.*

*Чуйкевич задумався. Погано, як людям такі гадки до голови приходять. Від гадки часом і до діла вже недалеко, – не дай Господи! Тут щось мусить статися, бо буде велика біда. **Вривається терпець**.*

– *Знаєш, товаришу, що? – сказав Чуйкевич до сердюка з видимим співчуттям. – Я попрошу в гетьманській канцелярії, щоб мені тебе дали **під руку**. **Куди я, туди й ти**, може, позбудешся своєї біди.*

Сердюк мало не поцілував його в руку, був рад, ніби йому хто хутір подарував.

– *Коли б ваше слово та **Богові в уші**, – сказав [I, с. 76].*

Насичення короткого діалогу під час гри в карти кількома фразеологізмами створює враження неперервного стану емоційного збудження: *Переходячи попри двері, за котрими полковники грали в карти, Кочубей спинився на хвилину і наслухував... Грали і шепотом приговорювали до карт.*

– *Царем її, чортову бабу, – шепотів котрийсь, – хай не козириться.*

– ***Грибок на бок, боровик іде!** – говорив хтось другий, побиваючи короля асом. Кочубей чув, як хтось згортав гроші і як Апостол говорив:*

– ***Шабас! Вип'ємо! Карта хміль любить.***

– ***З чого хліб їси, того бережи!** – відповіли йому. – Не рад, що гроші, як жид, до себе горне, ще й пити хоче. Кидаймо далі.*

Кочубея обдало тим окремим повітрям, яке буває за картяним столом, тими жартами й примовками, тим нервовим хвилюванням,

що бентежить грача і тоді, як він виграє і як програє.

– **Краще з розумними свині пасти, як з дурними в карти грати,** – почув Кочубей крізь двері і, боячися, щоб не зірвалася буря, яка деколи при грі й між найкращими товаришами буває, застукав у двері... [I, с. 157].

Колоритні прислів'я та приказки увиразнюють побутову ситуацію, емоційно забарвлюють контекст. Наприклад, виголошені стійкі сполуки під час застілля вносять у текст відтінок добродушного гумору та передають позитивно-емоційний стан персонажів: *Горілку п'ють коряками. Одні до других припивають:*

– **Пий, не впивайся, між чужими людьми остерігайся!**

– *Чому не дуть, коли дають?*

– **А нуте, самарці, потягнем по чарці!**

– **Подайте другу, щоб прогнати тугу!**

– **Налийте ще, бо тамта пече** [I, с. 176];

– **Чоловік на одній нозі не ходить, а на двох. Вип'ємо і по другій.**
Випили.

– **Випий три та вуса протри** [I, с. 111];

– **Здоровенькі будьмо, та себе не гудьмо!**

– **Із ваших рук, щоб діждали онук,** – відповіли йому.

– **Так стрепен двоє, випиймо другої.**

Прийшлося і третю сповнити, щоб Тройці не гнівити. А тоді сотник казав:

– **Але ж у коня четверо ніг. Випиймо й за четверту ногу, щоб щасливо перебігла дорогу!**

Верховий випивав, струшував решту на гриву свому коневі і крикнувши:

– **А по тій мові бувайте здорові!** [I, с. 278]. Виділені в діалогах стійкі сполуки знаходимо в збірнику, що уклав М. Номис [Номис, с. 235–238].

У „Сотниківні” за допомогою ФО письменник досягнув ефекту іронії в діалозі між козаками та Петрусем. Гумористично забарвлюють контекст порівняння з порушенням смислових дистрибуцій між порівняльною частиною і словами фразеологічного оточення, що відтворюють внутрішній стан персонажа: *Козаки перечилися, чи буде знову війна, чи не буде, скінчили суперечку не договорившись ні до*

чого, позакурювали люльки і на хвилину зробилося тихо в світлиці.

– **Мовчок; розбив батько горщик.**

Нараз: „**Грим щастя в хату!**” – причвалав Петрусь.

– Вечір добрий, панове товариство!...

– **Доброго вечора сотенному осавулові!** – відповіли йому – як ся маєш, козаче!

– **Маюся, як голий у кропиві!**

– **Навчить лихо і з салом коржі їсти,** – відповів сотенний писець. – **Який же то засць дорогу вашій милості перебіг?**

– **Не засць, а ведмідь, панове.**

– **Розуміємо. Це мабуть Кирило Іванович знов до сотниківної халяви смалить.**

– **Угадали.**

– **Велике діло! Не борони козі ліса.** Уподобала дівчина москаля, так ти другої пошукай. **Видно не нашого поля ягода, тай тільки.**

Петрусь **вовком подивився** на нього.

– **Не маєш що так на мене дивитися, як чорт на попа,** – говорив писець. – **Я тобі не ворог. Не розумію, як добрий козак, та ще сотенний осавул, може так до якоїсь одної спідниці пристраститися. Прилип, як до Ганни Пилип.** А для мене, то вночі кожна кітка бура.

– **От воду в ступі товчеш. І не будь ти моїм приятелем, так зуби позбирав би** – сказав Петрусь і рукою махнув [I, с. 248].

Богдан Лепкий вдало поєднує в діалогах загальнономовні та трансформовані фразеологізми одночасно, одну ФО продовжує іншою. Досить часто додатково включені до складу стійких сполук компоненти відчутно оцінюють певні соціальні явища, зокрема період гетьманування Івана Мазепи:

– **Доки будемо цитькати? Якого чорта** нам довше затаювати свої гадки? **Досить того добра!**

– **Треба раз показати зуби! Хай знають наших.**

– **Хай буде сяк або так, а то ні се, ні те, ні третє, чортзна-що.**

– **Ні Україна, ні Москва, ні риба, ні рак.** – **Сплювує крізь зуби:** – **Тю!**

– **Таке життя і печеної цибулі не варте.** **Повсякчасно за свою шкуру дрозжи...**

– Кажуть, цар гетьмана конче в свої руки дістати хоче

– Відомо... Хоче...

Збилися в гурток і говорили тихіше [III, с. 283].

Письменник для переконливого змалювання персонажів їхні думки, емоції, стан душі передає через діалоги, важливу емоційно-експресивну роль у яких відіграють стійкі сполуки слів. Наприклад, негативно-емоційне забарвлення має розмова Кочубеїхи з Кочубеєм. Діалог за допомогою фразеологізмів відкриває читачам внутрішні якості названих персонажів:

– Така у мене думка, що Івана Степановича треба післати до чорта, геть! Пора!

Кочубей жахнувся:

– Євина дочко, не кусай ти мене, я на таке діло не піду. Я генеральний суддя, але всі ми предстанемо на судищі Господнім, от що!

– Піп! Проповідує до кінці. Тобі б не в гетьмани, а в черці [...].

– До тебе, жінко, говори, все одно, що горохом до отсеї стіни кидай. Не чіпається.

– А до тебе, хоч з гармат стріляй. Тебе аж довбнею по голові гримнуть, тоді й почувеш і скажеш, ов!

– Я на таке діло не піду. Жив без святого Андрія і без нього умру, а честі своєї не заплямлю. Гетьман мій товариш старий, а нині він мій гість. Гість в дім, Бог в дім. Ти мене до злого не намовляй.

– Я тебе до злого не веду, я твого добра хочу, щоб ти чоловіком став, щоби не минуло тебе те, що належить тобі, – булава.

– Буде голова, буде й булава, – відповів Кочубей і позіхнув, бо хотів спати.

– Чекай, псе, аж кобила здохне. Та вонадохнути не хоче.

– Не моя річ, а Божя [I, с. 161–162].

Кочубей із Кочубеїхою характеризують одне одного влучними ФО, мова їхня експресивна, напружена:

– А ти господар і Кочубей. Розумієш? Та де ти що зрозумієш? Тобі треба б лопатою розум до голови горнути. Ти того ніяк не бачиш, що Мазепа тобі деспект чинить, він твої права господарські нехтує, бо не йому казати, як і де їсти, а тобі і мені.

– [...] Жінко! Ти знов починаєш чортові молебень. Лиши, кажу

тобі, лиши!

– *Я чортові молебень, а ти Богові свічку, а чортові огарок ставиш, на двох стільцях сидиш, уважай, щоб на землю не впав...* [I, с. 176].

У діалозі між Кочубеєм, Кочубеїхою та полтавським полковником Іскрою, які приготували донос цареві на гетьмана, Б. Лепкий нагнітає експресію вислову. Попередній фразеологізм підтримується наступним, а разом вони створюють ефект невідомого майбутнього цих персонажів:

Любов Федорівна принесла з пивниці кріпкого угорського вина і налила три великі срібні пугарі, визолочені всередині.

Перший піднесла Іскрі, другий мужеві подала, третій сама вгору підняла.

– *Дай, Боже, пить, та не впиваться,* – промовив Кочубей, замочуючи вуса в пугар.

– *Говорить, та не проговориться,* – додав, відкашлюючи, Іскра.

– *На печі спать, а на покуті дверей шукать,* – докінчила Любов Федорівна.

– *Готова ямка,* – почав Іскра.

– *Запала клямка,* – додала Кочубеїха.

– *Тепер або пан, або пропав,* – докінчив Кочубей [VI, с. 101].

Найбільш насичена фразеологізмами мова гетьмана Мазепи, він досить уміло в будь-якій ситуації вживає ФО, що характеризує його як розумного, розважливого полководця, який уміє вислухати інших і висловити свою думку:

Любов Федорівна питалася гетьмана, чого їм тепер сподіватися – мира чи дальшої війни?

– *Жди біди від води, а горя від моря,* – відповів гетьман. – *Мира ще й не видали. Мабуть, війна ще лиш розгорюється. Боюся, щоби той пожар не охопив і нашої хати. Польща і Росія, сакси, датчани і шведи, а з полудня турки – такої війни вже давно не бувало. Не дай Бог, щоб наша Україна зробилася боєвищем народів.*

– *Ваша річ, ясновельможний пане гетьмане, не допустити до того.*

– *Коли б так ваше слово та Богові в ухо. Але хай ваша милість говорить мені: „Іване Степановичу”, бо так зручніше.*

– *Ваша воля, ваша сила. А чому ж ви, Іване Степановичу, не можете хоронити нашої країни від війни? На те ви в нас і гетьман. Стільки літа заправляєте нами, добули собі слави і значіння. Щасливі ви!*

– *Такий я щасливий, як віл під обухом, шановна Любова Хведорівно.*

– *Чому ж би то?*

– *А тому, бо не хочуть мене розуміти. Гадають, що я про себе тільки й дбаю, а не про Україну. Доноси на мене шлють. Ви, мабуть, чували?*

– *Я туди пальців не суну, – відповіла, спускаючи очі, Любов Федорівна [I, с. 73]. Або ж:*

Гетьманові не подобався такий вислів впливового царського достойника, колишнього бублейника. Але він погадав собі, що це гість, і гість, котрий випив нетрохи, і відповів спокійно:

– *Я знаю, що панська ласка на бистрім коні їздить, але я вже, бачите, надто старий, літами і службою принижений, щоб мені підбігати за нею.*

– *Підбігати не підбігати, а все-таки мати на виду, щоб вона не перескочила на когось другого.*

– *На другого?*

– *А так. Гадаєте, що ніхто з ваших не запопадає їй. Гадаєте, що це все ваші приятелі? – і він рукою показав на гетьманських старшин. – Це такі приятелі, що з ними друзи, а ніж під полою держи. От що! Це я вам по прихильності до вашої світлої особи кажу, а не з іншої причини [I, с. 22].*

Богдан Лепкий зрідка будує діалоги на основі одного фразеологізму. Такий прийом надає їм експресивності. Наприклад, доброзичливе ставлення з відтінком іронії Мотрі Василівни до свого джури автор розкриває через діалог між ними:

– *... Ти вже в мене козак, – жартувала Мотря, – а що губи ломии, ну так що, велике діло! Виростемо.*

– *... Я не такий дурний, як кому здається, я все те бачу і мотаю собі... – тут затявся.*

– *На вус, – докінчила Мотря, – в майбутності. Говори далі [I, с. 170].*

Гіркоту батьківського розуміння неприязних стосунків між матір'ю та дочкою надзвичайно лаконічно автор показує теж через діалог, у якому вжито загальнономовну ФО та її модифікацію:

– *Трафила коса на камінь, – відповіла Марія Хведорівна.*

– *Не на камінь, а коса на косу, бо й Мотрина вдача непокірлива, навіть для матері. А за хірургом післали? – спитав нараз Кочубей* [I, с. 155].

Письменник досить уміло застосовує відомий фразеологізм у діалогах, доповнює його по-своєму, добирає цілу низку стійких сполук із подібним значенням, створює за аналогією свої ФО. Відбувається своєрідна гра слів між персонажами твору. У такий спосіб Б. Лепкий сконцентровує увагу читача на важливих кульмінаційних моментах у творі. Художній твір не перенасичений нудними описами та поясненнями, легко сприймається та запам'ятовується. Наприклад, щоб передати висловлювання людей про скупість багатців, автор узяв за основу загальнономовну ФО *і льоду (криги) серед (посеред) зими не випросиш* 'хто-небудь дуже скупий' [СФ1, с. 80] та увиразнив діалог фразеологізмами з аналогічною семантикою:

– *І чому б то багачам з бідними не поділитися?*

– *Захотів молока від бика.*

– *Попроси в жука меду.*

– *У них і серед зими не випросиш леду.*

– *Багач глухий, коли кажеш: дай, а скажи: на, то вчує.*

– *Багача просити, то глухому пісню співати.*

– *Вмерлого не розбудиш, багача не допросишся, його не проси, а сам бери, що візьмеш, те й твоє* [VI, с. 65–66].

Богдан Лепкий уточнює загальнономовний фразеологізм *страшний суд* 'які-небудь нестерпні, несприятливі умови, обставини (стихійне лихо, безладдя, колотнеча ін.)' [СФ2, с. 700] у розмові між персонажами. Лексема *історії* вносить у контекст інший відтінок значення – персонажі бояться не стихійного лиха, а як їхні вчинки оцінять історики:

– *Прощайте!*

– *До побачення на страшному суді!*

– *На суді історії, – додав Кенітзен* [III, с. 338].

У мові персонажів ужито уточнення приказок, наприклад:

– *От і москалі про нічого другого й не думають, а тільки, як би нас підійти і винищити до останку.*

– *Не такий чорт страшний, як його малюють.*

– *Може, й страшніший. Невже ж і вас присилав світліший без тієї задньої гадки?*

– *Не знаю... [VI, с. 377].*

Фразеологізми „виступають своєрідними „міченими атомами” мовлення того чи іншого персонажа. Їх кількість, групування, авторські акценти вирізьблюють і сам літературно-художній образ” [243, с. 257]. Отже, використання стійких сполук у діалогах, наведених у художніх творах, становить одну з особливостей ідіостилю Б. Лепкого. Завдяки ФО діалоги образні за внутрішнім змістом, лаконічні та чіткі за своєю формою, а також динамічні. Письменник активно застосовує в контексті прозових творів як загальнономвні, так і трансформовані фразеологізми.

Уживання української фразеології в діалогічних репліках робить її невід’ємним складником майстерних мовних характеристик персонажів художніх творів Богдана Лепкого. Проте аналіз показав, що ФО, незважаючи на стійке їх закріплення в народній свідомості, незважаючи на багатовікову традицію їх використання, піддаються трансформації. Письменник уносить до них відповідні структурні та семантичні зміни з метою якнайповнішої реалізації комунікативної настанови репліки діалогу як найактивнішої форми міжособистісного спілкування.

2.5. Діалектні фразеологізми в мові творів У. Самчука та Б. Лепкого

У прозі У. Самчука та Б. Лепкого виокремлено діалектні стійкі сполуки, які відповідно становлять 3,8 % (38) і 4,4 % (86) від загальної кількості виділених фразеологізмів у творах кожного з авторів (див. Додаток В). Улас Самчук панорамну картину життя волинян початку ХХ століття в романі „Волинь” відтворив завдяки вдалому використанню діалектизмів як стилістичних засобів української літературної мови. Зокрема, діалектні ФО характеризують фізичний стан персонажів: *Стара мусить на річку йти, щоб сорочку*

виполоснути. А здоровля її на пси [VII, с. 52]. З відтінком гумору письменник уводить у текст народний фразеологізм, уживаний на позначення слухняності чоловіка, його покірної залежності від дружини: „*Та вже звісно. Де баба хазяйнує*”, – озвався Корній, який, усі знають, у Зіньки *під патинком...* [VII, с. 138].

Діалектні фразеологізми виокремлено й у романі „Гори говорять!”. Наприклад, надзвичайно велику кількість хліба бачив Іван Шутка на Україні: „*Там, газдове, того хліба, що пси не їдять. На Україні, газдове, хліб сіють просто так собі. [...] Вийшов на поле, зорав, вкинув зерно, а воно, ади, за кус чесу і ввігналося в таку-о-о стеблину*” [IX, с. 182]. Виділена стійка сполука спричинює зневажливо-жартівливу іронію.

За допомогою діалектного фразеологізму автор наголошує, як хто що зробить, таку й користь з того має: „*Всім дасться по заслuzі. Всі дістануть своє, як сі заслужив, як сі постелив, так віспися*” [IX, с. 9].

Інтероцептивні відчуття відображають стан внутрішніх органів персонажів, зокрема характеризують відчуття голоду, наприклад, У. Самчук порівнює голодну людину з чортом: „*Вари, що маєш, бо я голодний, як чорт*” [IX, с. 81], а Б. Лепкий – із псом: *Він утомлений, бо цілу днину „дерся”, голодний, як пес* [III, с. 413].

Позитивно-емоційне, піднесено-урочисте забарвлення вносить у мікроконтекст виділена ФО, яка у своєму складі має діалектну форму лексеми *свято*: „*Нічого, – махнув чомусь рукою Гнат. – Колись і на нашій вулиці буде празник*” [IX; с. 26]; „*От і на нашій вулиці празник*”, – мигнула думка. *Чомусь воскресла в тямці полонинська ніч, Григорівка, місяць. Хлопцям подобалися Тулайданові наміри* [IX, с. 137]. Наведена стійка сполука підкреслює, що після чогонебудь важкого й дуже неприємного настане радісний, урочистий час, всенародне свято.

Улас Самчук використав фразеологізми-діалектизми зі стилістичною метою, зокрема для надання мові волинського колориту в романах „Волинь”, „Марія” та закарпатського – у романі „Гори говорять!”.

Діалектні ФО в прозі Богдана Лепкого вжиті для експресивно-емоційної характеристики персонажів. Наприклад, автор увів у текст стійку сполуку *гризуться як собаки за кістку* [Добр., с. 34] для

змалювання сварливих, злих героїв твору: *Скрізь колотнеча, распря. Ніхто нікому не вірить, гризуться, як за кістку собаки. Коли ж тій гризні прийде кінець?* [III, с. 512]; негативні розумові здібності письменник показав за допомогою компаративної ФО: *Але кажіть ви це нашому чорнякові, коли він так на політиці розуміється, як вовк на зіздах* [I, с. 251]. У відповідних фразеологізмах активізовані лексеми-назви тварин, що вносять у контекст комічний ефект.

Ми виділили ФО, яка позитивно характеризує розумові здібності персонажів, зокрема вміння запам'ятовувати, усвідомлювати: *Гетьман [...] завваживши, що дехто зі старшини вдає, ніби він кудись далеко гадками своїми блукає, а кожне словечко всесильного царського любимця з льоту ловить і в тямку кладе, відповів з притиском* [I, с. 23].

Людей, які через свою капость попадають у лихо, письменник характеризує паремією, що посилює драматизм оповіді: *Так міг лежати гетьман з ласки Кочубея. Хто під ким яму гребе, сам у неї паде* [VI, с. 194].

Галицьку ФО *чекай псе, аж міні кобила здохне*, яку фіксує І. Франко, подаючи до неї коментар 'говорять до бідного чоловіка, який не має що їсти' [Фр., с. 523], Б. Лепкий використав з іншими значеннями, пристосовуючи до контексту, – змалював нетерплячих персонажів: *Чекай псе, аж кобила здохне, терпцю народові не стало* [I, с. 251]. Відповідний фразеологізм ужито в такому діалозі:

- Ну, брат, кажи що хоч, а таки наш солдат – то дич.
- Солдати такі, як їх офіцери.
- А офіцери, як вождь.
- Від вождя прикази йдуть. Він відповідь за все.
- Перед ким?
- Перед Господом Богом відповідь.
- *Чекай псе, ніж кобила здохне* [III, с. 458].

Стійка сполука *бочку солі з'їсти, ніж хлопця пізнати* 'довгий протяг часу; одному чоловікові другого пізнати дуже трудно' [Фр., с. 99] викликає неприємні смакові відчуття, у такий спосіб автор увиразнює складність порозуміння між людьми: „Зі звичайним чоловіком *бочку солі з'їсиш, заки його збагнеш, а що ж про великого казати?*” [I, с. 201].

Діалектні ФО допомогли Б. Лепкому відтворити реалістичні ситуації за часів гетьманування Івана Мазепи: *Здав Батурич, а тепер до москалів піде, „милостивого отпущенія вин” у світлішого просити. Вони до його, як по свячену воду йдуть* [III, с. 491]. Виділена стійка сполука наголошує на безперервному потоці людей, які йдуть до царя на покаєння.

Зневагу викликає фразеологізм *потрібне як лисому гребінець* (гребінь) ‘зовсім непотрібне’ [ССНП, с. 41], за допомогою якого письменник передає ставлення персонажів до москалів: *„Нехай москаль, як кажу, бісики пуска, він мені так потрібний, як лисому гребінь...”* [I, с. 247].

ФО зі значенням ‘краще мала дрібниця, ніж нічого’ вносить у контекст негативно-емоційне забарвлення: *Навіть на запорозьких землях розложувалися ватаги всіляких гультіпак, що [...]. „Лучше псу муха, як поза уха”, – казали, пускаючися на непевне діло* [VI, с. 62].

Богдан Лепкий у художніх творах відтворив галицький колорит.

Діалектні ФО, уведені в мову персонажів та автора, надають прозовим творам колоритності, виконують роль засобів локальної характеристики зображуваної дійсності.

2.6. Коментування та нанизування як художні прийоми Б. Лепкого й У. Самчука

Одна з ознак індивідуального стилю Богдана Лепкого – майстерне використання в мові персонажів коментування фразеологізмів. Джерельна база дозволяє виокремити таку послідовність авторських коментарів:

1) наводить ФО, відразу ж їх коментуючи: *„Відома річ, не рада курка на вечорниці, так несуть. Не рад наш суддя у Ковалівку, та мусить, бо жінка жде. Новин визирає, не його”* [I, с. 27]; *„Треба вибрати так, щоб із дощу не попасти під ринву, щоб, рятуючи щось, не втратити усього”* [I, с. 62]; *„Силуваним конем не доробишся. Тут тобі й слово моє, мамо, що тільки за добровільною згодою Мотрі одружуся я з нею”* [I, с. 63]; *„Моя сестра теж дев’ятої клепки не має. Вона теж на старого гетьмана дивиться як на Бога...”* [I, с. 160]; *„Де дрова рубаяться, там тріски летять. Краще гину-*

ти на війні, як нидіти в неволі. А найгірше, якщо козак сміливість утратить і боягузом стане” [I, с. 263]; „**Хто про що, а вона про Наливайка**, – відповіла, беручись за підбоки тітка. – Я до неї про женихів, а вона мені про Русалчин Великдень гне, про зілля плеще, ніби я його на моєму віку не видала!” [I, с. 239]; „**Не сіно до коней іде, а коні до сіна** – прийдуть ще Кочубеї до нього [Мазепи], о, прийдуть! [...] **І скорше мудрий в дурневі, ніж дурень в мудрому розум добачить**. Мабуть, тому-то й Кочубеї не хочуть признати розуму Мазепи, що вони краще діло повели б. Але булава – це не цяцька дитяча...” [V, с. 463].

Використано прийом коментування латинського крилатого вислову: „Річ до зрозуміння легка, – відповів канцлер, – бо наш наймилостивіший пан волить *virum quam viraginem* (чоловіка, ніж жінку з вдачею чоловіка), волить Мазепу, ніж графиню Кенітсмарк. А князем зробили ми Мазепу тому, бо супротивна сторона хотіла його зробити цісарським герцогом...” [IV, с. 11];

2) спочатку коментує, а потім увиразнює фразеологізмом, наприклад: „У нас, на Полтавщині, ще кращі ночі від тутешніх. **Куди куцому до зайця!** В нас, як визвіздиться небо, як запахнуть липи, як дихне скошеним сіном від левад, то хоч минайся” [I, с. 39]; „... а ти, козаче, гаразд робиш, що за гетьмана заступаєшся. **На чийм возі їдеш, того пісню співай**” [I, с. 96]; „Європа не хоче, щоб Росія стала європейською державою. **Небезпечно медведя у пасіку впускати...**” [VI, с. 107]; „Наша совість чиста. Не ми йдемо, а нас ведуть. **Куди пастир, туди стадо**” [I, с. 179]; „Пиши як розумієш, – прочитаємо і справимо. Не зразу Рим збудували” [VI, с. 159]; „Як людина начитана в істориках грецьких і римських, [...] за що-небудь я певної теперішності за непевну будучність не промінюю. **Краще живий хорунжий, ніж умерший сотник**. Мої бажання мінімальні” [VI, с. 30];

3) один фразеологізм пояснює за допомогою іншого. Український народ співвідносить із висотою трави та шумом води покірність, смирення. Це влучно використовує у своїх творах Б. Лепкий, підкресливши наведений загальнономовний фразеологізм відомим прислів'ям: *Гетьман пильно подивився на свого молодого писаря. „Смирися, Пилипе, смирися! Знаєш так, нижче трави і тихше*

води. Терпи, козаче, отаманом будеш..." [I, с. 48].

Б. Лепкий інколи до латинського вислову вживає український відповідник: *Будували свій донос не на брехні, а на словах самого гетьмана, забуваючи, що **verba volant, scripta manent** (слова відлітають, написане залишається). Гетьман мав сильніші докази невинності, бо закріплені чорнилом на папері, а що напишеш пером, того не витягнеш волом* [VI, с. 122]. У такий спосіб письменник загострює увагу читача на певній ситуації.

Коментування фразеологізмів спричинені індивідуально-авторською манерою письма Б. Лепкого. За допомогою названого художнього прийому письменник пристосовує стійку сполуку до мікроконтексту, конкретизує абстрактне значення ФО.

Коментування фразеологізмів для мови художніх творів Уласа Самчука не характерні, засвідчено лише поодинокі випадки їх використання. Зокрема, письменник вводить у контекст узуальну ФО *від серця* 'щиро' [СФ2, с. 643] і через кому подає її значення: *Пригадалося, як він цілував їй руки, як хухав на них, як своєю гулею ноги їй укривав, як носив на руках. Ні, вона напевно знає, що тоді робив він це **від серця**, щиро, що над усе кохав її. Шкода їй, що все то так знівечилось. І не винна тут ані вона, ані він. Винно тут щось зовсім інше, але що – цього не усвідомила* [IX, с. 59].

Простежено характерний для мови творів У. Самчука художній прийом нанизування фразеологізмів-синонімів. Наприклад, письменник уживає з негативно-емоційним забарвленням поряд дві загальнономовні ФО, що вказують на дуже далеку та невідому відстань: „... а тепер тягне нас у **світ за очі на край світа**, а я, дивіться, стара..." [VII, с. 196]. Аналогічний прийом використовує автор, щоб передати людську заплутану мову, нерозуміння того, про що йдеться: ... *загомніли інші і тих голосів усе прибавлялося й прибавлялося, хоча загалом говорили **без ладу і без складу**, що і сам дідько не розбере* [VII, с. 79]. Здивування, розчарування людей письменник показав за допомогою узуальних ФО *витріщати очі* 'широко розкрити очі, виражаючи здивування, безтямність, гнів' [СФ2, с. 90] і *спирає / сперло дух* 'кому-небудь важко дихати від надміру почуттів, сильних переживань' [СФ2, с. 680]: *Люди **витріщали очі**, дух їм **заперло**, коротку хвилю все заніміло* [VII, с. 86].

Фактичний матеріал дозволив виділити у творах У. Самчука нанизування прислів'їв-синонімів, що вносять у контекст образність: „... **не постукаєш – не відчинять**, діло звісне, само до хати не прийде, а хто шукає – знаходить. [...] Саме і їздимо, щоб дітям було їсти, чи не так кажу? **Під лежачий камінь і вода не тече**” [VII, с. 160].

Зрідка застосовано нанизування фразеологізмів-синонімів у творах Б. Лепкого. Загальнономовні стійкі сполуки **душа в п'яти тікає** ‘хто-небудь раптово відчуває сильний переляк; стає страшно’ [СФ2, с. 226], **серце як (ледве, мало, трохи) не вискочить (з грудей)** ‘хто-небудь відчуває сильне серцебиття від хвилювання, страху’ [СФ2, с. 642], ужиті в одному реченні, передають емоційний стан персонажа: „**Які ж непевні всі тії мужчини! Жодному з них повірити не можна. До одної залицяється, а другу викрадає... Бо невже це не розкіш, коли тебе пірвуть, несуть, женуть з тобою, мов зі скарбом дорогоцінним? Світ тобі тьмариться, душа тікає в п'яти, серце хоче вискочити з груди – ах!**” [I, с. 284]. Із подібною семантикою використані автором узуальні ФО **аж мороз пішов поза шкірою** ‘комусь стає неприємно, моторошно, страшно’ [СФ2, с. 406] і **волосся дибом стало** ‘кого-небудь охоплює великий страх, гнів, подив’ [СФ2, с. 123]: **І понад ними майнула велика грізна тінь, аж мороз поза шкуру пішов. І голови козацькі вниз похилилися, волосся дибом стало, ніби їх чуби вітер буйний мервив, дарма, що на дворі ніч стояла така погідна і ясна** [I, с. 252]. Виокремлено й нанизування паремій-синонімів у прозі Б. Лепкого: „**А тут за декілька днів і гетьман приїде. Треба ж його по-людському привітати, хай знає, як Кочубей вгощає. Кажуть: слава на воротах не висить. Отже, брехня! Як тебе бачать, так тебе й малюють, пана по халявах пізнати. Нехай Любов Хведорівна хоч зі злості і відхворіє, а я так Івана Степановича вгощу, що краще навіть сам він не зможе**” [I, с. 108]; „**І добре, що не поталанило. Орлові з куркою не літати. Свій свого знай**” [I, с. 284]; **Табор шумів. Він мав свої турботи... Турбувався малим. Великому і турбота велика. У високе дерево громи б'ють** [III, с. 247]. Поєднання в одному реченні кількох ФО з подібною семантикою справляє виразніший стилістичний ефект.

Висновки до розділу 2

У мові творів Уласа Самчука та Богдана Лепкого чільне місце в характеристиках персонажів посідають загальномовні фразеологізми, які не тільки називають предмети, явища різного порядку, а й характеризують їх. ФО загострюють увагу читача на тих чи тих особливостях, виявляють ставлення автора до описуваного, допомагають сформулювати думку про персонажів твору. Зберігаючи традиційне значення та структуру, узуальні стійкі сполуки надають авторській мові образності, експресивного чи емоційного забарвлення.

Ми виділили три семантичні групи загальномовних фразеологізмів, виявлених у художніх творах У. Самчука та Б. Лепкого: ті, що характеризують людину; з темпорально-локативною та кількісною семантикою; ті, що характеризують явища природи та рослинність. Проте названі ФО мають відмінні ознаки вживання у творах обох письменників. Улас Самчук за допомогою фразеологізмів відтворює національний колорит, подає соціальні характеристики персонажів. У прозі Богдана Лепкого представлені ФО, що відображають історичні події й осіб, які брали в них участь. Письменники використовують вигуківі фразеологізми в прямій мові персонажів для відтворення розмовного мовлення.

Характерною ознакою мовотворчості Богдана Лепкого виступає широке використання в мові персонажів латинських крилатих висловів. Ще одна з особливостей ідіостилю цього письменника – функціонування ФО в діалогічному мовленні персонажів. Завдяки фразеологізмам діалоги образні за внутрішнім змістом і лаконічні та чіткі за своєю формою.

Досліджувані письменники використали в мові персонажів та автора паремії, які увиразнили описи характеру, поведінки, роздумів героїв творів. Зазначмо, що прислів'я та приказки в художніх творах Уласа Самчука вжиті меншою мірою, ніж у Богдана Лепкого. Значну за кількістю групу становлять біблійні фразеологізми у творах обох авторів.

Улас Самчук за допомогою фразеологізмів-діалектизмів унаочнює картини господарювання селян, побутові сцени, індивідуалізує мовні

портрети, відтворює волинський колорит. У творах Богдана Лепкого діалектні ФО передають галицький колорит.

Характерною ознакою індивідуального стилю Б. Лепкого є художній прийом коментування стійких сполук, У. Самчука – нанизування фразеологізмів-синонімів.

Загальнонародні фразеологізми, глибокі соціально-побутовим змістом у творах Уласа Самчука та історизмом у творах Богдана Лепкого, яскраві та влучні своїм значенням і виразністю, відіграють важливу роль у створенні літературного образу, допомагають авторам висловити думку емоційно, правдоподібно.

РОЗДІЛ 3
ТРАНСФОРМОВАНІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКІ
ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ
У. САМЧУКА ТА Б. ЛЕПКОГО

Фразеологічна одиниця, як і будь-яке слово, „у художньому мовленні піддається багатогранним трансформаціям: збагачується його смисл, ускладнюються емоційнооцінювальні характеристики, змінюються взаємовідношення з іншими словами, відкриваються нові образні можливості” [224, с. 12]. Автори художніх творів дуже часто вдаються до модифікації ФО. „З метою досягнення максимального стилістично-художнього ефекту майстри слова цілеспрямовано оновлюють семантику й структуру стійких зворотів. Можливість оказіональних змін фразеологізмів зумовлена їх відносною стійкістю і семантичною нерозкладністю, нарізнооформленістю, відтворюваністю” [189, с. 11]. Трансформовані ФО передають особисте бачення автора, створюють динамічну модель змісту. Зрозуміло, що жодна згадана класифікація прийомів трансформації стійких сполук не є вичерпною. Проте оминати модифіковані фразеологізми у творах Уласа Самчука та Богдана Лепкого неможливо, оскільки вони становлять один із найуживаніших художніх прийомів творчості цих письменників. Звичайно, кожен із них має свої особливості використання трансформованих ФО. Цьому присвячено третій розділ монографії.

Структурно-семантичні модифікації стійких сполук у прозових творах Б. Лепкого та У. Самчука полягають, по-перше, у заміні компонентів фразеологізму словами чи вільними словосполученнями, у зміні граматичної форми елементів ФО; по-друге, у відхиленні від звичної кількості компонентів фразеологізму. Трансформовані ФО становлять від загальної кількості виділених стійких сполук у творах Б. Лепкого 23, 4 % (463), у прозі У. Самчука – 23, 3 % (236) (див. Додаток В).

3.1. Граматичні зміни компонентів фразеологізмів

Функціональні властивості ФО значною мірою визначають їхні категоріальні значення, тому трансформаційні процеси спрямовані в основному на зміну граматичного значення компонентів. Граматичні (формальні) зміни ФО не суперечать мовній нормі, хоча питання їхньої кодифікації остаточно в науковій літературі не розв'язане. Водночас не викликає заперечення той факт, що введення граматично трансформованих фразеологізмів у текст відображає особливості авторського стилю.

Численні у творах Богдана Лепкого граматичні видозміни ФО, які насамперед зумовлені тим, що фразеологізми в художньому тексті виступають не ізольовано, а перебувають у зв'язках з іншими мовними одиницями. Формальні трансформації ФО не приводять до суттєвої зміни семантики стійких сполук, а лише демонструють майстерне пристосування автором фразеологізму до конкретних мовленнєвих умов. Граматичні зміни зафіксовано на рівні речення або на рівні компонентів ФО у формі словосполучення. Зокрема, ірреальну модальність фразеологізму змінено на реальну, пор.: загальнономовна стійка сполука *хоч голки збирай* 'дуже, надзвичайно видно' [СФ2, с. 257] і *На дворі ніч стояла така погідна і ясна, що голки можна було збирати* [I, с. 252]. Б. Лепкий уміло вплітає відповідний фразеологізм у тканину художнього твору, змінюючи наказовий спосіб II особи однини дієслівного компонента. Допоміжне модальне дієслово вказує на можливість виконання дії.

Крім того, письменник використовує підстановку семантичного еквівалента з іншої частини мови, наприклад, загальнономовний сталий вираз *хоч малюй* 'хтось дуже гарний, вродливий' [СФ2, с. 366] Б. Лепкий замінює на компаративний зворот *як мальовані: Батурин багатий, а батуринки гарні, як мальовані* [III, с. 341]. Також пор.: „Чому він нічого не говорить? *Мовчить, як гріб!*” [VI, с. 15]; „*Мої люди, – заспокоїв його Чуйкевич, – уміють мовчати, як гріб*” [I, с. 73] й узуальна ФО *гробова (могильна, мертва) мовчанка* [СФ2, с. 400]. Подібну модифікацію стійкої сполуки виокремлено й у романі „Гори говорять!” Уласа Самчука: *Янчеюк увесь час утискав у плечі голову, мовчав, як гріб, лиш час від часу озирався* [IX, с. 42].

Б. Лепкий неодноразово використовує трансформований корелят *куди вітер віє (дме)* ‘що трапилося, в чому справа; будь-куди, куди завгодно’ [СФ2, с. 112]. Автор додає до дієслівного компонента *віє* префікс *по*, що вказує на майбутню дію, і вносить у текст ефект напруженості, наприклад: *Скрізь бунти й бунти. Схвильований народ сам не знає, що йому робити і куди йому хилитися. Найкраще хилитися, куди вітер повіє. Він так і робить. Як треба, то піддається гетьманові, а як ні, то впевняє москалів, що, мовляв, нехай тільки цар більші потуги прише, то ціла Україна під його владу радо піддається...* [I, с. 323]; *„Знаємо тих вірних старшин, знаємо. Хиляться куди вітер повіє. Хай лиш перша невдача стріне Мазепу, або Карла, чи там Станіслава, вернуться до царя. Народ за Мазепою, як колись за Хмельницьким, не піде. Попи проти нього, хоч які розкішні храми побудував...”* [VI, с. 100]; *„Тільки всілякий на землі неосілий, хибкий народ, цей, звичайно, туди й хилиться, куди вітер повіє. І за його боюся”* [III, с. 488].

Письменник змінює число компонента фразеологізму: множину на однину, пор.: узуальна ФО *Богу у вуха* ‘щоб здійснилося що-небудь’ [СФ2, с. 140] і *„Коли б так ваше слово та Богові в ухо”* [I, с. 138].

У творах Уласа Самчука виділяємо морфологічні (префіксальні) видозміни дієслівного компонента ФО, які не призводять до суттєвої трансформації семантики стійкої сполуки, а лише демонструють майстерне пристосування фразеологізму автором до мікроконтексту твору. Наприклад, дериваційні варіанти дієслова з різними префіксами: *„Ох, Боже!” – вирвалось зненацька у Володька. Йому аж дух заперло* [VII, с. 48] – *спирає / сперло дух (віддих, груди)* ‘кому-небудь важко дихати від надміру почуттів, сильних переживань’ [СФ2, с. 680]; *Створилося одразу дві партії – одна за Мотрею, друга за Веліткою. Бій розгорівся. Чоловіки лише під’юджували та надривали з реготу животи, але до бійки не втручалися* [VII, с. 81] – *[аж] рвати животи* ‘дуже сміятися, реготати’ [СФ2, с. 594]; *Матвій зупиняється за садом і окидає зором суміжну нивку...* [VII, с. 22] – *кидати / кинути оком (очима, погляд, зір і т. ін)* ‘оглядати, роздивлятися навколо, кругом себе і т. ін.’ [СФ2, с. 292].

Грамматичні (формальні) зміни ФО в прозових творах Б. Лепкого та У. Самчука не несуть суттєвої трансформації їхньої семантики

та спричинені, по-перше, переходом компонента фразеологізму з однієї частини мови в іншу, по-друге, словотвірною модифікацією – додаванням префікса до дієслівного компонента стійкої сполуки.

3.2. Лексична трансформація ФО

Одним із найпоширеніших різновидів структурно-семантичного типу модифікації вважаємо трансформацію лексичну (субституцію), яка полягає в цілеспрямованій заміні одного чи кількох компонентів фразеологізму функціонально схожими елементами. За індивідуальних видозмін помітною стає й змістова, й експресивна перебудова стійких зворотів. Замінюючи компоненти, автор ніби дає нове життя відомій, з дещо втраченими художніми характеристиками ФО, робить її об'єктом подвійної виразності [242, с. 149]. Як зазначає В. А. Чабаненко, „найчастіше замість одних, узвичаєних складників фразеологізму, підставляються інші, незвичні”, внаслідок чого „створюються різкі контрасти різностильових елементів, від чого новий, так би мовити, місцевого значення фразеологічний зворот ще дужче увиразнюється” [253, с. 61]. Зазначмо, що не всі одиниці мовлення можуть виступати в ролі заміників. Майстерність письменника якраз і полягає в умінні дібрати таку лексему, яка не порушує змістової цілісності фразеологізму, а надає йому нового відтінку. Варто наголосити, що лексична заміна компонентів ФО здебільшого супроводжується формальними змінами, які відображають граматичні зв'язки стійкої сполуки з іншими членами речення, тому при характеристиці лексичних змін до уваги не беруться. З морфологічного погляду компоненти-замінники та замінювані компоненти можуть належати як до того самого, так і до різних морфологічних класів.

Слушною вважаємо думку відомих фахівців із цього питання (В. М. Мокієнка та В. Д. Ужченка), які застерігають від перебільшення чинника авторського фразеотворення, авторської трансформації ФО та недооцінки варіювання як характерної властивості фразеологізму [163, с. 19–23; 242, с. 147]. Проте на сьогодні не існує спеціальної картотеки варіантів ФО, тому у своєму дослідженні субституції компонентів фразеологізму, які не зафіксо-

вані в словниках, розглядаємо як авторські зміни.

Оновлюючи фразеологізм, письменники звертаються найчастіше до заміни одного компонента, хоча інколи замінюють два або більше складників фразеологізму. Повна заміна зумовлена системою художньо-виражальних засобів і продиктована як мовними, так й екстралінгвальними чинниками, сюжетом, ситуацією, особливостями індивідуального стилю [264, с. 43]. Авторська заміна відмінна від нормативної тим, що вибір слова-замінника в контексті майже завжди визначає зміст або мовна ситуація, які сприяють актуалізації значення цього компонента в складі фразеологізму.

До найпоширеніших прийомів трансформації ФО в художніх творах Богдана Лепкого належить лексична трансформація (субституція), у межах якої вважаємо за доцільне вирізнити:

1. Цілеспрямовану заміну одного компонента загальномовної ФО схожими елементами. Ця група трансформованих фразеологізмів у прозі Б. Лепкого найчисельніша, пор.: *Майдани лежали здебільшого по другому боці дороги, звідтам, з-поза курінів і шатер не видно було того сумного в'їзду. Хіба який чура вискочив, як горобець з-під стріхи...* [VI, с. 190] і *вилетів як горобець із стріхи* 'несподівано з'явився', *вискочив як горобець з конопель* [ССНП, с. 39–40]. Знаходимо в Б. Лепкого вирази, які можна порівняти з узуальними й провести паралель між лексемами-відповідниками та словами-замінниками, що належать до однієї тематичної групи: „*Краще мені з човна та в воду, ніж знуцання терпіти...*” [I, с. 275] і *хоч з мосту та в воду* 'у когось дуже скрутне, безвихідне становище. Хтось у відчаї, комусь дуже тяжко' [СФ1, с. 409];

– *Князь Дмитро Михайлович Голицин, – завважив хтось.*

– *Цей самий, що ми вже його раз не впустили.*

– *Лізе, як свиня в город* [III, с. 329] і *вліз як свиня в моркву* [ССНП, с. 132], *лізе як у чужий город* [Добр., с. 62].

Замінивши у ФО *[аж] мороз дере (подирає, пробирає і т. ін.) / подер (подрав, пробрав і т. ін.) по спині (по шкірі, за плечі і т. ін.)* 'комусь стає неприємно, моторошно, страшно від чогось' [СФ2, с. 406] *по спині (по шкірі, за плечі)* на слово *кістки*, письменник зацентрував увагу на тому, що страх пройняв людину не лише ззовні, а й зсередини, передав цим вищий ступінь страху: *Другі, згубивши*

дітей, пробігають вулицями горючого міста й жахливим голосом, від котрого мороз прошибає кістки, кличуть їх [III, с. 400].

У стійкій сполучі **як теля на нові ворота** ‘зі словами *дивитися, витріщатися* – з повним нерозумінням. Здивовано, розгублено, спантеличено’ [СФ1, с. 708] (із відповідною семантикою у фразеологічному словнику зафіксовано ще такі узуальні ФО: **як баран на нові ворота, як козел на нові ворота, як корова на нові ворота**) автор замінив прикметник *нові* на *мальовані*, відповідно з’явився дещо інший відтінок семантики та комічний ефект у зображенні: „*Але чого я отсе на ті візерунки, як теля на мальовані ворота, гляджу? А тут за декілька днів і гетьман приїде. Треба ж його по-людському привітати, хай знає, як Кочубей вгощає*” [I, с. 108]; „*Чого дивишся, як теля на мальовані ворота. Не бачив мене?*” [I, с. 325]. У ФО **на [всі] чотири боки (сторони)** ‘переважно зі словами *іти, відпускати* і подібними – куди завгодно, будь-куди’ [СФ2, с. 35] числівник *чотири* замінено іменником *світ*, що надає фразеологізму абстрактнішого значення: *Товпа захвилювалася, розступилася і з криками одчаю розбрелась на всі сторони світу. На майдані осталося кілька тіл, що вилися в болю і кричали рятунку – надаремно* [III, с. 318].

Порівняно із загальнономовною ФО **попасти пальцем у небо** ‘сказати або зробити що-небудь невлад, недоречно, помилитися у поясненні або визначенні чогось’ [СФ2, с. 542], у мовленні персонажа „*Ти його зловиш, Саша? Ха-ха-ха! От ткнув, як пальцем у небо. Карло авантюрист, він шведів веде у загибель...*” [I, с. 17] дієслово *ткнув* у фразеологізмі має розмовний характер, знижене забарвлення. Розмовні слова в стійких сполуках автор також ужив і в прямій мові персонажів твору „Сотниківна”, пор.: Петрусь до Олесі: „*Хочеш роззлостити мене, щоби я сам відстав від тебе?*”. „*Не хочу я того, але не люблю, як хто воду у ступі опихає*” [I, с. 270] і **товкти воду в ступі** ‘займатися чим-небудь непотрібним, безрезультатним; марно гаяти час’ [СФ2, с. 714].

В аналізованих художніх творах Б. Лепкого зафіксовано різні лексичні трансформації того самого загальнономовного фразеологізму, що залежать від описуваного ним явища, особи, ситуації, в яких опинилися персонажі. Це ще раз свідчить про авторське використання народної фразеології. Наприклад, для конкретизації значення

письменник у ФО *як власну (свою) долоню* ‘зі словом *знати* – дуже добре’ [СФ2, с. 214] або *як свої (своїх) п’ять пальців* ‘зі словами *знати, вивчити* – дуже добре, досконало’ [СФ2, с. 589] замінює слова-соматизми в одному випадку на лексему *кишеня*: „Доводилося, і то чи раз, завертати з дороги, бо хоч деякі візники знали дорогу з Ковалівки до Батурина „*як свою власну кишеню*”, але ж тому, що світ оповитий був дощами, [...] збивалися зі шляху” [I, с. 191]; „Знаю. Не від Орлика, бо він не мав часу мені сказати, знаю, бо знаю вас, *як свою кишеню*” [III, с. 240], а в іншому – на слово *хата*: *Чечель знає батуринський замок, як свою власну хату, по планам і по тайнам, які йому повірив гетьман* [III, с. 349].

У фразеологізмі *куди очі [бачать (дивляться, спали і т. ін.)]* ‘зі словами *іти, бігти, тікати* – не вибираючи шляху, в будь-якому напрямку; *будь-куди, навмання*’, *куди очі поведуть (покажуть)* [СФ2, с. 475] дієслово, залежно від контексту твору, замінено такими відповідниками: *Боязкі отсі ратні люди... Вони тільки на писок моцні, страх, як лаються, з вереском кидаються в бій, але при першому зударі, як не податися їм, то тікають, куди очі світять* [I, с. 70]; *Хотілося встати, махнути рукою на все і йти куди очі понесуть. То знову ніби хтось радив йому кинути шаблю під ноги світлішому і сказати, що він згідний бути вояком, але не катом. Був навіть мент, коли Скорін хотів скочити на рятунок сердюкові* [III, с. 429].

Різні лексичні варіації простежуємо, порівнявши загальнономовні та трансформовані автором ФО: *не кидати слів на вітер* ‘не говорити що-небудь безпідставно, безвідповідально, необґрунтовано; бути обов’язковим’ [СФ2, с. 293] і „*Я слів на вітер не сію*” [I, с. 188]; *Видно, слова не сказані були на вітер, а добулися десь із глибин душі. Їх обличчя зробилися поважні й грізні, в їх очах запалав довго здержуваний огонь* [VI, с. 16];

[Чуйкевич] – *Мило мені почути похвалу з твоїх уст, Мотре.*

[Мотря] – *Справді?*

– *Я не пустомел, на вітер не говорю.*

– *Я також не люблю пустих розмов...* [I, с. 105].

Б. Лепкий міняє актантний склад іменників при тому ж предикаті. Наприклад, у „Словнику фразеологізмів української мови” зафіксована ФО *стелитися під ноги* ‘догоджати, принижуючись і втрачаючи

людську гідність' [СФ2, с. 693]. У пенталогії „Мазепа” ставлення Мотрі до матері передає трансформований фразеологізм: *Батько не ворог для неї. Скаже йому всю правду, батькові можна сказати. А мати? Буде покірною для неї. Постелиться рядом, щоб тільки приєднати її. І Мотря стелилася рядом, ішла матері на руку. Хотіла, щоб не лишили її зимувати в Ковалівці, лиш забрали з собою* [I, с. 190]. Сильний голод Чуйкевича увиразнює модифікована ФО: „... підемо на вечерю, бо мені вже **серби в кишках грають**, а чую, як у столовій тарілками дзвонять; ходім!” [I, с. 97]. А у загальномовній стійкій сполуці **кишки грають марш** ‘хто-небудь дуже голодний’ [СФ2, с. 295] дія приписується номінації **кишка**. Також пор.: „А підиди-но ти, Онисиме, може, що прилациси; із одежі або з харчів, що б не було, приїсться, бо біда **вовком свище**. Дітиська їсти плачуть, а нема їм що до рота ткнути” [VI, с. 64] і **хоч вовком вий** ‘уживається для вираження безвихідного, скрутного становища, великого відчаю, досади і т. ін. через неможливість що-небудь змінити’ [СФ2, с. 71]. Порівняно з інваріантом, трансформований Б. Лепким фразеологізм переконує та наголошує на дуже скрутному становищі персонажів.

Привертає увагу заміна компонентів фразеологізму незвичними (без семантичної близькості) відповідниками, пор.: „Ви, пане стародубський полковнику, знаєте, як воно є, бо чую, що й ваша пані Настя, не в гнів їй кажучи, [...] жінка цнотлива, але **за словом до сусіди не йде**” [I, с. 21] і **за словом до кишені (у кишеню) не лізти (не лазити, не полізти)** ‘бути дотепним і метким у розмові’ [СФ1, с. 343]. Внаслідок такої заміни модифікована ФО увиразнюється.

2. Цілеспрямовану заміну двох і більше компонентів загальномовної стійкої сполуки семантично близькими елементами: „**Я не з вашого города квітка!**” [I, с. 245] і **нашого (вашого, їхнього і т. ін.) поля ягода** ‘переважно із запереченням – подібний до кого-небудь своїми поглядами, думками, соціальним становищем, поведінкою і т. ін.’ [СФ2, с. 784]; „Ах, який гарний і чемний мужчина! Так і знати, що не будь-якого роду. **Високого гнізда птиця**, – боярин! А вона бояринею стане” [I, с. 297] і **птах високого польоту** ‘людина, яка займає значне становище в суспільстві і має владу, вагу, великий вплив у якомусь колективі’ [СФ1, с. 582]; „Га, що ж, **в ложці каші з’їсти себе не дамо, хоч роти в них широкі й апетити великі**” [VI, с. 15] й

узуальний фразеологізм *втопити в ложці води* ‘зі словами *готовий, радий* – завдати кому-небудь великих прикростей чи згубити когось з будь-якого приводу, через дрібниці’ [СФ2, с. 136].

Письменник вміло видозмінює сталі народні вирази, оновлює їхню семантику та форму. Наприклад, відоме прислів’я *вірному коханню і Богнепротивник* [Номис, с. 181] Б. Лепкий трансформував у такий спосіб: „*Вірне кохання і війни не боїться*”, – зітхала Ганна Обидовська, а Войнаровський тільки свій рідкий вусик підкрутив [IV, с. 408]. Уведені в контекст оказіональні елементи утворюють смислові опозиції, відрізняючись від узуальних конкретикою. Словосполучення-замінник *війни не боїться* акцентує увагу на подіях, які відбуваються у творі. Історичні події, що описані в пенталогії „Мазепа”, персонажі, проблематика художнього твору зумовили такі субституції стійких сполук, пор.: „*Гетьманський хліб ситний, боки розпирає*” [I, с. 82] і *попівський хліб розпирає челяді бік* [Номис, с. 213] або „*Тітці Магдалені ми ще такого козака підшукаємо, що й полковниківній заздро стало б, тільки нехай вона товстопузого москаля із голови викине, бо то не для неї. Кінь з конем, віл з волом, а козаці чесний козак під пару. Інакше воно й бути не може*” [I, с. 304] і *віл до вола, кінь до коня, а свиня в тин, коли нема з ким, пан з паном, а Іван з Іваном* [Номис, с. 42]. Модифіковані паремії надають твору конкретизації, чіткості та образності: „*Роду як переброду, – з жалем відповіла Мотря, – та ніде підночувати*” [I, с. 235] і *роду без переводу, а пообідать нігде* [Номис, с. 193]; „... *кращий здоровий хорунжий, як хворий полковник*” [III, с. 274] і *краще живий хорунжий, ніж мертвий сотник* [Номис, с. 155]; „*Чеши дідька зрідка, він і так кострубатий. Чує серце моє, що між нами ще до великого дійде. Він мені ногу підставляє. Котрийсь із нас конечно спотикнеться і впаде...*” [IV, с. 23] і *чеши дідька зрідка, нехай іде до дідька* [Номис, с. 46], *чеши дідька з рідка, аби гладкий був* [Фр., с. 306]; „*Відомо, відомо! З таким любовником дружи, а камінь за пазухою держи*” [I, с. 181] і *з паном дружи, а за пазухою камінь держи* [Номис, с. 46], *з москалем дружи, а камінь за пазухою держи* [Номис, с. 38]; „*Не бачила сова півня, як уздріла – обімліла!.. Скучні вони, отсі батькові старшини*” [I, с. 238] і *не бачила сова сокола, як уздріла,*

так зомліла; не бачила сова орла, а як уздріла, то аж зомліла [ПП, с. 221].

3. Суттєві зміни структурної організації ФО, коли в ролі заміни-ка одного компонента використано словосполучення. Завдяки кількісним змінам у складі фразеологізму виникають і якісні трансформації, наприклад, персоналізація: *Влучив, як пальцем бабці в око* [VI, с. 189] і *попасти / попадати пальцем у небо* ‘сказати чи зробити що-небудь невлад, недоречно, помилитися в поясненні або визначенні чогось’ [СФ2, с. 542].

4. Заміну компонента ФО на антонім, що призводить до зміни загальновідомого значення на протилежне, пор.: *„Правда. Кочубей все-таки поніс несправедливо смерть. Але його донька наче іншого гнізда птиця”* [III, с. 423] й *одного гніздечка птиці* ‘однакові у чому-небудь’ [СФ2, с. 583]; *„Присягніть на святе Євангеліє і на хрест з часткою животворячого дерева, що це, що написали ви мені, написали свідомо, щиро і що не відступите від того ніколи й за ніяку ціну, а так само і не відступите від мене, коли я згідно з бажанням вашим перейду до короля Карла”* [VI, с. 174] і *за всяку ціну* ‘обов’язково, неодмінно: за всіляких умов, обставин, незважаючи ні на які труднощі чи перешкоди’ [СФ2, с. 758].

5. Добір співзвучного слова. Цей прийом авторської заміни складників ФО надає тексту милозвучності, пор.: *Можна бути певним, що її посли не пошиються в осли, діла не поспують* [VI, с. 40] і *пошитися в дурні* ‘дати себе обманути; бути ошуканим’ [СФ1, с. 553]. Відбувається своєрідна гра слів.

Отже, Б. Лепкий досить широко представив лексичну трансформацію в мові художніх творів, продемонстрував вплив проблематики твору на заміну компонентів стійкої сполуки, що надає достовірності описуваним подіям.

Зупинимося на деяких важливих аспектах лексичної трансформації фразеологізмів у прозі Уласа Самчука.

1. Найбільше зафіксовано ФО із заміною одного компонента схожими елементами, пор.: *Там йде безконечно гуцулка. Легіні крутять дівчатами, аж курява йде...* [IX, с. 28] і *аж курява встає* ‘з дієсловом – дуже, надто’ [СФ2, с. 321]; *Москалі лавою ллються й спішать до вирваної міною ями* [IX, с. 72] і *сунути лавою* ‘іти,

рухатися, навально, великою масою, безперервним потоком' [СФ2, с. 701]; Серед **мертвої тиші** виринається голосний селянський зітхун і глухі слова... [IX, с. 126], **Всі вікна вибиті. У хаті гробова тиша** [IX, с. 84] і **гробова (могильна, мертва) мовчанка** 'відсутність звуків людської мови; абсолютна тиша' [СФ2, с. 400]; **Гнат докінчив свою мову і мов громом усіх покрив** [IX, с. 28] і **як (мов, ніби) громом ударило** 'хто-небудь дуже вражений, приголомшений чимсь' [СФ2, с. 732]. Також пор.: **Дитина лежить у гарячці, кидається, ячить. Серце Марії рветься на кусники. Сердита, готова зо всіма битися** [X, с. 41] і **серце рветься (розривається, надривається) [на шматки]** 'хто-небудь дуже переживає, страждає, сумує' [СФ1, с. 641]. Письменник замінює лексему *шматки на кусники*, що посилює ритмомелодіку тексту, цим досягає максимального художньо-емоційного ефекту.

У прозі У. Самчука виділяємо фразеологізми, слова-замінники яких передають негативне ставлення персонажів один до одного: „**Побачиш... Попадеться він у мої лапи**” [IX, с. 19] – **попастися / попадатися в руки** 'бути схопленим; опинитися в чиемусь розпорядженні, в залежності від когось' [СФ2, с. 543]; вносять у контекст знижене забарвлення: **Там темнота, хоч стріляй у морду** [IX, с. 146] – **хоч в око (в очі) стрель (стрельни)** 'зовсім нічого не видно, дуже темно' [ФСУМ, с. 333].

Бідність сім'ї Довбенків (роман „Волинь”) У. Самчук передав модифікованим фразеологізмом, замінивши лексему *тілом* у загальномовній стійкій сполучі **світити тілом** 'бути дуже бідним; бути одягненим у зношений, полатаний або подертий одяг' [СФ2, с. 635] на *колінняками*: „**Володько он вже світить колінняками, а треба б щось дитині справити**” [VII, с. 20]. Суфікс *-як-* у слові-відповіднику загострює та акцентує увагу читача на зовнішньому вигляді персонажа.

Слово-соматизм *долоню (пальці)* письменник замінив на *кишеню*, що надає контексту буденного звучання: „**Знаю цю місцевість, як свою кишеню**” [IX, с. 93] і **як власну (свою) долоню** 'зі словом *знати* – дуже добре' [СФ2, с. 214], **як свої (своїх) п'ять пальців** 'зі словами *знати, вивчити* – дуже добре, досконало' [СФ2, с. 589].

Автор використовує для модифікації стійких сполук здебільшого

розмовно-побутові слова-замінники, що надають творам простоти, розмовного характеру, виконують емоційно-оцінну функцію. Пор.: *Заревів на цілу губу – боляче і обережно* [VII, с. 13] і *на всю губу* ‘зі словами *лятися, лаяти, верещати* і т. ін. – голосно, непристойно, дуже сильно’ [СФ2, с. 173]; *І аж тепер прийшла її година, вона рванулась наперед і задзеленчала на ціле горло* [VII, с. 80] і *на все горло* ‘зі словами *кричати, сміятися, співати* – дуже голосно’ [СФ2, с. 161]; „*Усі добре знаєте, що тепер я не можу брати на свої барки такого тягару*” [VII, с. 79] і *брати / взяти (прийняти) на [свої] плечі* ‘робити все самому, не обтяжуючи когось. Зобов’язуватися щось виконати, зробити’ [СФ2, с. 42]; *Мати є завше мати. Вона знає, що чекає Володька, тому наробила тарараму* [VII, с. 61] і *наробити шуму* ‘привернути до себе загальну увагу, стати предметом обговорення’ [СФ2, с. 425]; „*Шануйте одержину, бо будете в мене мов голопуцьки бігати... Я вам це кажу [...] і дивіться мені. Слова ці не на вітер пущені*” [VII, с. 64–65] і *не кидати слів на вітер* ‘не говорити що-небудь безпідставно, безвідповідально, необґрунтовано; бути обов’язковим’ [СФ2, с. 293]; ... *й за пару хвилин відчула коло себе страшну, слизьку потвору, що від її одного вигляду по її тілі заголосило морозом* [IX, с. 146] і *мороз іде по тілу* ‘стає дуже неприємно, моторошно, страшно’ [ФСУМ, с. 507]; *Та Олена й сама не одне знала. Ще як майорила, не з одним легінем пожартувала, що тому не раз волос дуба спинався* [IX, с. 10] і *волос (волосся) дибом (дубом, дуба) стає / став (стало)* ‘кого небудь охоплює великий страх, гнів, подив і т. ін.’ [СФ2, с. 123]; *Під кінець жовтня починає примерзати, і Володько може пасти на житах. Пашині гарно рунилися... шкоди ніде ні на шпетку, по городах навіть капуста впоряні – розкошуй!..* [IX, с. 87] та *і (ні, ані) на йоту* ‘ніскільки, нітрохи, зовсім’ [СФ2, с. 772]; *Батька ця чутка також за живе дернула* [VII, с. 44] і *брати / взяти за живе* ‘дуже хвилювати, бентежити; дуже дошкуляти кому, вражати кого-небудь, торкаючись найбільшого’ [СФ2, с. 40]. Наведені приклади свідчать про те, що У. Самчук використовує в художніх творах загальнономовні ФО, творчо обробивши їх і пристосувавши до конкретної ситуації, як це підказує контекст.

2. Виокремлено ФО із заміною кількох компонентів схожими елементами, пор.: „*Жид на жидові сидить і жидом поганяє. Поп-*

робуй з таким судом, зв'яжися" [IX, с. 24] і *злодій на злодію їде і злодієм поганяє* [Номис, с. 227].

Достаток письменник підкреслив такою трансформованою ФО: *Гнат і Марія чують під собою твердий ґрунт* [X, с. 52] – *мати міцний (твердий, добрий) ґрунт під ногами* 'почувати себе твердо, впевнено, незалежно' [СФ2, с. 374].

Виділений фразеологізм указує на динамічність дії та семантично пов'язаний з подіями, які описав У. Самчук у романі „Гори говорять!”, – визвольною боротьбою гуцулів: *Осторожить коня, він хроне й кулею мчить. Минули мадярську заставу, зустріли передові роз'їзди й далі...* [IX, с. 243] – *летіти / полетіти стрілою* 'дуже швидко бігти, їхати' [СФ2, с. 333]. Ніжно, проникнувши у внутрішній світ персонажа, змалював письменник образ Марійки („Гори говорять!") за допомогою заміни компонентів у ФО, пор.: *Тонка, струнка, в'ється й дрижить, мов напнута струна. Павло ще більше ожив [IX, с. 20] і дрижить як осиковий лист, трясеться як осиковий лист* 'про дуже перелякану людину' [ССНП, с. 83]. Ужитий трансформований фразеологізм надає контексту романтичного відтінку.

Драматизм, серйозність ситуації передають такі модифіковані стійкі сполуки, пор.: „*Шлунки наші громами обзиваються, а їсти нічого*" [IX, с. 143] і *кишки грають марш* 'хто-небудь дуже голодний' [СФ2, с. 295]; *І в ту ж мить стрельнула згадка про здохлу корову, голосіння баби, слова батька...* [VII, с. 59] і *думка майнула (сяйнула, блиснула, пробігла і т. ін.) [в голові]* 'хто-небудь раптово подумав про щось, додумався до чогось' [СФ2, с. 221]; *Та за хвилину й вона метелицею злетіла* [IX, с. 20] і *летіти / полетіти стрілою* 'дуже швидко бігти, їхати' [СФ2, с. 333].

3. Зафіксовано поодинокі випадки в мові творів У. Самчука заміни одного компонента фразеологізму словосполученням, пор.: *Минає пів, година, півтори. Панночка не приходить. О дев'ятій терпець мій досягнув кінця* [IX, с. 105] і *терпець увірвався (урвався, луснув) / уривається* 'хтось не може більше витримувати чого-небудь, остаточно втратив спокій, душевну рівновагу' [СФ2, с. 709].

Отже, у трансформованих ФО У. Самчука переважають розмовно-побутові слова-замінники. Зазначмо, що лексична модифікація фразеологізмів у творах Б. Лепкого ширше представлена, ніж в

У. Самчука. Співвіднесеність видів лексичної трансформації у творах обох письменників відображено на мал. Б.1 (див. Додаток Б). Субституцію компонентів ФО умотивовує контекст, Б. Лепкий та У. Самчук провели її цілеспрямовано з метою посилення виразності, емоційності, актуалізації, оновлення фразеологізму, конкретизації, деталізації стійких сполук та всього висловлювання, індивідуалізації персонажів, відтворення атмосфери описуваного середовища. Лексична заміна компонентів ФО спричиняє появу індивідуально-авторських новотворів, які, вважаємо, згодом займуть відповідне місце у фразеологічних словниках.

3.3. Усічення фразеологізмів

Спосіб усічення фразеологізмів у сфері мовлення – один із продуктивних засобів творення нових експресивних виразів. Усічення компонентного складу ФО часто зумовлене тенденцією до економії мовлення та ґрунтується на внутрішніх можливостях широковідомих виразів, доповнюваних можливостями контексту, який усуває потребу в тому, щоб наводити стійкі сполуки повністю. На думку Т. П. Свердан, „усічення структури ФО як спосіб трансформації – це частковий вияв варіювання, який полягає у свідомому зменшенні комунікантом кількості компонентів фразеологізму з метою надати йому додаткової експресії і досягнути потрібного стилістичного ефекту. Дослідження такого способу трансформації ФО можливе тільки на рівні синхронії і ґрунтується на обов’язковому вивченні функціонування трансформованих фразеологізмів у певних контекстах, з’ясуванні причин, мети, умови та способів оказіонального усічення комунікантами загальновідомих ФО, прийомів уведення їх у ці контексти, де усічені фразеологізми актуалізують свої стилістичні та прагматичні властивості” [211, с. 6].

Названий спосіб трансформації стійких сполук використав у мові художніх творів Богдан Лепкий. Зменшуючи обсяг ФО, письменник залишає достатньо інформації, аби читач зрозумів, про що йдеться. Автор виводить зі складу фразеологізмів такі компоненти:

1) дієслово, пор.: „*Ти б волів у гречку*” [VI, с. 188] і *скакати (вскакувати) / скочити (вскокити) в гречку* ‘зраджувати дружині

(чоловікові); мати нешлюбні зв'язки' [СФ1, с. 653]; *Та дійсної причини мовчливості і відчуженості Скоріна ніхто не знав. Скорін влюбився в Мотрю. Загордий був, щоб їй це сказати. Боявся гарбуза, бо всі говорили, що Мотря [...] не на пірнач, а на булаву поглядає* [III, с. 418] і *дістати (покуштувати) [печеного] гарбуза* 'одержати відмову під час сватання, женихання, залицяння' [СФ2, с. 207];

2) залежний від опорного слова іменниковий компонент, пор.: „З другою я про друге говорив би, бо я, – тут гетьман глянув з-під ока, – бо я, правду кажучи, не від того з гарною панночкою любо поговорити. Про цей мій гріх, може, люди й більше плещуть, як воно є” [I, с. 174]; *Вже й козаки про те саме плещуть* [VI, с. 153] і *плескати (паякати, плескати) язиком (язиками)* 'багато говорити про щось неістотне, пусте; базікати, теревенити. Говорити, поширювати плітки, вигадувати таке, чого немає і не було' [СФ1, с. 518];

3) числівники, прикметники, пор.: *Ось чому Мазепа на всі сторони висилав з Батурина царських ратних людей* [III, с. 313] і *на [всі] чотири боки (сторони)* 'куди завгодно, будь-куди; вживається, коли відпускають кого-небудь із невдоволенням, обуренням геть звідси куди завгодно' [СФ2, с. 35]; *Меншиков нервувався. Уявляв собі, що після всіх тих жорстоких звірств, яких жертвою впав Батурина, козаки зм'якнуть, як віск...* [III, с. 427] і *зм'як як розіпрілий віск* [ССНП, с. 26]; самовпевненість та безстрашність гетьмана влучно передає модифікована ФО: „*Заспокойся, пане сотнику. Мазепа куля не візьметься, – відповів самовпевнено гетьман*” [IV, с. 71] і *не бере ворожа куля* 'хто-небудь залишається живий, кого-небудь не можна вбити' [СФ2, с. 26].

У християнстві верба – прокляте дерево, бо, за міфами, з неї були зроблені цвяхи, якими збивали хрест для розп'яття Ісуса Христа [220, с. 21]. Тому у ФО дуже часто разом із словом *верба* вжито слово *чорт*: *як чорт у суху грушу (у стару вербу)* 'зі словом закохатися – дуже сильно' [СФ2, с. 770]. Цю загальнономовну стійку сполуку Б. Лепкий використав у трансформованому вигляді: „*Подумайте лише. Цей парубок закохався у Кочубеєву Мотрю, ну, як чорт у вербу*” [VI, с. 10], що вносить у твір додаткову експресію;

4) другу частину паремії. В аналізованих творах Б. Лепкого зафіксовано численні приклади усічених прислів'їв і приказок. Ці

одиниці найкраще закріплені узусом у скороченому вигляді. Тенденції до усічення сприяє логічна структура прислів'їв, оскільки вони складаються з кількох суджень, поєднаних причинно-наслідковими зв'язками. Усічення зазвичай зазнають ті частини, які становлять певне уточнення, сприяють розвитку основної ідеї. І тому усічену форму сприймаємо як повну, пор.: „*Віддайте кесареві, що кесаря*” [VI, с. 151] і *кесареве кесареві, а Богові Боже*.

Звуження меж фразеологізму насамперед зумовлені особливостями діалогічної мови, адже головні риси діалогу – стислість, динамізм, тенденція до економії засобів висловлення.

У творах Уласа Самчука спосіб усічення ФО здебільшого використано в мові персонажів, пор.: „*Боже! Вона готова в огонь піти, загинути найтяжчою смертю за того, хто це зробить*” [IX, с. 232] і *в вогонь і [в] воду* ‘переважно зі словами іти, готовий – куди завгодно; на все’ [СФ2, с. 120]; „*Брешеш, брате! Не туди стріляєш. Те, що чоловік децю гульне, децю розправить кости, – дурне. Не стане сидіти на запічку й, як стара баба, стогнати. Молодість є молодість, й кінець*” [IX, с. 25] і *стріляти словами (відмовами)* ‘влучно, дотепно відказувати чи закидати кому-небудь. Говорити поспіхом, скоромовкою’ [СФ2, с. 698]. Письменник, застосовуючи в мові прози названий спосіб модифікації стійких сполук, прагне, щоб мовлення персонажів було природнім.

У. Самчук усічення фразеологізмів використав і в авторській мові, що додає оповіді образності, пор.: *У кімнаті душно, тісно. Кіті розбиває перину, б'ється рибою і тремтить. Страшно й боляче* [IX, с. 152] і *битися як риба об лід* ‘намагатися, силуватися робити що-небудь складне, непосильне’ [ФСУМ, с. 27]; *Володько не втримається. Він починає соватись, вертітись. Ні, він мусить децю ще розпитати. Як же так? Усі все знають, а він один, мов баран. Дай, Боже, хоробрості* [VII, с. 46] і *як (мов, ніби і т. ін.) баран в аптеці* ‘зі словом *розбиратися*, іронічне, зневажливе – уживається для повного заперечення змісту зазначеного слова; зовсім не (розбиратися)’ [СФ2, с. 23]; *Ці слова вдарили Настю, мов грім. Не знала, що сказати, й безнадійно стояла, опершись на комин* [VIII, с. 83] і *як (мов, наче і т. ін.) грім з (серед) ясного неба* ‘з дієсловом – несподівано, раптово, зненацька і т. ін.’ [СФ2, с. 170].

В аналізованих творах У. Самчука ми зафіксували усічення мінімальних частин ФО (повторюваних порівняльних слів й однієї з двох заперечної частки), втрата яких не змінює значення фразеологізму: *Знов мати. Всі мрії, ніби тінь, злиняли і розвіялись. Крути не верти, а треба злазити з горища...* [VII, с. 17] – *як не крути [як не верти]* ‘що не роби, нічого не можна вдіяти’ [СФ2, с. 317].

Проведене дослідження фразеологічного матеріалу в авторському мовленні Б. Лепкого та У. Самчука дало підстави зробити висновок, що спосіб усічення ФО в мові творів цих авторів впливає на формування їхнього ідіостилю. Б. Лепкий навмисне обриває фрази „для створення ефекту наростання темпу мовлення, прагне по-своєму розтлумачити сказане” [210, с. 17]. Усічені фразеологізми У. Самчука надають прозі природності, повніше відтворюють мову українських селян.

3.4. Розширення компонентного складу ФО

Цей спосіб трансформації ФО полягає у включенні до традиційної структури стійкого виразу таких слів чи словосполучень вільного вжитку, які надають фразеологізмові більшої конкретності, наближаючи його до тієї ситуації, в якій він використаний [35, с. 119]. Зі стилістичного погляду – це один із тих індивідуально-авторських художніх засобів, що функціонує для підвищення експресивності й емоційності висловлювання. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, Л. Ф. Щербачук та інші дослідники виділяють препозитивні, інтерпозитивні та постпозитивні поширення ФО, враховуючи позицію поширювача щодо відомого фразеологізму. Як зазначила А. М. Григораш, розширення складу фразеологізмів здійснюється завдяки різним частинам мови (прикметникам, займенникам, іменникам, прислівникам, дієприкметникам). За допомогою цих інтенсифікаторів фразеологічної експресії відбувається оновлення внутрішньої форми ФО [74, с. 64].

Богдан Лепкий для конкретизації змісту дуже часто додає до зафіксованих словниками стійких сполук факультативні частини, які виступають своєрідним уточненням, розвитком основної ідеї. Досліджуваний матеріал дозволяє виділити в прозових творах

письменника такі типи розширення компонентного складу ФО:

1) залежним субстантивом, пор.: „*Я не обиджую нікого. Знаєте, який я згідливий чоловік. Але тут і святому не стало б терпцю*” [III, с. 237] і *терпцю не стає (нема)* ‘остаточно втрачено спокій, душевну рівновагу; хто-небудь не має змоги терпіти, витримати щось’ [СФ2, с. 689];

2) атрибутом, пор.: *конем (на коні) не об’їдеш* ‘не оминеш, не уникнеш кого-, чого-небудь. Дуже товстий, огрядний’ [СФ1, с. 449] і „*Долі свої навіть гетьманськими кіньми не об’їдеш*” [VI, с. 59]. Загальнономовний фразеологізм письменник поширив прикметником *гетьманськими*, який конкретизує значення стійкого звороту, вносить відтінок оцінювання. Виділена ФО „*Кожда кістка болить. Погадай, я все при роботі і при турботі. [...] А тут уже й вік. Коли б мені твої літа, Пилипе, цілий світ догори ногами перевернув би, а так – слухай, що Меншиков скаже!*” [VI, с. 23] надає мові гетьмана романтичності. Автор наголошує на абсолютних змінах, про які мріє Мазепа, додаючи до фразеологізму *світ [догори ногами] перевертається (перекидається) / перевернувся (перекинувся)* ‘усе змінюється на протилежне, стає іншим’ [СФ2, с. 633] слово *цілий*. У загальнономовну стійку сполуку *заливати / залити за шкуру сала* ‘завдавати кому-небудь великого горя, страждань, дуже дошкуляти комусь’ [ФСУМ, с. 310] прикметник *гарячого* вносить відтінок якості, загострює змальовану ситуацію: *Всім його [царя Петра] воєводи, намісники, навіть ратники залили гарячого сала за шкіру* [I, с. 141]. У ФО *гратися в піжмурки (у жмурки)* ‘діяти нечесно, часом роблячи простакуватий вигляд; хитрувати, приховуючи щось’ [СФ2, с. 167] іменниковий компонент *піжмурки* поширено означенням, вираженим прикметником, який оновлює, конкретизує значення фразеологізму: „*Піди, кинь йому цей лист і скажи, що довше гратися в політичні піжмурки не будеш. Складай перо й печать і йди собі від нього, до жінки і дітей, ти ж муж і батько*” [VI, с. 165]. Поширення узуальної ФО *[як (мов, наче і т. ін.)] камінь з душі (з грудей) спав (звалився, упав і т. ін.)* ‘кому-небудь стало легко, спокійно; хто-небудь відчуває душевну полегкість, заспокоївся’ [СФ2, с. 287] означенням *важкий* сприяє посиленню значення стійкої сполуки: *Скінчив і відсапнув, ніби камінь важкий йому з грудей скотився* [IV, с. 272].

Як і в народній поезії, Б. Лепкий використав прийом плеоназми, пор.: **як [свого] ока** ‘зі словами *берегти, доглядати* і подібними – дуже старанно, дбайливо’ [СФ2, с. 462] і „*Заведу Вас [Іван Ніс до Мотрі] у безпечне місце, заховаю перед людським оком, берегти вас буду, як свого власного ока*” [Ш, с. 297];

3) компонентом із порівняльним зворотом, іменником і прийменником, прислівником, що деталізує, доповнює якісну характеристику особи, підвищує експресивність ФО, водночас автор виражає своє ставлення до зображуваного, пор.: *В неї ключ... Чіпається тієї гадки, як потопуючий соломинки* [Ш, с. 389] і *хапатися / схопитися (ухопитися) за соломину (за соломинку)* ‘намагатися використати будь-яку найменшу, навіть безнадійну можливість вийти із скрутного становища’ [СФ2, с. 740]; ... *стоять, як чорти над душею* [Ш, с. 193] і *стати / стояти над душею* ‘невідступно, набридливо перебувати біля когось’ [СФ2, с. 692]. У ФО **як чорт на попа** Б. Лепкий уводить різке протиставлення, що вносить у контекст негативно-емоційне забарвлення, сприяє посиленню значення стійкого звороту, пор.: „*Не маєш що так на мене дивитися, як чорт на попа, – говорив писець [до Петруся]. – Я тобі не ворог*” [I, с. 248] і *дивитися чортом* ‘виявляти неприязнь, ворожість до кого-небудь, підозріло ставитися до когось’ [СФ2, с. 198]. Значення фразеологізму **по [самі] вуха** ‘дуже сильно. Дуже багато. Повністю, зовсім’ [СФ2, с. 141] підсилює вжите автором продовження і вище: „... *співай тую пісеньку, співай, коли вона ще не наскутила тобі! Але я, знаєш, маю її отак, – тут повела рукою верх голови. – По вуха маю я її і вище!*” [I, с. 118];

4) комбіновані розширення стійких сполук, пор.: „*Граюся з огнем, між мечами танцюю, як сновида, по кришах височезного будинку ходжу. Один нерозважливий крок, і – все пропало*” [VI, с. 31] і *гратися з вогнем* ‘поводитися необережно, займатися чимось небезпечним, не думаючи про наслідки; ризикувати’ [СФ1, с. 168]. ФО, засвідчену у творі Б. Лепкого, утворено не тільки внаслідок звичайного добору слів, але й унаслідок вияву фантазії, гри уяви, що вказує на влучність зіставлення, порівняння. Пор. також: „*А в мене нікого нема, – озвався дядько, чорний, як циган, і засвітив очима. – Сам, як палець, тільки помста ходить за мною*” [VI, с. 65] і **як (мов, ніби і т. ін.) палець (перст)** ‘зі словами *одинокий, один* і подібними – без сім’ї, без рідних,

без близьких. Уживається для вираження підсилення якоїсь негативної ознаки, якості; зовсім' [СФ2, с. 481]. Наведені трансформовані фразеологізми письменник використав для підвищення експресивності та емотивності висловлювання.

Для прислів'їв та приказок характерне постпозитивне поширення. Додана частина змінює семантику загальновідомого виразу, ставить під сумнів його узагальнену життєву закономірність. Поширюючись, прислів'я набуває нового значення, зумовленого контекстом твору. Наприклад, відоме прислів'я *гість в дім, Бог в дім* Б. Лепкий доповнює підрядним реченням, уточнюючи, який саме гість має бути: „... *гість в дім, Бог в дім, та це коли гість любий*” [I, с. 83];

5) ритмізованою другою частиною, що надає експресивності висловлюванню, пор.: У козака *море по коліна, а гріхи по шию* [I, с. 180] і *море по коліна* ‘хтось нічого не боїться, ніщо не лякає когонебудь; не страшно комусь. Усе видається комусь легким, доступним, простим. Ніщо не бентежить, не турбує когось; усе байдуже комусь’ [СФ1, с. 405]; „*Та де куцому до зайця! Де чоловікові до чорта!*” [VI, с. 141] і *далеко куцому до зайця!* ‘велика різниця між ким-небудь’ [СФ1, с. 187]; „*Чим хата багата, тим рада, а наша Україна багата в турботи*” [III, с. 227]; „*Огонь не помириться з водою, а Україна з Москвою*” [IV, с. 275]. Виділені модифіковані фразеологізми виконують експресивну функцію наголошеності думки, передають творчий задум автора.

Компонентний склад ФО зрідка розширює ритмізована перша частина: *Сотник глянув на неї [тітку Магдалену]: „Гей, жінки, жінки! – крикнув, – волосся у вас сила, та розуму катма! Вам, щоб і гірший, та аби інший. Свої наскучили, захотілося чужого, дарма, що він більше на цапа, як на чоловіка схожий!*” [I, с. 302]. Б. Лепкий за допомогою підкресленого фразеологізму вносить у мікроконтекст комічний ефект, який побудований на контрасті позитивної та негативної характеристики персонажа.

Представлені типи поширення компонентного складу загальнономовних стійких сполук у мові художніх творів Богдана Лепкого демонструють авторське ставлення до зображуваного.

Улас Самчук доповнює компонентний склад фразеологізмів словами розмовно-побутового характеру, завдяки чому виникають

різноманітні семантичні відтінки й досягається інше сприйняття узуальної ФО:

1) розширення компонентного складу стійкої сполуки дієсловом, що підсилює динамізм оповіді. Пор.: *поки світу й сонця* ‘з дієсловом у заперечній формі – ніколи’ [СФ2, с. 636] і *„Як стоїть світ, як світить сонце, такого ще не було на землі”* [IX, с. 153]; *хоч викрути* ‘дуже мокрий’ [СФ2, с. 74] й *... і коли сорочка стала, що хоч скидай та викручуй, Гнат зупинився* [X, с. 28];

2) доповнення атрибутом, що конкретизує зміст фразеологізму. Поширення узуальної ФО *окидати / окинути оком (очима, поглядом і т. ін.)* ‘швидко, побіжно оглядати, розглядати кого-, що-небудь або обдивлятися навкруги’ [СФ2, с. 462] двома означеннями доповнює якісну характеристику особи, вносить відтінок оцінювання: *Дорогу вибрали навмисне через Застав’я, хоча це трохи далі, щоб зайвий раз окинути досвідченим мужицьким оком цей дорогоцінний шмат поля* [VII, с. 73]. У загальноновживаному фразеологізмі *як (мов, наче і т. ін.) свічка* ‘зі словами *рівний, стрункий* і подібними – дуже’ [СФ2, с. 637] іменниковий компонент *свічі* поширюється означенням *воскові*: *Одразу за селом знов починається ліс. [...] Височезні, рівні, стрункі, мов воскові свічі, дерева, що, здається, їм тяжко стояти і вони ось-ось зігнуться* [VII, с. 204]. Виділена трансформована ФО вказує на гнучкість дерев (вони не міцні);

3) розширення фразеологізму залежним субстантивом, що уточнює зміст, допомагає читачеві чіткіше уявити змальований образ: *Марія іноді кидала на неї погляд змії* [X, с. 45] – *кидати / кинути оком (очима, погляд, зір і т. ін.)* ‘час від часу дивитися, поглядати на кого-, що-небудь’ [СФ2, с. 292];

4) комбіновані розширення стійких сполук, пор.: *сидіти в запічку (на печі)* ‘жити безтурботно. Не втручатися ні в які справи, перебувати осторонь чого-небудь’ [СФ1, с. 644] і *Володько й Хведот? Ті лобурі! Їм що... Для них все ще готове прийде до рота. [...] Сиди на печі та носом підшморгууй* [X, с. 145]. Модифікована ФО вносить у контекст комічний ефект. У. Самчук, щоб підкреслити завзяту працьовитість Володька, загальнономовний фразеологізм *як віл* ‘зі словами *працювати, робити* і подібними – дуже важко і надмірно’ [СФ2, с. 109] доповнив ще одним компаративним компонентом:

Працював, як віл, як добрий кінь. Не ходив, а бігав, давав накази, планував, обдумував кожну дрібницю... [VIII, с. 35].

Проблематика творів Уласа Самчука зумовила добір лексем для доповнення компонентного складу стійких сполук. Трансформовані фразеологізми в прозі письменника доповнюють соціальні характеристики персонажів, відтворюють національний колорит.

Співвіднесеність типів розширення компонентного складу ФО в мові творів У. Самчука та Б. Лепкого відображено на мал. Б.2 (див. Додаток Б). Доповнення стійких сполук розкриває творчу манеру письменників, створює стилістичний ефект, підвищує експресивність художніх творів, оновлює, уточнює загальноприйняте значення фразеологізму, привертає увагу читачів.

Виокремлено в прозі досліджуваних авторів уведення заперечних часток у структуру стійких сполук, що надає традиційному фразеологізму протилежного значення. Проте зауважмо, що такі ФО закріпилися у свідомості як загальнономовне вживання, тому не вважаємо їх модифікованими. Хоча А. Ю. Пономаренко [189], Л. Ф. Щербачук [265] поширення стійкої сполуки заперечною часткою не відносять до трансформації.

Наведемо приклади фразеологізмів названого типу з творів Б. Лепкого:... *пан генеральний писар нічого собі до серця не бере* [III, с. 236] – *брати [близько] до [свого] серця* ‘болісно сприймати, переживати що-небудь; ставитись до чогось з інтересом, надаючи великого значення’ [СФ2, с. 44]; „*Ще раз кажу, не забудь язика в роті!*” [VI, с. 99] – *забути язика в роті* ‘втратити здатність говорити’ [СФ2, с. 239]; „*Твої люди, пане гетьмане, ніяк не хочуть вчитися нашої мови. Це погано. [...] І взагалі вони, де можуть, там від нас бокують, ніби якісь іннодержавні. Це мені не по нутру*” [VI, с. 25] – *по нутру* ‘подобатися, відповідати чиїм-небудь бажанням, смакам’ [СФ2, с. 443]; „*Отож-то й біда, що Мотрі Кочубеївні не родилися у нас, як гриби по дощі. Побалакавши з вами хвилину, я згоден сказати, що другогі Мотрі не було, а може, й не буде, і що гріх такому пишному цвітові потай миру цвісти*” [I, с. 174] – *як (мов, неначе) гриби після дощу* ‘зі словами рости, з’являтися, виникати і т. ін. – швидко й у великій кількості’. *Як гриби по дощі* [СФ2, с. 169], а також із прози У. Самчука: *Мало мав радості Юхим зі своїх дітей,*

але не падав духом. Жив, трудився, шукав правди, тішився, коли щось знаходив [VII, с. 127] – **падати духом** ‘зневірятися в чомусь, втрачати надію’ [СФ2, с. 249]; *„А ми мало дбаємо самі за себе, не вчимося, не цікавимося світом, не йдемо поміжи люди, ми нікого не знаємо і нас не знають, приходять лиш ті, що багатства наші збирають, ліси рубують, банки закладають, дохторами стають, інженерами робляться, книги про себе пишуть, а ми нидієм, ліземо в землю, бабраємось в гною...”* [VII, с. 127] – **у люди** ‘зі словами іти, віддати і т. ін. – на заробітки, для навчання чому-небудь; навчатися, працювати’ [СФ2, с. 358]; *Корній не попускав віжок. Всяка провина мусить бути відповідно вирівняною* [X, с. 87] – **попускати віжки** ‘послаблювати гніт; послаблювати вимоги до когось, нагляд за кимсь, керівництво ким-небудь’ [СФ2, с. 544]; *„Шкури не здеру. Християнин же я. думаю, що вам не першина чути, які ціни на такі куски”* [VII, с. 34] – **здирати шкуру** ‘оббирати кого-небудь; визискувати, експлуатувати; нещадно бити, карати когось’ [СФ2, с. 262]; *Танцює легінь, п’є вино, сипле музикам трейцарі. Хіба то для себе? Хай бачить вона, хай знає. Подивися, хто такий Цокан, та й вона не пасе задніх* [IX, с. 17] – **пастися задніх** ‘відставати від когось або поступатися перед кимсь у чому-небудь’ [СФ2, с. 486]. Звідси випливає, що письменники широко використовують у мові творів як узуальні фразеологізми зі ствердною семантикою, так і з протилежним значенням.

3.5. Комбіновані трансформації ФО

В аналізованих художніх творах Богдана Лепкого простежено випадки поєднання різних способів трансформацій ФО, які мають потенційні виражальні можливості. Проведений аналіз досліджуваного матеріалу дає підстави виокремити такі комбіновані способи оказіональних змін фразеологізмів у мові творів письменника:

1) морфемну (префіксальну) видозміну зі зміною значення, пор.: *„Прилипають до нас люди, як мухи до меду: „Переходить і переходить до шведів”* [VI, с. 154] і *липнути, як (мов, ніби) бджоли (мухи) до меду* ‘виявляти свою приязнь до когось або великий інтерес; намагатися бути біля об’єкта своєї уваги’ [СФ2, с. 335]. ФО

прилипають як мухи до меду функціонує в наведеному контексті зі значенням ‘набридають’;

2) розширення компонентного складу ФО зі зміною значення. Б. Лепкий характеризує модифікованим фразеологізмом легковажних дівчат: „... *щиро дякую, що не спарував мене з якоюсь модницею, легким вітром підшитою*” [I, с. 21]. Словник містить лише ФО *підбитий (підшитий) вітром* ‘старий, виношений, блаженський (про одяг)’ [СФ2, с. 506];

3) субституція зі зміною значення, пор.: „*Як тая муха в павутинню, так я б’юся в гадках*”, – *відповів гетьман* [I, с. 62] і *вертітися (крутітися) як (мов, ніби) муха в окропі* ‘бути дуже зайнятим, заклопотаним’ [СФ2, с. 58]. Словосполучення-замінник *б’юся в гадках* деталізує ситуацію, замінює семантику загальноновживаного фразеологізму – персонаж твору думає і не може знайти правильного рішення проблеми;

4) лексичну заміну компонентів, яку супроводжує прийомом уточнення. На нашу думку, таке явище прийомів у художньому тексті увиразнює стилістичні можливості ФО, допомагає створити додаткові експресивні відтінки. Наприклад, розмова старого монастирського візника з дівчатами („Сотниківна”):

– *А звідки ж вам, монастирським людям, про дівочі норови знати? – питали його.*

– *А невже ж то дівочих монастирів не буває? – відповів, усміхаючись хитро. – Хоч ти й попід небо літай, а все-таки на землю впадеш.*

– *У болото.*

– *Чого б то зараз у болото? Нащо ж тоді Бог сотворив жінок, як не до кохання?* [I, с. 261]. У словнику зафіксована ФО *високо літати* ‘займати значну посаду, помітне становище в суспільстві. Перебільшувати свої здібності, можливості; зазнаватися, чванитися. Мріяти про щось нереальне, нездійсненне’ [СФ2, с. 348]. Відчуття спокою, полегшення, ніби позбулися чого-небудь неприємного: *Аж отсе від священика чує, що гетьман їх родини під свою опіку бере. Видно, не мстить, лиш помилувати не може, видно, так цар рішив. І Кочубеєві зробилося легше на серці, ніби камінь важкий зсунувся з нього. Перехрестився і очі до неба підвів* [VI, с. 193] – [*як (мов,*

наче і т. ін.)] камінь з душі (з грудей) спав (звалився, упав і т. ін) [СФ2, с. 287]; про згубну силу горілки застерігав сусід Чуйкевича: *„Горілочка, як дівочка, – казав до нього сусід, – як не п’єш до ладу, то зведе на біду”* [I, с. 137]; іншу думку щодо горілки висловлювали сердюки: *Відпрошувався, ніби соромився. „Горілка – не дівка, з ума не зведе, лиш на деякий час в голові запорошить”*, – заохочували [IV, с. 272] й узуальні стійкі сполуки *горілка, як та дівка – хоч кого підведе* [Номис, с. 235], *горілка не дівка, а голову заверне* [Фр., с. 416]; *„Ніхто від мене і слова не добуде. Мені кажи, все одно, що в горючу піч папір кидай. Ще краще, бо в печі попіл останеться, а з мене й того ніхто не добуде”* [I, с. 88], а загальнономовна ФО *що (як) горохом об стінку (о стіну) кидати* ‘зі словами говорити, казати – дарма, безрезультатно’ [СФ1, с. 293]. Також пор.: *В Чечелеві лави вступає коваль зі своїми недобитками, дехто вспів і свого раненого товариша потягнути за собою, скоро і без вагання, відбиваються направо й наліво, шаблями, прикладами мушкетів, кидають бомби ручні і промощують собі шлях до валів, до того місця, котре заздальгідь вибрав собі в своїй уяві Чечель і до котрого їх веде, поклавши все на одну карту* [III, с. 406] і *ставити / поставити на карту* ‘ризикувати чим-небудь заради певної мети, успіху’ [СФ2, с. 688]; *„Ще мішок каші з’їш, заки проскочиш”*, – відповіла Олеся, жартуючи з хлопця [I, с. 326] і *мало каші з’їв* ‘дуже молодий, недосвідчений’ [СФ2, с. 265];

5) лексичну та морфологічну заміну компонентів і прийом уточнення, пор.: *Вразила вона [Олеся] його тоді не лише своєю незвичайною красою, але й поведенням, якого молодий бо ярчук у Москві не бачив. [...] А тут отсей сміливий дівчук дивиться на тебе, як на рівного собі, сміється і жартує, і признати треба, що як заговорить, то не від речі, про все знає і всюди свій цікавий носик устібне* [I, с. 260] і *совати (тикати, пхати) / ткнути (свого) носа* ‘самочинно втручатися в що-небудь’ [СФ2, с. 675]. Додавання пестливого суфікса *-ик-* до іменника надало контексту позитивного забарвлення, а введення прикметника *цікавий* внесло інтригу. Б. Лепкий володіє словом, вдало добирає лексеми, досить тонко підкреслює характерні риси персонажів трансформованими фразеологізмами;

б) одночасно із субституцією і прийом усічення ФО: *Цар уже-таки добре був витив, і в його що в серці, те було й на язиці* [I, с. 16] – *що у тверезого на умі, то в п'яного на язиці* [Номис, с. 235]; „*А тепер, щоб ви знали, що я не балакав на вітер, піду, винесу з хати, що в ній ціннішого є, і сховаю на замку, а хату власною рукою підпалю*” [III, с. 367] – *не кидати слів на вітер* ‘не говорити що-небудь безпідставно, безвідповідально, необґрунтовано; бути обов’язковим’ [СФ2, с. 293];

7) усічення пов’язаного з опорним дієсловом іменника у формі Н. в. та одночасно граматична трансформація, пор.: „*Козак чи москаль?*” – *мов блискавка, майнуло через голову Мотрі* [III, с. 395] і *думка майнула (сяйнула, блиснула, пробігла) [в голові], думка блискавкою мигнула в голові* ‘хто-небудь раптово подумав про щось, додумався до чогось’ [СФ2, с. 221]. Модифікована ФО надає оповіді динамізму;

8) нанизування фразеологізмів-синонімів, до деяких із них застосовано граматичну видозміну, пор.: „*Я тільки натякав на людей ваших, котрі задуже в пір’я вбилися і зависоко хочуть літати*” [I, с. 23] і *вбиватися / вбитися в колодочки (в пір’я)* ‘виростати, ставати дорослим. Поліпшувати своє матеріальне становище; ставати заможним, багатіти’ [СФ2, с. 53–54], *високо літати* ‘займати значну посаду, помітне становище в суспільстві. Перебільшувати свої здібності, можливості; зазнаватися, чванитися. Мріяти про щось нереальне, нездійсненне’ [СФ2, с. 348].

У прозі Уласа Самчука виділяємо такі комбіновані трансформації фразеологізмів:

1) доповнення та усічення компонентів ФО. Наприклад, до традиційного фразеологізму *нести тягар на своїх плечах (на собі)* ‘мати обтяжливі обов’язки, виконувати важку, велику за обсягом роботу, здійснювати якусь дуже складну справу’ [СФ2, с. 434] одночасно з розширенням письменник застосував і прийом усічення: *Матвій ніс тягар, ніби на нього сто пудів наложили. Аж угинався. Перед обличчя люду сором стати* [VII, с. 86];

2) доповнення та субституцію, пор.: *Садок свій оглядає і рано, і ввечері, і завше, коли тільки має вільну хвилину. Знає його, як жид свою кишеню* [VII, с. 21] і *як власну (свою) долоню* ‘зі словом знати – дуже

добре' [СФ2, с. 214]; *Павло, мов камінь, мовчить... Дівча коло нього несе своє серце тривожне, залякане. Тріпоче воно, на уста ні одно слово не йде. І чого він мовчить?* [IX, с. 33] і *ні (ані) пари з вуст (уст, рота)* 'нічого не говорити, затято мовчати' [СФ2, с. 140]. У виділеній модифікованій ФО: *І якось так сталося, що Іван Гуца попав у саму гущу події, спотикнувся на якусь бабу, полетів шкереберть і за одну мить на ньому височилася ціла купа жінок, так що йому нічого не залишалося іншого, як на ціле горло, ніби його різали, верещати* [VII, с. 82], порівняно з узуальним фразеологізмом *на все горло* 'зі словами кричати, сміятися, співати – дуже голосно' [СФ2, с. 161], використано ще й синонім *верещати* до слова *кричати*. Синонім до слова *шум* ужито в такій конструкції: *Побачивши Матвія, собака наробив галасу, ніби йому за те бозна-скільки платять* [VII, с. 125] і *наробити шуму* 'привернути до себе загальну увагу, стати предметом обговорення' [СФ2, с. 425]. У наведених реченнях фразеологізми розширено порівняльними зворотами. Крім того, спостерігаємо введення заперечної частки разом із субституцією: *Горілки в пляшці меншало, а разом збільшувалися гутірки та просторікування... Звичайно, заговорили про війну. Матвій зловіщі свої сні пригадав і сотий раз їх розказав. Григорчук на філософію не майстер, але Матвія слухає радо* [VII, с. 35] і *майстер своєї справи (свого діла)* 'людина, що досягла високої майстерності, досконалості в чомунебудь; кваліфікований фахівець, виконавець, професіонал і т. ін.' [СФ2, с. 364];

3) нанизування фразеологізмів-синонімів, до деяких із них застосовано спосіб субституції. Бідність персонажів У. Самчук увиразнив, уживши поряд такі ФО: „*Пригадую собі, як прийшли до нас ті чехи. Боже, що то за бідачеська були. Ні кола, ні двора. Голі, як цигани, поприходили*” [VII, с. 27], при цьому другий фразеологізм зазнав заміни компонентів. В узуальній стійкій сполуці *голий, як бубон (як турецький святий)* 'дуже бідний' [СФ2, с. 155] лексема *бубон* замінена на *цигани*. Внутрішнє відчуття хвилювання, страху Володька У. Самчук передав виразними синонімічними ФО: *При одній згадці, що могло б статися, коли б котра з його корів об'їлась, у малого [Володька] замерзав мізок, волосся буда по голові ставало і по спині перебігали дошкульно-холодні мурашки* [VII, с. 65] –

сушити / висушити [собі] голову (мозок) ‘невідступно з’являтися у свідомості, турбувати, хвилювати когось (про думки)’ [СФ2, с. 701], *волосся дуба стало* ‘кого-небудь охоплює великий страх, гнів, подив’ [СФ2, с. 123], *[аж] мурашки пробігли по спині* ‘комусь стає моторошно, страшно, неспокійно’ [СФ2, с. 411]. Фразеологізми нагнітають відчуття зниження температури, що буває наслідком не лише переохолодження, а й певного психічного стану. Кожен синонім підтримується іншим, а разом вони створюють ефект емоційного напруження;

4) субституцію та прийом усічення ФО, пор.: „*Батько того не чув. Вуха його глухі для поговорів. В одно ввійшло, в друге вилетіло*” [IX, с. 8] і *в одне вухо впускати / впустити, а в друге випускати / випустити* ‘неуважно слухати, не реагуючи або легковажно ставлячись до сказаного ким-небудь’ [ФСУМ, с. 150];

5) доповнення атрибутом, граматичну видозміну та зміну семантики, пор.: *[і] очі повилазять (вилізуть) ‘хтось помре, загине’* [СФ2, с. 475] і „*Ах, чорт... Знов той осоружний цвіркун... Ну, щоб йому праве око, капосному, вилізло...*” [VII, с. 46].

Майстерне використання ускладнених способів трансформацій ФО увиразнює, конкретизує висловлювання, збільшуючи експресивність та емоційну насиченість. Співвіднесеність комбінованих способів оказіональних змін фразеологізмів у мові творів досліджуваних письменників відображено на мал. Б.3 (див. Додаток Б).

3.6. Семантична трансформація ФО

Спосіб семантичної модифікації фразеологізмів використав у мові художніх творів Улас Самчук. Письменник узуальну ФО пристосовує до контексту, кардинально змінюючи її лексичне значення. Наприклад, соціальне становище автор передав через зовнішній вигляд персонажа, який не має що одягнути: *Клуначину звів, ось тільки змолотить жито, наробить сніпків і пошиє. Поки що світить ребрами* [X, с. 62] – *світити ребрами* ‘бути дуже худим, виснаженим’ [СФ2, с. 636]. Також пор.: *Тут тільки я зміг підійти до братів і привітатися з ними. Ми цілувалися, як на Великдень. У наших душах бушувала велика радість* [IX, с. 135] і *як (мов, ніби і т. ін.)*

на Великдень ‘зі словами *вдягнутися, прибратися* і подібними – дуже пишно, по-святковому’ [СФ2, с. 56].

Богдан Лепкий, застосувавши спосіб семантичної трансформації до загальнономовної ФО *[аж] вуха пухнуть / попухли* ‘зі словосполученням *хочеться курити* – дуже, нестерпно’ [СФ2, с. 140], передав вплив мовлення на психічний стан людини: *Саме в страсну п’ятницю приїхав гетьман з невідступним Орликом і з деякими старшинами до Жовкви на тую раду. [...] Зелені московські каптани мішалися з козацькими контушами та кереями, а три мови: українська, польська і московська – зливалися у якусь мішанину, від якої аж уха пухли* [VI, с. 7].

Досліджуваний матеріал дає змогу зробити висновок, що спосіб семантичної трансформації ФО найменш використаний у мові прозових творів Уласа Самчука та Богдана Лепкого.

3.7. Індивідуально-авторські фразеологізми

А. М. Баранов і Д. О. Добровольський увели поняття „особисто авторські ідіоми”, під яким розуміють „словосполуки, що часто використовуються тільки певним автором і мають ті чи ті якості ідіоматичності значення” [30, с. 502]. Авторською ідіоматикою вчені вважають „ті специфічні особливості використання ідіом, які притаманні певному письменнику та виділяють його з-поміж інших знавців мови” [30, с. 495].

Мовотворча практика письменників виступає потужним джерелом збагачення загальнонародної ідіоматики. Крім проаналізованих змін фразеологізмів, варто звернути увагу на створені Б. Лепким та У. Самчуком за моделлю загальнономовних ФО нові образні сполуки, вони відповідно становлять 0,8 % (16) і 0,9 % (9) від загальної кількості виділених стійких висловів у творах досліджуваних письменників (див. Додаток В).

Джерельна база засвідчує індивідуально-авторські ФО у творах Уласа Самчука, наприклад: „*Як то? Що ви, Матвій, добрий день з нас робите? Та як же так?*” [VII, с. 86]. Підкреслений фразеологізм ужитий зі значенням ‘обманюєте, говорите дурниці’. У романі „Волинь” виділена ціла низка синонімічних сполук, які в сукупності

передають значення гіперболізованого плину часу: *Тепер череп'я одне та горбик лишилися. Багато часу минуло, багато вітру прогуло, багато в річці води витікло, багато хмар по оксамиті неба проповзло, аж поки не дочекалося, що куплять його оці натруджені суконні дядьки та по-своєму, по-мужицькому, поплювавши долоні, з Богом за працю візьмуться...* [VII, с. 73–74]. Роман-епопея „Волинь” – це своєрідний гімн волинській землі та людині, яка на ній працює. Авторські ФО передають любов до рідної землі, до чесних трударів, надають контексту ліричності: *Козаки козаками, але поле не чекає* [X, с. 99]; *„Та ще аби люди Бога не гнівили. Без Бога мужик порожнеча. Як ото клуня без снопів чи засіки без зерна”* [VII, с. 35] або ж загострюють ситуацію, передають емоційно-негативну характеристику персонажів: *„Прошу. Ходіть, беріть у руки книги, працюйте. Перешкоджаю я – буржуй, експлуататор, народна п'явка... Дуже добре. Я відійду”* [VIII, с. 235].

У романі „Гори говорять!” авторська паремія влучно відтворила заклик персонажа виборювати волю: *„Нікчемне, розніжіле покоління!.. Не бути вам свобідними! Воля купується залізом...”* [IX, с. 251]. Атмосфера почала охолоджуватися. *Йонаш втихомирився, і ясінські громадяни продовжували жувати жвачку своїх великих буднів* [IX, с. 177] – жителі Ясіня повернулися до звичного життя.

У прозі Богдана Лепкого зафіксовано такі індивідуально-авторські ФО: *„Поклав твій батько голову на колоду, можеш ти спину підставити під кнут. Кнут не ангел, душі не вийме, а правду скаже...”* [III, с. 443]; *„Гріх, як зерно. Посієш – не видно, підійди – зійде”* [I, с. 305]; *„... козак без вірності – що судно без керми”* [VI, с. 143]. Декілька разів повторено в пенталогії авторський вислів, який має глибокий філософський зміст і вносить у твір напруженість. Старий козак радить гетьманові бути вірним ідеї: *„Ідеї. Будь вірним їй до сконання, умри для неї. Вона твоя паня. Вона одна. Без неї життя – судно без дна. Не переїдеш ним на другий бік, ні за рік, ні за вік, дарма! Судно без дна, – життя без ідеї...”* [I, с. 35–36]. Цю ідею – незалежність України – гетьман проносить через увесь твір, не зрадивши їй ні словом, ні ділом, ні духом. *„Судно без дна, життя без ідеї”*, – гомоніло глухим гомоном з кутів гетьманського двора [I, с. 78]. Значення миру на землі увиразнює індивідуаль-

но-авторська паремія: *Залізний мир від золотого бою кращий* [I, с. 288].

Про відсутність грошей один із персонажів Б. Лепкого висловлюється так: „*Та куди мені до того! Куди! Сухо в жмені, а пусто в кишені, куди не йду, біду веду, горем поганяю*” [VI, с. 105]. А інший персонаж твору запевняє, що з хорошим матеріальним становищем теж не уникнути труднощів: „*Малий маєток – клопіт малий, а великий – так і клопіт великий*”, – *потвердив Чуйкевич* [I, с. 95].

Б. Лепкий використав ФО, сконструйовані за моделями загальнономовних стійких сполук, пор.: „*Ми нічого так не хочемо, як звести раз порахунки з ворогом нашим. Тут або віз, або перевіз... Вкупі нам не жити*” [III, с. 286] і *або (чи, хоч) пан, або (чи, хоч) пропав* ‘ризикуючи, домогтися усього бажаного або все втратити’ [СФ1, с. 484]. Письменник дібрав влучні компоненти-замінники, які додають контексту виразності, емоційності, певного колориту. За моделлю узуальних фразеологізмів створені також такі ФО: „*Питайте вітру в полі. Може, в Ларинівці, в Комані...*” [III, с. 520]; „*Ремствує на мене народ за ті тягарі, якими я його обкладаю, за ті безнастанні походи, [...] і за всякії другії тягарі, яких я від нього, стиснувши своє власне серце в жмені, вимагаю*” [I, с. 22].

Раптове виконання дії відтворює авторська компаративна ФО, що передає зоровий образ: *В цей рішаючий мент Меншиков дав знак своїм людям. З криком і свистом пустили коней в товпу. Списи, як блискавка з чорної хмари, вилітали* [III, с. 318].

Індивідуально-авторські ФО в мові творів У. Самчука та Б. Лепкого увиразнюють ідіостиль письменників, збагачують загальнономовну ідіоматику.

Висновки до розділу 3

Трансформація – один із найпродуктивніших і найефективніших способів оновлення мовних засобів в художніх творах. Авторська модифікація ФО приводить до зміни семантики та структури виразу, надає йому більшого експресивного чи емоційного забарвлення. Трансформований фразеологізм обмежений індивідуальним уживанням і підпорядкований контексту твору.

У мові прозових творів Уласа Самчука та Богдана Лепкого представлені граматичні видозміни стійких сполук.

До найпоширеніших прийомів трансформації ФО у художніх творах Б. Лепкого належить заміна (субституція) компонента (компонентів). Названа група модифікованих фразеологізмів найчисельніша. Перетворені в такий спосіб стійкі сполуки виконують різні стилістичні функції: служать засобом образності та виразності мови, уживаються для конкретизації значення, розширення семантики, сприяють глибшому розкриттю описуваних явищ. Лексична субституція сприяє виявленню у ФО додаткових відтінків значення. Представлено також у мові творів Б. Лепкого прийом усічення фразеологізмів, розширення компонентного складу стійких сполук. Уведені письменником слова, ускладнюючи традиційну форму ФО, одночасно посилюють її експресивність та емоційність.

У прозі У. Самчука виявлено лексичні трансформації, вони мають великі експресивно-виражальні можливості, однак не такі різноманітні, як у Б. Лепкого. До найпоширеніших прийомів модифікації ФО У. Самчука належить і спосіб усічення, який автор використав здебільшого в мові персонажів. Решта прийомів трансформованих фразеологізмів менше представлена у творах цього автора.

ФО у творах Уласа Самчука та Богдана Лепкого, подані в модифікованому вигляді, набувають певних естетичних і художніх якостей. Їхня видозміна відбувається здебільшого з метою створення бажаного стилістичного ефекту – досягнення емоційної чи експресивної виразності, що посилює інтерес читача, зосереджує увагу на змісті, проблематиці твору, а також виявляє потенційні виражальні можливості української мови. У трансформованих ФО простежено не просто нове значення, а поєднання загальновідомого з оказіональним. Особливої уваги заслуговують індивідуально-авторські новотвори Уласа Самчука та Богдана Лепкого.

ВИСНОВКИ

Окрема мовна одиниця найповніше реалізує себе в художньому тексті – явищі словесного мистецтва. ФО виступають одним із невичерпних джерел посилення експресивності та поглиблення логізації викладу, тому їх часто використовують письменники. У монографії ми розглядаємо фразеологію в широкому розумінні, зокрема відносимо до складу ФО прислів'я, приказки, вигуків та компаративні фразеологізми, крилаті вирази, що збагачують фактичний матеріал. Дослідження мовленнєвої реалізації фразеологізмів неможливе без урахування ролі контексту. Кожному письменникові притаманний індивідуальний стиль, що передбачає його творам мовностилістичну своєрідність.

Помітна риса індивідуальних стилів У. Самчука та Б. Лепкого – активне вживання стійких сполук. Вони використані з метою увиразнення авторського мовлення чи характеристики персонажів, підсилення художнього викладу, передавання національного колориту мовлення. ФО забезпечують образність висловленої думки, стають невід'ємною частиною художнього сприйняття дійсності. У прозі У. Самчука та Б. Лепкого виділено такі типи фразеологізмів: загальномовні, трансформовані, діалектні та індивідуально-авторські. Загальна кількість проаналізованих стійких сполук у творах досліджуваних письменників становить 3014 вживань ФО. У прозі Б. Лепкого стійких сполук майже вдвічі більше, ніж у творах У. Самчука, – відповідно 66,4 % (2002) і 33,6 % (1012). Найбільша частка використаних фразеологізмів припадає на узуальні (2165 одиниць від загальної кількості виявлених ФО в прозі обох авторів): у Б. Лепкого 71,4 % (1437), в У. Самчука 72 % (729) від загальної кількості фразеологізмів у творах кожного з письменників.

Серед загальномовних стійких сполук у мові прозових творів У. Самчука та Б. Лепкого виокремлено такі семантичні групи: „характеристики людини”, „простір, час, кількість”, „явища природи та рослинність”. Перша група узуальних фразеологізмів охоплює ФО на позначення морально-психологічних особливостей людини; ті, які передають процеси відчуття людини; що характеризують соціальне становище особи; вигуківі стійкі сполуки з емоційно-оцінним

значенням. Ми простежили відмінності у вживанні відповідних фразеологізмів у творах У. Самчука та Б. Лепкого. Важливу роль у доборі ФО відіграла проблематика прози цих письменників. У. Самчук зображав приватне життя та побут селян, їхню працю на землі, сцени й епізоди української історії першої половини ХХ століття, відтворив конфлікт між людиною та суспільством. У. Самчук у художніх творах передав події, очевидцем яких був сам. Проза Б. Лепкого побудована на історичному матеріалі, автор увиразнив історичні події та осіб, що брали в них участь. У пенталогії „Мазепа” письменник зобразив у художній формі часи гетьманування Івана Мазепи, змалював безліч конкретних доль. Відповідно названі письменники використовували стійкі сполуки з різною метою, обираючи різні за семантикою та прагматикою фразеологізми. Характерна для прози взаємодія мови автора, оповідача та персонажів, і саме через ці мовні плани, зокрема за допомогою ФО, здійснюється осмислення та оцінка зображуваного.

Образи-персонажі в прозі У. Самчука яскраві, без штучної ідеалізації, змальовані переважно селяни, у їх зображенні переважають фразеологізми для вираження позитивних рис. ФО на позначення емоційного стану персонажів здебільшого мають народно-розмовне походження. Характерні для мови художніх творів У. Самчука стійкі сполуки, що характеризують фізичний стан та вади персонажів. Фразеологізми на позначення психофізичних дій та процесів передають динаміку дії, організовуючи розповідь не тільки в межах епізоду, а й цілого тексту. Письменник зосередив увагу на обдуманих та виважених діях селян, на їхній важкій праці. Засобом індивідуалізації мовлення персонажів виступають ФО, що передають процес говоріння. Поширені стійкі сполуки з семантикою ‘дуже швидко бігати’, ‘раптово з’являтися’. Серед ФО на позначення процесів відчуття людини для мови творів У. Самчука властиві фразеологізми, що характеризують утому. За допомогою стійких сполук письменник відтворив національний колорит, подав соціальні характеристики персонажів. Уживаючи загальномовні фразеологізми, У. Самчук досягнув правдоподібності викладу.

Художні твори Б. Лепкого пов’язані з історичним минулим України, чим пояснено використання автором стійких сполук, складених за часів існування Запорізької Січі, за допомогою ФО спостерігаємо

також увиразнення історичних осіб. Письменник розкрив внутрішній світ персонажів, вони мислять і говорять образно, у чому допомагають загальномовні фразеологізми, пристосовані до контексту. Б. Лепкий використав ФО, які створюють психологізм оповіді, відтворюють емоційний стан персонажів. Фразеологізми на позначення психофізичних дій та процесів посилюють драматизм оповіді, напруженість розгортання історичних подій. Серед ФО, що передають процеси відчуття людини, в мові творів Б. Лепкого переважають стійкі сполуки, що характеризують зорові та слухові відчуття персонажів.

У творах Б. Лепкого значну за кількістю групу становлять вигуківі фразеологізми з семантикою незадоволення, запевнення, застереження, хвилювання, ФО на позначення різних емоцій, етикетні формули. У прозі У. Самчука вигуківі фразеологізми емоційніші, оскільки передають щоденне спілкування селян, сімейні стосунки. У художніх творах цього письменника домінантною виступає група вигуківих ФО на позначення емоцій гніву, роздратування та обурення.

У межах групи фразеологізмів із просторовим значенням у творах обох письменників виокремлено стійкі сполуки, що вказують на дуже далеку відстань, ФО для передачі напрямків дії або руху, рідше – на позначення недалекої відстані. В У. Самчука виділено фразеологізми зі значенням просторової обмеженості, яких немає в Б. Лепкого. Для мови творів як У. Самчука, так і Б. Лепкого характерні стійкі сполуки з темпоральною семантикою, проте репертуар цих ФО різний, що зумовлено конкретними художніми потребами. У мові творів досліджуваних письменників представлена фразеосемантична група, що позначає кількість. Стійкі сполуки, які вказують на міру, використав у прозі У. Самчук. У Б. Лепкого, на відміну від У. Самчука, зрідка вжито ФО в описах природи, а ті, що є, дуже влучно та експресивно увиразнюють історичні події, налаштовують читача на подальше їхнє розгортання. У. Самчук за допомогою фразеологізмів емоційно відтворив красу рідної землі.

Використання біблійних стійких сполук з однаковою семантикою та структурою в мові творів У. Самчука та Б. Лепкого відрізняється емоційно-експресивним забарвленням та залежить від специфіки

художнього мовомислення кожного з авторів. У творах У. Самчука біблійні фразеологізми переважають у мові автора, а в Б. Лепкого – у мові персонажів.

У прозі Б. Лепкого активно застосовані паремії, що характеризують людину, її життя, риси характеру, родинні стосунки, соціальні умови та історичні події. Прислів'я та приказки, вжиті у творах У. Самчука, передають повсякденне життя людей, підкреслюють важку працю селянина.

Особливість ідіостилю Б. Лепкого – використання латинських крилатих висловів (їх зафіксовано в пенталогії 68). Сполуки зазначеного типу надають творам урочистості, підкреслюють освіченість і високий інтелект персонажів. У пенталогії „Мазепа” письменник створив „фразеологічні портрети” історичних осіб, уживаючи стійкі сполуки в мові персонажів, зокрема в численних діалогах, і в авторській мові. Майстерне використання письменником загальнономовних і трансформованих фразеологізмів у діалогах, чого не виявлено у творах У. Самчука, – ще одна характерна риса художньої мови Б. Лепкого. За допомогою стійких сполук у діалогах реалізовано ефективний комунікативний вплив одного персонажа на іншого, здійснено експресивну мовну гру, засновану на використанні фразеологічних синонімів, повторів-підхоплень у суміжних репліках. Письменник уводить одну за одною ФО в репліки діалогу для створення живого, безперервного потоку уснорозмовної мови.

Невіддільний компонент художньої оповіді становлять фразеологізми-діалектизми. У прозі У. Самчука та Б. Лепкого діалектні стійкі сполуки відповідно становлять 3,8 % (38) і 4,4 % (86) від загальної кількості виділених ФО у творах кожного з авторів. Фразеологізми, характерні для мовної практики носіїв територіальних говорів Волині, визначають стильову домінанту реалістичної мовної палітри У. Самчука. Історична тематика спонукала Б. Лепкого до використання із зображально-виражальною метою всіх лексичних ресурсів національної мови. Мова творів письменника вирізняється активним використанням загальнономовних та діалектних (здебільшого галицьких) фразеологізмів.

Творчий задум художнього твору, його образну специфіку увиразнюють різноманітні прийоми використання ФО. У. Самчук і Б. Леп-

кий значно розширили семантико-стилістичні межі фразеологізмів, чим увиразнили мову художніх творів. Кожна стійка сполука ретельно дібрана для конкретної ситуації, для характеристики певного персонажа, стійкі ФО підкреслили ті риси, на яких автори акцентували особливу увагу.

Приєм коментування стійких сполук – характерна ознака мовотворчості Б. Лепкого. Письменник включає в мовлення персонажів не лише ФО, а й її коментар. Цей спосіб ускладнює традиційну форму стійкої сполуки та увиразнює її експресивність, емоційність. У творах У. Самчука виявлено інший художній прийом: нанизування фразеологізмів-синонімів. На нашу думку, поєднання в одному реченні кількох ФО підвищує експресивність висловлювання.

Важливе значення в організації прозової мови митців посідають трансформовані ФО з усім багатством виражальних можливостей. Уживаючи фразеологізми з художньою метою, письменники вдаються до їхнього семантико-стилістичного оновлення. Структурно-семантичні модифікації стійких сполук у художніх творах Б. Лепкого та У. Самчука полягають, по-перше, у заміні компонентів фразеологізму словами чи вільними словосполученнями, у зміні граматичної форми елементів ФО; по-друге, у відхиленні від звичної кількості компонентів фразеологізму. Трансформовані ФО становлять від загальної кількості виділених стійких сполук у прозі Б. Лепкого 23, 4 % (463), У. Самчука – 23, 3 % (236).

У творах Б. Лепкого представлені численні граматичні зміни ФО. Письменник застосував також різноманітні варіації лексичних заміни складників фразеологізму: цілеспрямовану заміну одного (чи кількох) компонентів схожими або незвичними відповідниками, добір співзвучного слова, заміну елемента ФО на антонім, або ж у ролі замітника одного компонента стійкої сполуки виступає словосполучення. Б. Лепкий активно використовував спосіб усічення фразеологізмів, коли зі складу стійких сполук виводив такі елементи, як залежний від опорного слова іменниковий складник, дієслово, числівник, прикметник або опускав другу частину відомої паремії. Протилежним способом в мові творів Б. Лепкого виступає доповнення оказіональних ФО залежним субстантивом, атрибутом,

компонентом із порівняльним зворотом, ритмізованою частиною. Виокремлено також комбіновані доповнення фразеологізмів.

У мові У. Самчука мають місце такі прийоми лексичної трансформації, як заміна одного чи кількох компонентів ФО схожими, здебільшого розмовно-побутовими словами. У творах письменника меншою мірою представлено спосіб усічення фразеологізмів. Автор доповнює ФО дієсловом, атрибутом, залежним субстантивом, а також використовує комбіновані доповнення.

В аналізованих художніх творах Б. Лепкого та У. Самчука наявні випадки поєднання різних способів трансформації ФО, які приховують у собі виражальні можливості. Майстерне використання ускладнених способів модифікації стійких сполук увиразнює, конкретизує висловлювання, збільшуючи експресивність та емоційну насиченість. Найрідше вживана в мові творів У. Самчука та Б. Лепкого семантична трансформація фразеологізмів.

Літературну мову збагачують індивідуально-авторські ФО досліджуваних письменників, побудовані за зразком загальнономовних стійких сполук: у творах Б. Лепкого 0,8 % (16), у прозі У. Самчука 0,9 % (9) від загальної кількості виділених фразеологізмів у творах обох письменників.

У творчості кожного письменника простежуємо індивідуальні риси створення засобами фразеології культурно-національного колориту. Індивідуальний стиль У. Самчука відзначається детальними описами побуту, праці різних суспільних верств, але насамперед селян. Письменник глибоко проникає у внутрішній світ українського селянина, психологічно вмотивовано передає за допомогою загальнономовних, діалектних, трансформованих, індивідуально-авторських ФО його емоції, переживання, думки та дії.

Характерна ознака ідіостилю Б. Лепкого – тяжіння художньої оповіді до фактографізму. За допомогою стійких сполук письменник змалював історичні події та осіб, що брали в них участь. Цінність мови творів Б. Лепкого полягає в широкому використанні здобутків західноукраїнської писемно-літературної практики, в авторському синтезі книжних і усно-розмовних фразеологізмів.

ФО виражають суб'єктивне ставлення до висловленого, посилюють виразність і логічне виділення певних деталей у творі.

Різноманіття функціонального навантаження стійких сполук дозволяє говорити про важливу стилістичну роль фразеологізмів у художніх творах.

Мовотворчість У. Самчука та Б. Лепкого – свідчення фразеологічного багатства української мови, зразок його художнього осмислення, вияв потенційних можливостей української мови, зокрема її фразеології. Своїми творами названі письменники поповнили скарбницю української фразеології та національної культури загалом.

Проведений аналіз дає підстави для висновку, що фразеологія художнього твору виступає одним із чинників формування ідіостилю письменника. Функціонування ФО в індивідуальних стилях У. Самчука та Б. Лепкого зумовлене світоглядом, мовомисленням цих письменників, тематикою їхніх творів. Фразеологічний матеріал дослідження стає суттєвим доповненням до фразеографічних джерел, зокрема до словників мови письменників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- I. Лепкий Б. Вибрані твори : у 2 т. Т. 1. / Богдан Лепкий. – Тернопіль : Збруч, 2004. – 350 с.
- II. Лепкий Б. З-під Полтави до Бендер. Крутіж : [іст. повісті] / Богдан Лепкий. – Львів : Червона калина, 1991. – 336, [2] с.
- III. Лепкий Б. Мазепа : у 3 кн. Кн. 1 : Не вбивай. Батурин : [іст. повісті] / Богдан Лепкий. – Дрогобич : Відродження, 2004. – 568, [3] с.
- IV. Лепкий Б. Мазепа : у 3 кн. Кн. 2 : Полтава : [іст. повісті] / Богдан Лепкий. – Дрогобич : Відродження, 2005. – 524, [3] с.
- V. Лепкий Б. Мазепа : у 3 кн. Кн. 3 : Мотря : [іст. повість] / Богдан Лепкий. – Дрогобич : Відродження, 2006. – 496, [4] с.
- VI. Лепкий Б. Не вбивай. Батурин : [іст. повісті] / Богдан Лепкий. – К. : Дніпро, 1992. – 535, [2] с.
- VII. Самчук У. Волинь : [роман] : у 2 т. Т. 1. / Улас Самчук. – К. : Дніпро, 1993. – 574, [2] с.
- VIII. Самчук У. Волинь : [роман] : у 2 т. Т. 2. / Улас Самчук. – К. : Дніпро, 1993. – 334, [2] с.
- IX. Самчук У. Гори говорять : [роман] / Улас Самчук. – Ужгород : Карпати, 1996. – 271, [1] с.
- X. Самчук У. Марія. Куди тече та річка / Улас Самчук. – К. : Наук. думка, 2001. – 416 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ

Арк. – Аркушин Г. Л. Сказав, як два зв'язав : Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Г. Л. Аркушин. – Люблін – Луцьк, 2003. – 177, [3] с.

БГ – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 т. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984.

Т. 1 : А–Н. – 1984. – 495 с.

Т. 2 : О–Я. – 1984. – 515 с.

ГНН – Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряниці / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : Запорізький державний університет, 2001. – 201 с.

Добр. – Доброльожа Г. М. Красне слово – як золотий ключ : Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Г. М. Доброльожа. – Житомир : Волинь, 2003. – 160, [1] с.

КВ – Коваль А. П. Крилаті вислови в українській літературній мові : Афоризми. Літературні цитати. Образні вислови / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – К. : Вища школа, 1975. – 335, [1] с.

ЛФ – Латинська фразеологія : словник-довідник / [авт.-уклад. П. І. Осипов]. – К. : Академвидав, 2009. – 344, [1] с.

Мац. – Мацюк З. С. Із народу не викинеш : діалектний словник фразеологізмів / З. С. Мацюк. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2006. – 136, [2] с.

Нич. – Ничева К. Фразеологічен речник на българския език / К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. – София : Издателство на Българската академия на науките, 1974–1975.

Т. 1 : А–Н. – 1974. – 759 с.

Т. 2 : О–Я. – 1975. – 779 с.

Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше : збірник О. В. Марковича та інших / [уклав М. Номис]. – К. : Либідь, 2004. – 352, [2] с.

ПП – Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1989. – 480, [3] с.

ССНП – Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176, [3] с.

СФ1 – Словник фразеологізмів української мови / [уклад.

В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1097 с.

СФ2 – Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – К. : Наукова думка, 2008. – 1104, [8] с.

СФА – Калашник В. С. Словник фразеологічних антонімів української мови / В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. – К. : Довіра, 2001. – 284 с.

СФС – Коломієць М. П. Словник фразеологічних синонімів / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський; за ред. В. О. Винника. – К. : Радянська школа, 1988. – 200, [2] с.

Ужч. – Ужченко Д. В. Словник жаргонних фразеологізмів Східної Слобожанщини. Матеріали / Д. В. Ужченко. – Луганськ : СПД Резніков В. С., 2009. – 248, [1] с.

УПП – Українські прислів'я і приказки / [упоряд. Т. М. Панащенко]. – Х. : Фоліо, 2004. – 351, [2] с.

Фр. – Франко І. Галицько-руські народні приповідки : у 3 т., 6 вип. / І. Франко // Етнографічний збірник НТШ. – Т. X–XI, XXIII–XXIV, XXVII–XXVIII. – Львів, 1901–1909.

ФРР – Мелерович А. М. Фразеологизмы в русской речи : словарь / А. М. Мелерович, В. М. Мокиенко. – М. : Русские словари, 1997. – 864, [1] с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / [уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 1993. – 980 с.

Яр. – Яранцев Р. И. Словарь-справочник по русской фразеологии / Р. И. Яранцев. – М. : Русский язык, 1981. – 304 с.

Sm. – Smieškova E. Malý frazeologický slovník / E. Smieškova. – Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1988. – 272 s.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьев Л. Г. Индивидуально-авторські видозміни у сфері фразеології / Л. Г. Авксентьев, В. Д. Ужченко // Українське мовознавство. – 1979. – № 7. – С. 55–63.
2. Авксентьев Л. Г. Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови / Л. Г. Авксентьев // Вісник Харківського університету. – 1987. – № 310. – С. 41–49.
3. Авксентьев Л. Г. Становлення фразеологічних одиниць : семантичний і структурний аспект / Л. Г. Авксентьев, В. Д. Ужченко // Укр. мова і літ. в шк. – 1978. – № 12. – С. 39–46.
4. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія / Л. Г. Авксентьев. – Х. : Вища школа, 1983. – 137 с.
5. Агарева А. Г. Эмоционально-оценочные смыслы в тексте / А. Г. Агарева // Проблемы эмоционально-экспрессивного синтаксиса. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1987. – С. 5–8.
6. Аксамітаў А. С. Беларуская фразеалогія / А. С. Аксамітаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1978. – 223 с.
7. Александрова С. П. Фразеологізми в загальнонародній мові та художньому тексті / С. П. Александрова // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 70–74.
8. Алефіренко М. Ф. Компаративні фразеологізми : [методичні розробки з курсу загального мовознавства] / М. Ф. Алефіренко. – К. : КДПІ ім. О. М. Горького, 1976. – 28 с.
9. Алефіренко М. Ф. Лінгвокреативні процеси формування фразеологічної семантики / М. Ф. Алефіренко // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 42–45.
10. Алефіренко М. Ф. Моделювання фразеосемантичної системи як лінгвістична проблема / М. Ф. Алефіренко // Мовознавство. – 1992. – № 1. – С. 21–26.
11. Алефировенко Н. Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры / Н. Ф. Алефировенко. – М. : Academia, 2002. – 394 с.
12. Алефіренко М. Ф. Синонімічні відношення слів і фразеологізмів / М. Ф. Алефіренко // Культура слова. – 1987. – Вип. 32. – С. 9–12.
13. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Х. : Вища школа, 1987. – 133, [2] с.
14. Алефировенко Н. Ф. Фразеология в свете современных

лингвистических парадигм : [монография] / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Элпис, 2008. – 217 с.

15. Алехина А. И. Фразеологическая единица и слово : К исследованию фразеологической системы / А. И. Алехина. – Минск : Издательство БГУ им. В. И. Ленина, 1979. – 152 с.

16. Амосова Н. Н. Значение фразеологии как особой отрасли языкознания / Н. Н. Амосова // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. – Вологда : Северо-Западное книжное издательство, 1967. – С. 5–12.

17. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка : [учеб. пособие для студ. пед. ин-тов по спец. „Иностранные языки”] / И. В. Арнольд. – М. : Просвещение, 1990. – 300 с.

18. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии / В. Л. Архангельский. – Ростов-на-Дону : РГУ, 1964. – 315 с.

19. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. – М. : Учпедгиз, 1957. – 295 с.

20. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – [2-е изд., стер.]. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 576, [7] с.

21. Бабич Н. Д. Стилiстика фразеологiчних одиниць / Н. Д. Бабич // Укр. мова i лiт. в шк. – 1979. – № 11. – С. 17–22.

22. Бабич Н. Д. Фразеологiя української мови : [навч. посiб.] : у 2 ч. / Н. Д. Бабич. – Чернівці : ЧДУ. – 1970 – 1971.

Ч. 1. – 1970. – 64 с.

Ч. 2. – 1971. – 91 с.

23. Бабкин А. М. Лексикографическая разработка русской фразеологии / А. М. Бабкин. – М. – Л. : Наука, 1964. – 76, [1] с.

24. Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники / А. М. Бабкин. – Л. : Наука, 1970. – 263, [2] с.

25. Бакина М. А. Общеязыковая фразеология как выразительное средство современной поэзии / Е. А. Некрасова, М. А. Бакина // Языковые процессы в современной русской поэзии. – М. : Наука, 1982. – С. 189–308.

26. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли; [пер. с франц. К. А. Долинина]. – М. : Издательство иностранной литературы, 1961. – 394 с.

26 а. Баран В. Г. Біблійна фразеологія та цитування в українській віршованій та ритмізованій молитві ХХ століття / В. Г. Баран // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – С. 31–35.

27. Баран Я. А. Основні поняття загальної та німецької фразеології / Я. А. Баран. – Львів : Вища школа, 1980. – 155 с.

28. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.15 „Загальне мовознавство” / Я. А. Баран. – К., 1998. – 32 с.

29. Баранник Д. Х. Фразеологія в усному монологічному мовленні / Д. Х. Баранник // Питання мовної культури. – К. : Наукова думка, 1968. – Вип. 2. – С. 34–38.

30. Баранов А. Н. Аспекты теории фразеологии : [монографія] / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. – М. : Знак, 2008. – 656 с.

31. Білецький А. О. Про мову і мовознавство : [навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / А. О. Білецький. – К. : „АртЕк”, 2007. – 224, [2] с.

32. Білик Н. І. Богдан Лепкий. Життя і діяльність / Н. І. Білик. – Тернопіль : Джура, 2001. – 172, [2] с.

33. Білоноженко В. М. Питання тлумачення фразеологічних одиниць / В. М. Білоноженко // Культура слова. – 1983. – Вип. 26. – С. 90–93.

34. Білоноженко В. М. Про особливості фразеологічного значення / В. М. Білоноженко // Культура слова. – 1981. – Вип. 21. – С. 55–60.

35. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наукова думка, 1989. – 154 с.

36. Бобух Н. М. Антоніми в українській поетичній мові : [монографія] / Н. М. Бобух. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2007. – 312 с.

37. Бобух Н. М. Антоніми та фразеологізми з семантично протилежними компонентами / Н. М. Бобух // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 62–67.

38. Богдан М. М. Фразеологія прозових творів І. С. Нечуя-Левицького : (склад і способи використання) / М. М. Богдан // Наукові записки Житомирського педагогічного інституту. – Житомир, 1961. – Т. 17. – С. 19–31.

39. Болюх О. В. Мовна майстерність В. Винниченка у зображенні внутрішнього світу героїв : (на матеріалі оповідань) / О. В. Болюх //

Культура слова. – 1993. – Вип. 44. – С. 20–24.

40. Бублейник Л. В. Особливості художнього мовлення : [навч. посіб. зі спецкурсу для студ. гуманіт. ф-тів] / Л. В. Бублейник. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2000. – 178, [1] с.

41. Будагов Р. А. Введение в науку о языке : [учеб. пособие для студ. филол. ф-тов ун-тов и пед. ин-тов] / Р. А. Будагов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Просвещение, 1965. – 492 с.

42. Будагов Р. А. Писатели о языке и язык писателей / Р. А. Будагов. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 280 с.

43. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка / Л. А. Булаховский. – [4-е изд., перераб.]. – К. : Радянська школа, 1949. – 407, [1] с.

44. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства / Л. А. Булаховський. – К. : Радянська школа, 1955. – 248 с.

45. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 414 с.

46. Бурківська Л. Ю. Лексика історичної прози Богдана Лепкого в контексті загальнолітературної та стилістичної норми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. Ю. Бурківська. – К., 2003. – 23 с.

47. Бурківська Л. Ю. Про деякі особливості ідіостилю Б. Лепкого (на матеріалі тетралогії „Мазепа”) / Л. Ю. Бурківська // Укр. мова і літ. в шк. – 2005. – № 5. – С. 58–62.

48. Важеніна О. Г. До проблеми розмежування фразеологічних трансформацій, модифікацій та варіацій / О. Г. Важеніна // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк : ДонДУ, 2000. – Вип. 6. – С. 310–313.

49. Вакуров В. Н. Основы стилистики фразеологических единиц (на материале современного фельетона) / В. Н. Вакуров. – М. : Высшая школа, 1983. – 175 с.

50. Васильченко В. М. Українська фразеологія : [навч. посіб. для самост. вивч.] / В. М. Васильченко. – К. : „Знання” України, 2000. – 96 с.

51. Верховод О. В. Назви живої природи в лексико-фразеологічних одиницях / О. В. Верховод // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. праць. – Ужгород : УжНУ „Говерла”,

2009. – Вип. 13. – С. 20–23.

52. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В. В. Виноградов. – М. : Правда, 1947. – 418 с.

53. Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины / В. В. Виноградов // Избранные труды : Лексикология и лексикография. – М. : Наука, 1977. – С. 118–139.

54. Виноградов В. В. О теории художественной речи / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1971. – 240, [2] с.

55. Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1981. – 320, [1] с.

56. Винокур Г. О. О языке художественной литературы / Г. О. Винокур. – М. : Высшая школа, 1991. – 449 с.

57. Винокур Г. О. Филологические исследования: лингвистика и поэтика / Г. О. Винокур. – М. : Наука, 1990. – 452 с.

58. Вовк М. П. Модифікація фразеологічних одиниць та їх авторська структурно-семантична варіативність (на матеріалі романів В. Барки „Жовтий князь” та „Рай”) / М. П. Вовк // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2004. – Вип. 34. – Ч. 2. – С. 254–258.

59. Гаврин С. Г. Фразеология русского языка (специальный семинар) : [пособие для студ.-заочн. ф-тов рус. яз. и лит. пед. ин-тов] / С. Г. Гаврин. – М. : Просвещение, 1967. – 72, [2] с.

60. Гаврин С. Г. Фразеология современного русского языка (В аспекте теории отражения) : [учеб. пособие по спецкурсу для филол.] / С. Г. Гаврин. – Пермь : Пермский ГПИ, 1974. – 269 с.

61. Гамзюк М. В. Емотивний компонент значення у процесі створення фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови) : [монографія] / М. В. Гамзюк. – К. : Видавничий центр КДЛУ, 2000. – 256, [1] с.

62. Гвоздарев Ю. А. Фразеологические сочетания современного русского языка / Ю. А. Гвоздарев. – Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского университета, 1973. – 103 с.

63. Герасимчук В. А. Власні імена в українських фразеологізмах / В. А. Герасимчук // Дивослово. – 2005. – № 4. – С. 43–45.

64. Глуховцева І. Я. Трансформація сталих виразів як одна з корінних ознак прецедентного тексту / І. Я. Глуховцева // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2008. –

№ 2 (14). – С. 117–126.

65. Гнатюк А. Д. Засоби створення та інтенсифікації мовної експресії в газетно-журнальних жанрах / А. Д. Гнатюк // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 62–68.

66. Гнатюк І. С. Деякі особливості використання фразеологізмів у мові сучасної художньої прози / І. С. Гнатюк // Укр. мова та літ. в шк. – 1981. – № 9. – С. 62–64.

67. Головин Б. Н. Введение в языкознание : [учеб. пособие для студ. филол. спец. высш. учеб. зав.] / Б. Н. Головин. – [4-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1983. – 231 с.

68. Голуб И. Б. Стилистика современного русского языка / И. Б. Голуб. – М. : Высшая школа, 1986. – 203 с.

69. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу / І. О. Голубовська. – К. : Логос, 2004. – 284 с.

70. Гольцова Н. Г. Окказиональность слова и окказиональность фразеологизма / Н. Г. Гольцова // Русский язык в школе. – 1993. – № 3. – С. 81–86.

71. Горожанова С. О. Стилiстичнi функцiї фразеологiзмiв у романi Уласа Самчука „Волинь” / С. О. Горожанова // Волинь у життi та творчостi письменника: зб. наук. праць. – Луцьк : РВВ „Вежа”, 1999. – С. 123–127.

72. Григораш А. М. Засоби iндивiдуально-авторськoї iнтерпретацiї фразеологiчних одиниць без змiни їх семантики (на матерiалi сучасної преси України) / А. М. Григораш // Рiдний край. – 2002. – № 1 (6). – С. 39–43.

73. Григораш А. М. Контекстнi засоби iнтерпретацiї фразеологiзмiв у публiцистицi (на матерiалi преси України 90-х рокiв) / А. М. Григораш // Наука i сучаснiсть. – К., 1998. – Ч. 1. – С. 165–170.

74. Григораш А. М. Розширення складу фразеологiчних одиниць як засiб творчого використання сталих словосполучень (на матерiалi сучасної преси України) / А. М. Григораш // Система i структура схiднослов'янських мов : мiжкаф. зб. наук. праць / редкол. : В. І. Гончаров (вiдп. редактор), П. С. Дудик, М. О. Карпенко, М. Я. Плющ, Н. В. Артикуца та iн. – К. : НПУ iм. М. П. Драгоманова, 1998. – С. 60–64.

75. Григораш А. М. Фразеологiя i стиль / А. М. Григораш. – К. : Вища школа, 1991. – С. 106–122.

76. Даниленко Л. І. Нацiонально-культурнi особливостi семантики

чеських фразеологізмів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 „Слов’янські мови” / Л. І. Даниленко. – К., 1997. – 18 с.

77. Демська-Кульчицька О. М. Фразеологія / О. М. Демська-Кульчицька. – К. : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – 74 с.

78. Демський М. Т. Граматичні особливості української дієслівної фразеології / М. Т. Демський // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 24–32.

79. Демський М. Т. Лексичні та граматичні особливості українських іменникових фразеологізмів / М. Т. Демський // Мовознавство. – 1981. – № 2. – С. 35–41.

80. Демський М. Т. Системні зв’язки в сфері фраземіки / М. Т. Демський // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 36–43.

81. Демський М. Т. Суть фраземи, її ономазіологічні функції й особливості номінації / М. Т. Демський // Записки НТШ. Т. ССХХІV. Праці філологічної секції. – Львів, 1992. – С. 240–265.

82. Демський М. Т. Українська ад’єктивна фраземіка / М. Т. Демський // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 26 – 32.

83. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення / М. Т. Демський. – Львів : Просвіта, 1994. – 64 с.

84. Добровольский Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии / Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1998. – № 6. – С. 48–57.

85. Дорошенко С. І. Граматична стилістика української мови / С. І. Дорошенко. – К. : Радянська школа, 1985. – 200 с.

86. Дуденко О. В. Номінативна та комунікативна природа українських паремій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. В. Дуденко. – К., 2002. – 19 с.

87. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення / П. С. Дудик. – К. : Наукова думка, 1973. – 288, [4] с.

88. Дудик П. С. Стилістика української мови : [навч. посіб.] / П. С. Дудик. – К. : ВЦ „Академія”, 2005. – 368, [1] с.

89. Эйхенбаум Б. М. О поэзии / Б. М. Эйхенбаум. – Ленинград : Советский писатель, 1969. – 552 с.

- 89 а. Євтушина Т. О. Соматична фразеологія як ознака ідіостилю західноукраїнських письменників / Т. О. Євтушина // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія : Філологічна. – 2013. – Вип. 39. – С. 148–151.
90. Єрмоленко С. Я. Мова і український світогляд / С. Я. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.
91. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 432 с.
92. Ефимов А. И. О языке художественных произведений / А. И. Ефимов. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Учпедгиз, 1954. – 288, [2] с.
93. Ефимов А. И. Стилистика русского языка / А. И. Ефимов. – М. : Просвещение, 1969. – 262, [2] с.
94. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи / А. И. Ефимов. – [2-е изд., доп. и перераб.]. – М. : Издательство Московского университета, 1961. – 519, [3] с.
95. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : Нариси : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262, [1] с.
96. Жив'юк А. А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості : громадсько-політичний портрет Уласа Самчука : [монографія] / А. А. Жив'юк. – Рівне : Ліста-М, 2004. – 184, [1] с.
97. Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : [монографія] / М. В. Жуйкова. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2007. – 416, [1] с.
98. Жуйкова М. В. Разбить в пух и прах : когнитивная история идиомы / М. В. Жуйкова // Грани слова : сборник научных статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенко. – М. : ООО „Издательство ЭЛПИС”, 2005. – С. 63–70.
99. Жуйкова М. В. Типологія ідіом у когнітивно-генетичному аспекті / М. В. Жуйкова // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 72–80.
100. Жуков В. П. Русская фразеология : [учеб. пособие для вузов] / В. П. Жуков. – М. : Высшая школа, 1986. – 310, [2] с.
101. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов : [учеб. пособие для студ. пед. ин-тов по спец. „Рус. яз. и лит.”] / В. П. Жуков. – М. : Просвещение, 1978. – 160, [2] с.
102. Забуранна О. В. Антропоцентризм у сфері фразеологічного

значення / О. В. Забуранна // Мовознавство. – 2003. – №1. – С. 55–59.

103. Забуранна О. В. Антропоцентризм фразеологічної семантики (на матеріалі фразеологічних одиниць української, перської, японської мов зі значенням відносного часу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 „Загальне мовознавство” / О. В. Забуранна. – К., 2003. – 18 с.

104. Золотых Л. Г. Когнитивно-дискурсивные основы фразеологической семантики : [монография] / Л. Г. Золотых. – Астрахань : Издательский дом „Астраханский университет”, 2007. – 265 с.

105. Золотых Л. Г. Смысловая реализация фразеологической единицы в художественном дискурсе / Л. Г. Золотых // Вестник СамГУ. – 2006. – № 5 / 1 (45). – С. 111–115.

106. Золотых Л. Г. Формирование когнитивной базы фразеологической семантики / Л. Г. Золотых // III Международные Бодуэновские чтения : И. А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания (Казань, 23–25 мая 2006 г.) : труды и материалы : в 2 т. / [под общ. ред. К. Р. Галиуллина, Г. А. Николаева]. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2006. – Т. 2. – С. 176–178.

107. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча проблема / Р. П. Зорівчак. – Львів : Вища школа, 1983. – 175 с.

108. Івченко А. О. Здобутки і перспективи етимологічних досліджень української фразеології / А. О. Івченко // Другий міжнародний конгрес україністів. Мовознавство. – Львів, 1993. – С. 178–183.

109. Івченко А. О. Українська народна фразеологія : ареали, етимологія / А. О. Івченко. – Харків : Фоліо, 1999. – 304 с.

110. Івченко А. О. Фразеологія + етнолінгвістика = етнофразеологія / А. О. Івченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 1999. – Т. 8. – С. 248–253.

111. Їжакевич Г. П. Стилiстична класифікація фразеологізмів / Г. П. Їжакевич // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 10. – С. 13–21.

112. Калашник В. С. Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови пожовтневого періоду (семантико-типологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.02 „Українська мова” / В. С. Калашник. –

Дніпропетровськ, 1992. – 40 с.

113. Каленюк С. О. Лексика творів Уласа Самчука : народнорозмовні джерела, семантична структура та стилістичні функції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / С. О. Каленюк. – К., 2007. – 18 с.

114. Каптур Г. А. Національно-культурна семантика народних фразем / Г. А. Каптур // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Луцьк : РВВ „Вежа”, 2004. – № 6. – С. 134–138.

115. Кириллова Н. Н. О денотате фразеологической семантики / Н. Н. Кириллова // Вопросы языкознания. – 1986. – № 1. – С. 82–90.

116. Клещова О. Є. Мова публіцистики Івана Багряного : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. Є. Клещова. – К., 2003. – 20 с.

117. Клещова О. Є. Стилiстичне використання фразеологiчних одиниць в публіцистиці Івана Багряного / О. Є. Клещова // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Т. Шевченка. Серія : Філологічні науки. – Луганськ : Альма-матер, 2000. – № 4. – С. 141–148.

118. Коваленко Н. Д. Фраземіка говірок Західного Поділля : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. Д. Коваленко. – К., 2001. – 20 с.

119. Ковалев В. П. Выразительные средства художественной речи / В. П. Ковалев. – К. : Радянська школа, 1985. – 136 с.

120. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови / А. П. Коваль. – [3-є вид.]. – К. : Вища школа, 1987. – 351 с.

121. Коваль А. П. Слово про слово / А. П. Коваль. – К. : Радянська школа, 1986. – 394 с.

122. Коваль В. И. Восточнославянская этнофразеология : деривация, семантика, происхождение / В. И. Коваль. – Гомель : ИММС НАНБ, 1998. – 213 с.

123. Кожин О. М. Принципи стилістичної диференціації фразеологізмів / О. М. Кожин // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики / [ред. колегія: Г. П. Їжакевич (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 167–176.

124. Кожина М. Н. Стилистика русского языка : [учеб. для пед. ин-тов по спец. 2101 „Рус. яз. и лит.”] / М. Н. Кожина. – [2-е изд., перераб. и

доп.] – М. : Просвещение, 1983. – 223 с.

124 а. Коловоротна Н. Д. Фразеологія мовчання в сучасній українській мові : етнокультурний і семантичний аспекти / Н. Д. Коловоротна // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2013. – Вип. 36. – С. 27–33.

125. Коломієць Л. І. Із таємниць фразеології. Шапка, як гніздове слово фразеологізмів / Л. І. Коломієць, А. В. Майборода // Мовознавство. – 1969. – № 2. – С. 78–80.

126. Коломієць М. П. Семантико-стилістичні функції фразеологічних синонімів у поезіях Т. Г. Шевченка / М. П. Коломієць // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 33–38.

127. Коновець С. П. Комуникативно-прагматичні особливості актуалізації фразеологізмів у дискурсі сучасної преси (за матеріалами іспанських періодичних видань) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.05 „Романські мови” / С. П. Коновець. – К., 2002. – 20 с.

128. Кононенко В. І. Словесні символи в семантичній структурі фраземи / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 30–36.

129. Кононенко В. І. Українська народна фраземіка : трансформація образу / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 21–27.

130. Конопленко Д. Г. Прислівникові фразеологізми у романі Є. Гуцала „Позичений чоловік” / Д. Г. Конопленко // Культура слова. – 1984. – Вип. 27. – С. 12–15.

131. Копыленко М. М. Очерки по общей фразеологии. Проблемы, методы, опыты / М. М. Копыленко, З. Д. Попова. – Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1978. – 143, [2] с.

132. Кохан Ю. І. Добір фразеологічного матеріалу як фактор формування ідіостилю письменника : (на матеріалі прози Олеся Гончара) / Ю. І. Кохан // Вісник Харківського державного університету. – Х., 1999. – № 426. – С. 216–220.

133. Кохан Ю. І. Фраземіка в системі ідіостилю письменника (на матеріалі художньої прози Олеся Гончара і Павла Загребельного) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Ю. І. Кохан. – Х., 2003. – 19 с.

134. Кочукова Н. І. Експресивно-виражальні можливості трансформованих стійких сполучень слів (на матеріалі української преси кінця ХХ – початку ХХІ століття) : автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. І. Кочукова. – К., 2004. – 20 с.

135. Кравченко-Дзондза О. Е. Мовностилістичні особливості прози Б. Лепкого / О. Е. Кравченко-Дзондза // Дивослово. – 1999. – № 8. – С. 9–11.

136. Кравчук А. М. Польська фразеологія з ономастичним компонентом : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 „Слов’янські мови” / А. М. Кравчук. – К., 1999. – 19 с.

137. Крайчинська Г. В. Функціонально-семантичний аналіз польських фразеологізмів з компонентами-назвами грошових одиниць : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 „Слов’янські мови” / Г. В. Крайчинська. – К., 2004. – 19 с.

138. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концепт життя в українській фраземіці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Ж. В. Краснобаєва-Чорна. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.

139. Кузь Г. Т. Вигукові фразеологізми української мови : етнолінгвістичний та функціональний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Г. Т. Кузь. – Івано-Франківськ, 2000. – 19 с.

140. Кузьмич А. М. Художні особливості використання народно-розмовних елементів у мові роману Уласа Самчука „Волинь” / А. М. Кузьмич // Матеріали ХІІ наукової конференції професорсько-викладацького складу і студентів ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1995. – Ч. 1. – С. 112.

141. Кунин А. В. Пути образования фразеологических единиц / А. В. Кунин // Иностранные языки в школе. – 1971. – № 1. – С. 43–47.

142. Кунин А. В. Фразеологические единицы и контекст / А. В. Кунин // Иностранные языки в школе. – 1971. – № 5. – С. 2–15.

143. Кучеренко Т. П. До проблеми трансформації фразеологізмів / Т. П. Кучеренко // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – Вип. 9 : Слов’янська філологія. – С. 143–147.

144. Лабінська Б. І. Німецькі фразеологізми з компонентом на позначення фізичного стану людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови” /

Б. І. Лабінська. – Львів, 2004. – 20 с.

145. Ларин Б. А. Очерки по фразеологии (о систематизации и методах исследования фразеологических материалов) / Б. А. Ларин // История русского языка и общее языкознание. – М. : Просвещение, 1977. – С. 125–149.

146. Ларін Б. О. Про народну фразеологію / Б. О. Ларін // Українська мова в школі. – 1959. – № 5. – С. 30–36.

147. Левченко О. П. Безеквівалентна російська і українська фразеологія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова”, 10.02.02 „Російська мова” / О. П. Левченко. – К., 1995. – 23 с.

148. Левченко О. П. Фразеологічна репрезентація світу / О. П. Левченко // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2002. – № 7. – С. 65–69.

149. Левченко О. П. Фразеологічна символіка : Лінгвокультурологічний аспект : [монографія] / О. П. Левченко. – Л. : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.

150. Лисиченко Л. А. До питання про місце фразеологічних одиниць комунікативного типу в фразеологічній системі / Л. А. Лисиченко // Питання фразеології східнослов'янських мов. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 44–45.

151. Літературознавчий словник-довідник / [ред. кол. : Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.]. – К. : ВЦ „Академія”, 1997. – 752, [1] с.

152. Мамалига А. І. До питання про структурно-семантичні зміни фразеологізмів у мові газети / А. І. Мамалига // Українське мовознавство. – К., 1973. – Вип. 1. – С. 72–79.

153. Медведєв Ф. П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо / Ф. П. Медведєв. – Х. : Вища школа, 1977. – 231 с.

154. Мелерович А. М. Семантическая структура фразеологических единиц современного русского языка / А. М. Мелерович, В. М. Мокиенко. – Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2008. – 484 с.

155. Мельник Л. В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. В. Мельник. – Донецьк, 2001. – 18 с.

156. Мельник Л. В. Номени страв у східноукраїнській фразеології /

Л. В. Мельник // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філологія. – Х., 2002. – № 572, Вип. 36. – С. 115–123.

157. Мерзлікіна О. В. Комунікативно-прагматичний аспект функціонування прислів'їв у художніх текстах (на матеріалі творів М. Сервантеса) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.05 „Романські мови” / О. В. Мерзлікіна. – К., 2001. – 16 с.

158. Мізін К. І. Когнітивна фразеологія : проблема фразеологічного концепту та фразеологічного фрейму / К. І. Мізін // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2008. – № 2 (14). – С. 90–96.

159. Мойсієнко А. К. Текст як апперцепційна система / А. К. Мойсієнко // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 20–25.

160. Мокієнко В. М. Варіантність як одне з джерел утворення фразеологізмів / В. М. Мокієнко // Мовознавство. – 1970. – № 5. – С. 39–50.

161. Мокієнко В. М. Значення української пареміології для історико-етимологічного аналізу слов'янських прислів'їв і приказок / В. М. Мокієнко // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 9–20.

162. Мокієнко В. М. Історико-етимологічний аналіз фразеології та етимологія лексики / В. М. Мокієнко // Мовознавство. – 1990. – № 5. – С. 3–11.

163. Мокиенко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко. – М. : Высшая школа, 1980. – 207 с.

164. Мокієнко В. М. Спроба системного етимологічного аналізу українських фразеологізмів / В. М. Мокієнко // Мовознавство. – 1974. – № 2. – С. 26–36.

165. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка / А. И. Молотков. – Ленинград : Наука, 1977. – 280 с.

166. Мороз О. А. Фразеологічні одиниці з компонентом власне „ім'я” в сучасній українській мові : структурно-семантичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. А. Мороз. – Донецьк, 2002. – 19 с.

167. Назаренко Л. Ю. Калькування як один із способів перекладу чеських стійких порівнянь українською мовою / Л. Ю. Назаренко // Slavica Ternopolensia. – Тернопіль, 1997. – Вип. 4. – С. 109–112.

168. Назаренко Л. Ю. Лінгводидактичні аспекти вивчення національної своєрідності образної картини світу чехів та українців / Л. Ю. Назаренко // Проблеми слов'янознавства. – 1999. – Вип. 50. – С. 107–110.

169. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. В. Назаренко. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.

170. Назарян А. Г. Фразеология современного французского языка / А. Г. Назарян. – М. : Высшая школа, 1987. – 288 с.

171. Неровня Н. М. До проблеми семантики фразеологічних одиниць / Н. М. Неровня // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2004. – № 6. – С. 58–62.

172. Ничева К. Българска фразеология : [монографіята] / Кети Ничева. – София : Наука и изкуство, 1987. – 245, [3] с.

173. Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи : [учеб. пособие для студ. филол. фак. пед. ин-тов] / С. И. Ожегов. – М. : Высшая школа, 1974. – 352, [2] с.

174. Олексієнко Н. О. Фразеологізми з компонентами-зоонімами кіт, кішка у східнослобожанських та східностепових говірках (ідеографічний аспект) / Н. О. Олексієнко // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2008. – № 2 (14). – С. 126–131.

175. Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / М. Я. Олійник. – Львів, 2002. – 20 с.

176. Онкович Г. В. Фразеологізм як національно-культурний компонент українознавства / Г. В. Онкович // Дивослово. – 1994. – № 9. – С. 12–16.

177. Павловська Г. В. Трансформація і варіація фразеологічних одиниць / Г. В. Павловська // Питання фразеології східнослов'янських мов. – К., 1972. – С. 40–42.

178. Панасенко А. Ф. Склад і функціонування порівняльних фразеологізмів / А. Ф. Панасенко // Урок української. – 2005. – № 5–6. – С. 25–26.

179. Папіш В. А. Дискусійні питання фразеології у мовознавчих дослідженнях / В. А. Папіш // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. праць. – Ужгород : УжНУ „Говерла”,

2009. – Вип. 13. – С. 79–82.

180. Папіш В. А. Семантико-функціональна природа фразеологізмів у художній прозі закарпатоукраїнських письменників (40–90 рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / В. А. Папіш. – Ужгород, 2004. – 21 с.

181. Папіш В. А. Семантико-функціональна природа фразеологізмів у художній прозі закарпатоукраїнських письменників (40–90 рр. ХХ ст.) : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Віталія Андріївна Папіш. – Ужгород, 2003. – 207 с.

182. Пахолок З. О. Фразеология и стиль / З. О. Пахолок, А. М. Григораш // Укр. мова і літ. в шк. – 1992. – № 9–10. – С. 58–59.

183. Пашинська Л. М. Джерела походження нових фразем : (на матеріалі українських та російських періодичних видань) / Л. М. Пашинська // Проблеми зіставної семантики. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 198–202.

184. Пашковська Г. О. Фразеологічні одиниці на позначення мовлення : етимологічні етюди / Г. О. Пашковська // Київська старовина. – 2005. – № 4. – С. 122–130.

185. Петленко Л. П. Українська фразеологія : морально-психологічний аспект характеристики людини / Л. П. Петленко. – Суми : Джерело, 2005. – 158 с.

186. Піхманець Р. В. Психологія художньої творчості / Р. В. Піхманець. – К. : Наукова думка, 1991. – 161 с.

187. Погребенник Ф. П. Богдан Лепкий / Ф. П. Погребенник. – К. : „Знання” України, 1993. – 64, [3] с.

188. Поливанов Е. Д. Введение в языкознание (для востоковедных вузов) / Е. Д. Поливанов. – [2-е изд., стер.]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 232 с.

189. Пономаренко А. Ю. Фразеологічні одиниці з демінутивним та аугментативним компонентом у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / А. Ю. Пономаренко. – К., 2003. – 20 с.

190. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови : [підручник] / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 1993. – 248 с.

191. Попов Р. Н. Методы исследования фразеологического состава языка : [учеб. пособие для студ. фак. рус. яз. и лит.] / Р. Н. Попов. – Курск : Курский государственный педагогический институт, 1976. – 83 с.

192. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.
193. Потебня О. О. 3 лекцій теорії словесності : Байка, прислів'я, приповідка / О. О. Потебня. – Х. : Держвидав України, 1930. – 112 с.
194. Прадід Ю. Ф. Семантичні особливості фразеологічних одиниць на позначення процесів відчуття і сприйняття людини / Ю. Ф. Прадід // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту : зб. наук. праць. – Донецьк, 2004. – С. 272–284.
195. Прадід Ю. Ф. Структурно-граматичні типи фразеологізмів та їх різновиди / Ю. Ф. Прадід // Українське мовознавство. – К. : Вища школа, 1989. – Вип. 16. – С. 28–35.
196. Пташник С. Б. Структурно-семантичні особливості фразеологічних модифікацій та їхні функції в німецькому газетному тексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови” / С. Б. Пташник. – Л., 2003. – 18 с.
197. Пташник С. Б. Структурно-семантичні особливості фразеологічних модифікацій та їхні функції в німецькому газетному тексті : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.04 / Стефанія Богданівна Пташник. – Л., 2003. – 219 с.
198. Редін П. О. Типи системних зв'язків фразеологічних одиниць у мові / П. О. Редін // Мовознавство. – 1994. – № 4–5. – С. 50–52.
199. Реформатский А. А. Введение в языковедение / А. А. Реформатский. – М. : Просвещение, 1967. – 542 с.
200. Рогач О. О. Відетнонімні фразеологізми / О. О. Рогач // Дивослово. – 1997. – № 4. – С. 15–17.
201. Рогач О. О. Етнос. Мова. Фразеологізм / О. О. Рогач // Дивослово. – 1998. – № 9. – С. 14–15.
202. Рогач О. О. Структурно-семантичні особливості фразеологізмів з етнічними (на матеріалі української, російської, польської, англійської, французької мов) : [монографія] / О. О. Рогач. – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. – 236, [3] с.
203. Ройзензон Л. И. Совмещенная омонимия в сфере фразеологии / Л. И. Ройзензон, И. В. Абрамец // Вопросы языкознания. – 1969. – № 2. – С. 54–63.
204. Рудяков Н. А. Стилистический анализ художественного произведения / Н. А. Рудяков. – К. : Высшая школа, 1977. – 136 с.

205. Саламахіна Н. Д. Фразеологічні звороти – виражальні засоби мови / Н. Д. Саламахіна // Матеріали XLII наукової конференції... Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 1996. – Ч. 2. – С. 221.
206. Самойлович Л. В. Українська фразеографія XIX – поч. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. В. Самойлович. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.
207. Сафронова О. В. Біблійні власні назви у складі ад’єктивних компаративних фразеологічних одиниць / О. В. Сафронова // Мовознавство. – 1997. – № 4–5. – С. 52–57.
208. Свердан Т. П. Народна фразеологія та екологічна свідомість українців / Т. П. Свердан // Дивослово. – 1999. – № 10. – С. 16–18.
209. Свердан Т. П. Спосіб трансформації фразеологізмів (усічення) як стилістичний прийом у трилогії Б. Лепкого „Мазепа” / Т. П. Свердан // Культура слова. – 2000. – Вип. 55-56. – С. 26–30.
210. Свердан Т. П. Усічені фразеологізми у трилогії Б. Лепкого „Мазепа” / Т. П. Свердан // Дивослово. – 1999. – № 1. – С. 14–17.
211. Свердан Т. П. Усічення як тип структурно-семантичного варіювання і спосіб трансформації у фразеології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Т. П. Свердан. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
212. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
213. Сербенська О. А. Трансформація фразеологічних одиниць у мові газети / О. А. Сербенська // Вісник Львівського університету. Серія журналістики. – 1978. – № 10. – С. 72–77.
214. Синтаксические модели фразеологизмов : межвуз. сборник научн. трудов. – Челябинск : ЧГПИ, 1989. – 180 с.
215. Скиба Н. Г. Активні фразеотворчі процеси в українській публіцистичній і художній прозі кінця XX – початку XXI століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. Г. Скиба. – К., 2005. – 18 с.
216. Скрипник Л. Г. Видозміни форми фразеологічних одиниць / Л. Г. Скрипник // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 3–12.
217. Скрипник Л. Г. Давня абетка і фразеологія / Л. Г. Скрипник //

Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – № 9. – С. 74–75.

218. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 280, [2] с.

219. Скубашевська О. С. Лексика і фразеологія античного походження в англійській та українській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 „Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / О. С. Скубашевська. – Донецьк, 2000. – 20 с.

220. Словник символів / [за заг. ред. О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка]. – К. : Народознавство, 1997. – 155 с.

221. Смерчко А. А. Фразеологізми як форми вираження семантичних універсалій / А. А. Смерчко // Гуманітарна освіта України на межі століть. – Дрогобич, 2001. – Вип. 4. – С. 128–132.

222. Смерчко А. А. Фразеологічні інновації як відображення сприйняття світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова”; 10.02.02 „Російська мова” / А. А. Смерчко. – К., 1997. – 22 с.

223. Современный русский язык : [учеб. для студ. пед. ин-тов] : Ч. 1 : Введение. Лексика. Фразеология. Фонетика. Графика и орфография / Н. М. Шанский, В. В. Иванов. – М. : Просвещение, 1987. – 192, [1] с.

224. Сологуб Н. М. Мовний світ Олеся Гончара / Н. М. Сологуб. – К. : Наукова думка, 1991. – 136, [2] с.

225. Спринчак Я. О. Етимологічний аналіз фразеологічних виразів / Я. О. Спринчак // Укр. мова і літ. в шк. – 1976. – № 5. – С. 33–38.

226. Стішов О. А. Індивідуально-авторські відфраземи у сучасній періодиці / О. А. Стішов // Культура слова. – 1992. – Вип. 43. – С. 23–28.

227. Сучасна українська літературна мова : [підр. для студ філол. спец. вузів / за ред. А. П. Грищенка]. – [3-є вид., доп.]. – К. : Вища школа, 2002. – 440 с.

228. Сучасна українська мова : [підр. для студ. гуманіт. спец. вищ. закл. освіти / за ред. О. Д. Пономарева]. – К. : Либідь, 1997. – 400, [1] с.

229. Сушко О. І. Фразеологія офіційно-ділового стилю української мови (на матеріалі документів першої половини ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. І. Сушко. – К., 2007. – 19 с.

230. Тагиев М. Т. Глагольная фразеология современного русского

языка / М. Т. Тагиев. – Баку : Маариф, 1966. – 251 с.

231. Телия В. Н. Русская фразеология : Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с.

232. Телия В. Н. Что такое фразеология / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1966. – 86, [2] с.

233. Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики / [ред. колегія : С. Я. Єрмоленко (відп. секретар), Г. П. Їжакевич (відп. редактор), Т. К. Черторизька]. – К. : Наукова думка, 1972. – 194, [2] с.

234. Теклюк В. Фразеологізми як синтаксичні одиниці в публіцистиці / Варвара Теклюк // Дивослово. – 2002. – № 1. – С. 14–16.

235. Тимченко І. В. Семантичні перетворення дієслівного компонента у фразеологічній одиниці / І. В. Тимченко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць. – Х., 1992. – Вип. 2. – С. 47–50.

236. Тодор О. Г. Порівняльні фраземи у психолінгвістичному сприйнятті / О. Г. Тодор // Мовознавство. – 1994. – № 2–3. – С. 64–69.

237. Удовиченко Г. М. Предмет фразеології та семантичні типи фразеологізмів / Г. М. Удовиченко // Укр. мова і літ. в шк. – 1965. – № 2. – С. 20–24.

238. Удовиченко Г. М. Прогресивна і регресивна деривація в системі фразеологізмів / Г. М. Удовиченко // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 18–24.

239. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові / Г. М. Удовиченко. – К. : Наукова думка, 1968. – 224 с.

240. Ужченко В. Д. Внутрішня форма фразеологізму в зв'язку із внутрішньою формою слова / В. Д. Ужченко // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 23–30.

241. Ужченко В. Д. Когнітивні аспекти вивчення фразеології в Україні / В. Д. Ужченко // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2008. – № 2 (14). – С. 46–59.

242. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьєв. – Х. : Основа, 1990. – 168 с.

243. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : [навч. посіб.] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко – К. : Знання, 2007. – 494 с.

244. Ужченко Д. В. Етнографічний дискурс говірки як джерело фразеологічних інновацій / Д. В. Ужченко // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2008. – № 2

(14). – С. 59–73.

245. Українська мова : Енциклопедія / [ред. колегія : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – [3-є вид., зі змін. і доп.]. – К. : „Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2007. – 856, [4] с.

246. Усі письменники і народна творчість : [довідник]. – К. : Майстер-клас, 2007–2008. – 864, [1] с.

247. Федосов И. А. Вариантность и функционально-стилистическая синонимия фразеологических единиц / И. А. Федосов // Вопросы языкознания. – М., 1974. – № 6. – С. 119–124.

248. Фокина М. А. Фразеологические единицы в повествовательном дискурсе (на материале русской художественной прозы XIX–XX веков) : автореф. дис. на соискание учёной степени доктора филол. наук : спец. 10.02.01. „Русский язык” / М. А. Фокина. – Орёл, 2008. – 50 с.

249. Хто такий Іван Мазепа : соціологічні опитування // Волинь. – 2009. – 14 лип. – № 76 (15150). – С. 5.

250. Цегельська М. В. Фразеологічні одиниці із темпоральною семантикою та структурно-семантичні трансформації у мові сучасної української прози / М. В. Цегельська // Ономастика і апелятиви : зб. наук. праць. – Д., 2000. – Вип. 9. – С. 155–159.

251. Цимбалюк Т. В. Мова перекладу Миколи Лукаша : Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри „Дон Кіхот” / Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 1996. – 238 с.

252. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко. – К. : Либідь, 1993. – 248 с.

253. Чабаненко В. А. Стилїстичне увиразнення фразеологізмів / В. А. Чабаненко // Укр. мова та літ. в шк. – 1981. – № 9. – С. 60–62.

254. Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилїстики сучасної української мови / І. Г. Чередниченко. – К. : Радянська школа, 1962. – 495, [1] с.

255. Чередниченко І. Г. Нариси з української фразеології (з російсько-українськими паралелями). Частина перша. Прийменникові конструкції / І. Г. Чередниченко. – К. : Радянська школа, 1952. – 144, [1] с.

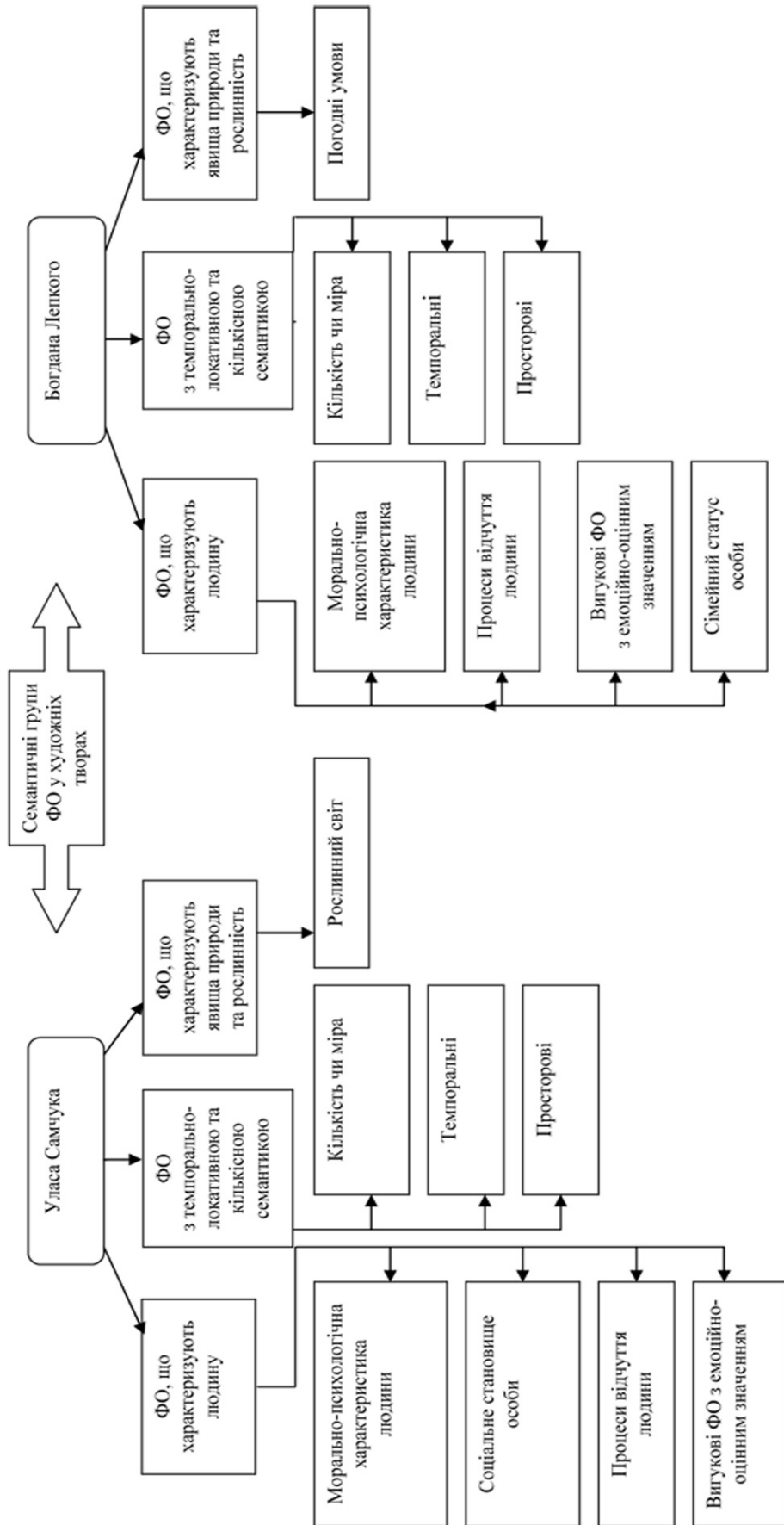
256. Чернышова И. И. Фразеология современного немецкого языка / И. И. Чернышова. – М. : Высшая школа, 1970. – 200 с.

257. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Высшая школа, 1985. – 160 с.
258. Шарманова Н. М. Особливості афористики Уласа Самчука / Н. М. Шарманова // Мандрівець. – 2004. – № 1. – С. 38–41.
259. Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка / А. А. Шахматов. – [4-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1941. – 288 с.
260. Шмелев Д. Н. Слово и образ / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1964. – 120 с.
261. Шульга Т. А. Розмовно-побутові фразеологізми в гумористичній прозі Євгена Дударя / Т. А. Шульга // Культура слова. – 2006. – Вип. 66–67. – С. 33–36.
262. Щерба Л. В. Теория русского письма / Л. В. Щерба. – Л. : Наука. Л. О., 1983. – 134 с.
263. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука. Л. О., 1974. – 428 с.
264. Щербань Н. П. Про один із засобів контекстуальних перетворень фразеологізмів / Н. П. Щербань // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 41–45.
265. Щербачук Л. Ф. Загальномовна та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. Ф. Щербачук. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.
266. Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови. Кінець XVIII – початок XIX ст. / О. С. Юрченко. – Х. : Вища школа, 1984. – 208 с.
267. Юрчук Л. А. Теоретичні засади реєстру Фразеологічного словника української мови / Л. А. Юрчук // Мовознавство. – 1983. – № 5. – С. 23–32.
268. Янкоўскі Ф. М. Беларуская фразеалогія / Ф. М. Янкоўскі. – Мінськ : Нар. асвета, 1981. – 79 с.
269. Яцкевич О. О. Концепт „Воля” в українській фразеологічній картині світу / О. О. Яцкевич // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2008. – № 2 (14). – С. 131–139.
270. Encyklopedia języka polskiego / [pod redakcją Stanisława Urbańczyka, Mariana Kucały]. – [wydanie trzecie poprawione i uzupełnione]. – Wrocław–Warszawa–Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999. – 508, [2] s.

271. Khovanskaïa Z. Stylistique française / Z. Khovanskaïa, L. Dmitrieva. – [2-е изд., исп.]. – М. : Высшая школа, 2004. – 415, [2] с.

ДОДАТКИ

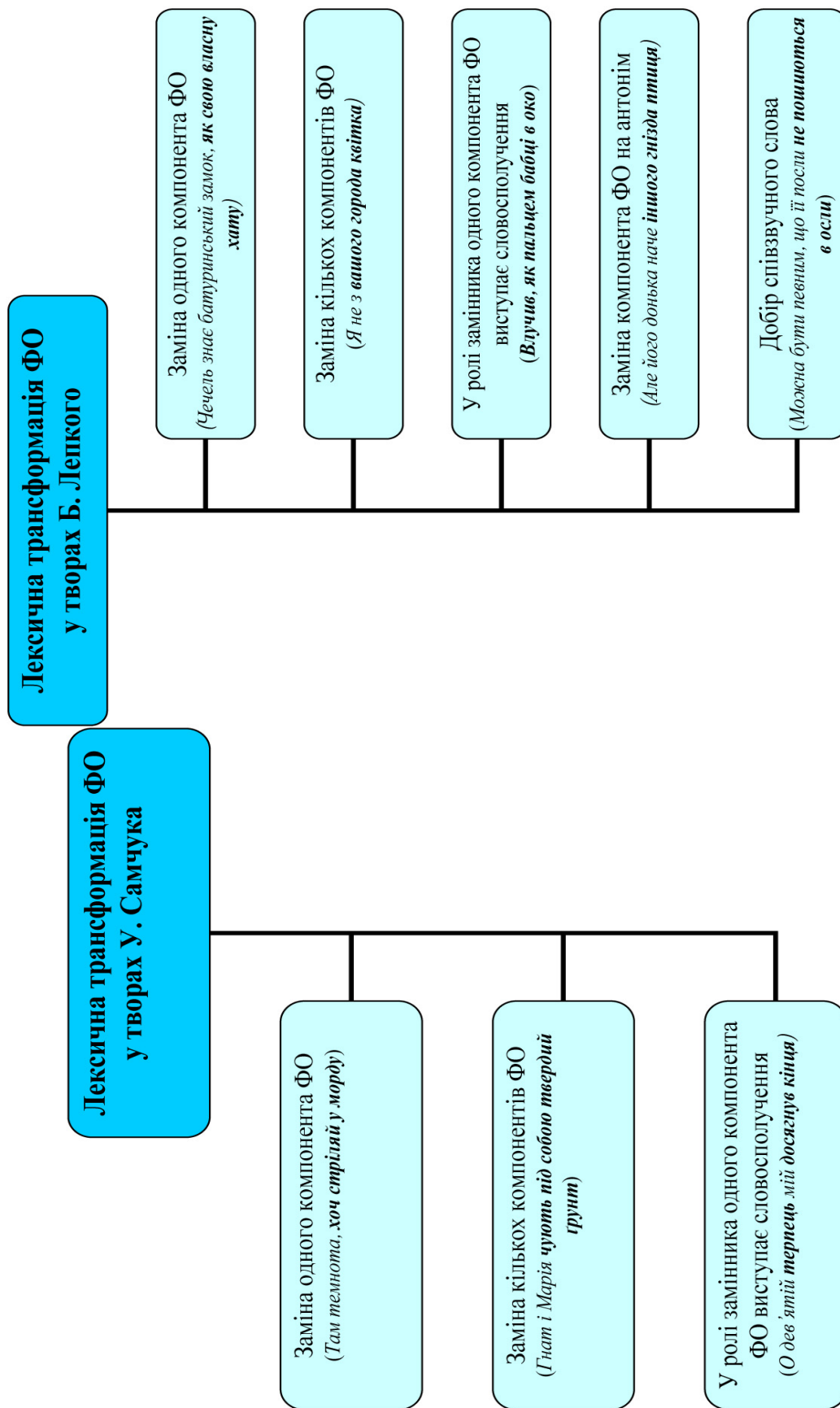
Додаток А Загальнономвні фразеологізми

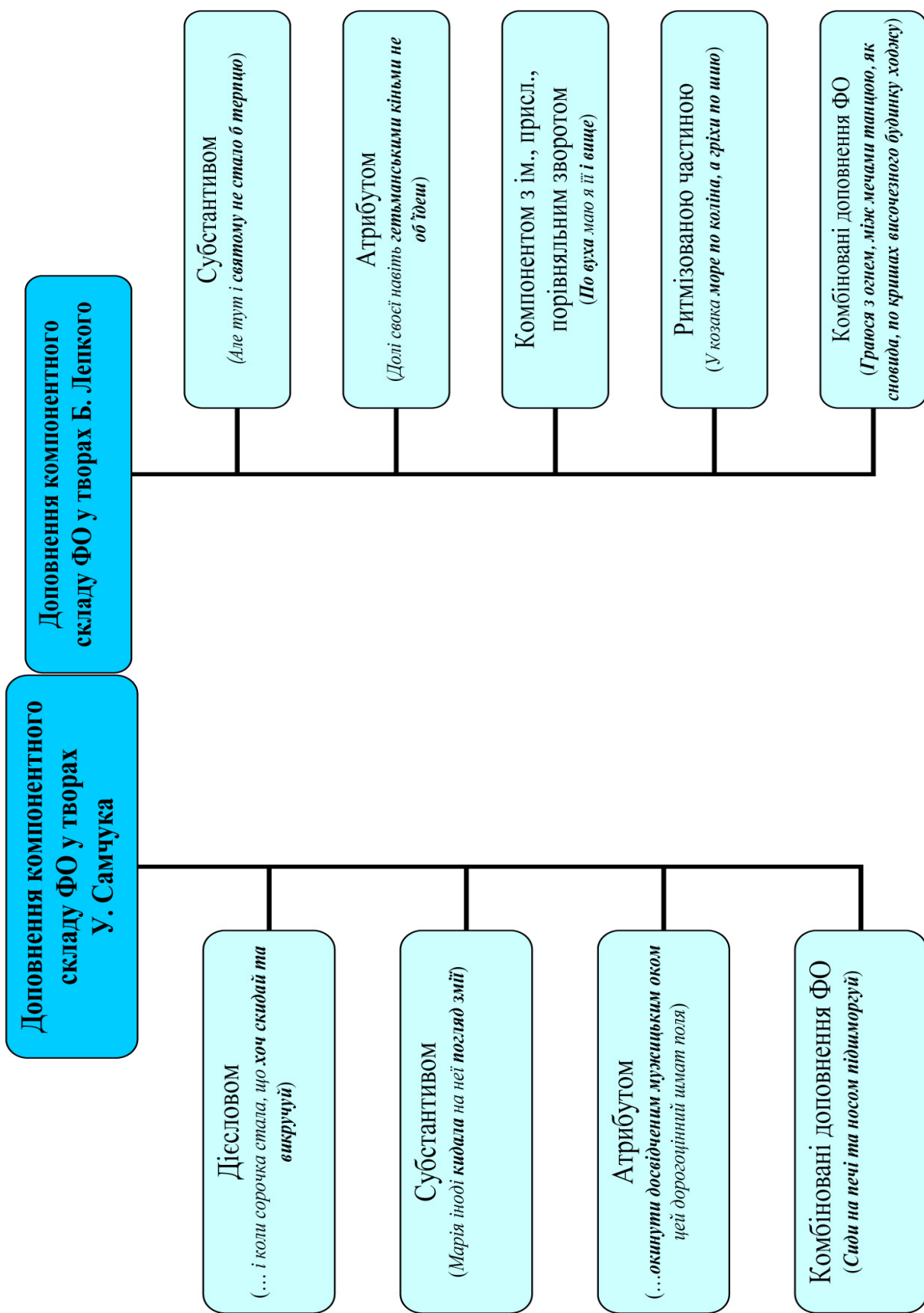
Мал. А.1. Семантичні групи ФО

Додаток Б

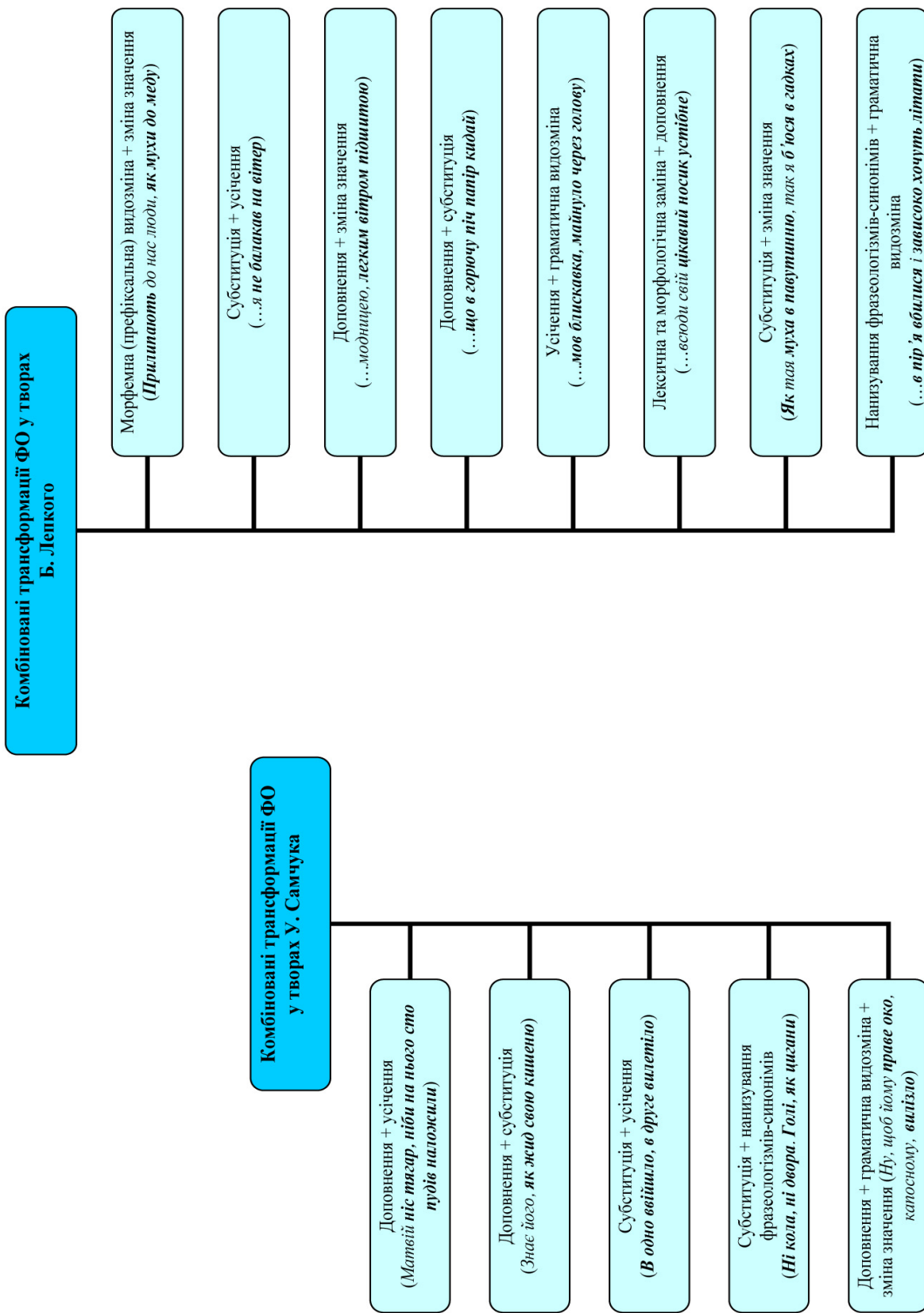
Трансформовані фразеологізми

Мал. Б.1. Лексична трансформація ФО

Мал. Б.2. Доповнення компонентного складу ФО

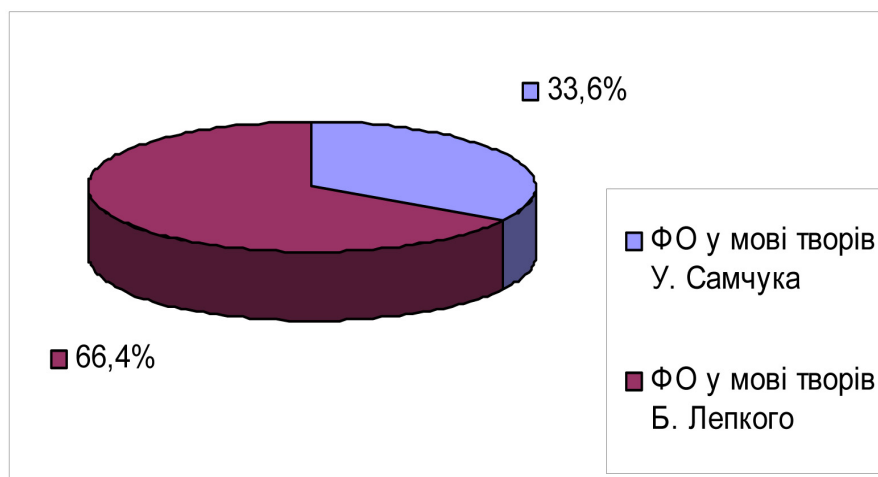
Мал. Б.3. Комбіновані трансформації ФО

Додаток В
Частотність уживання ФО

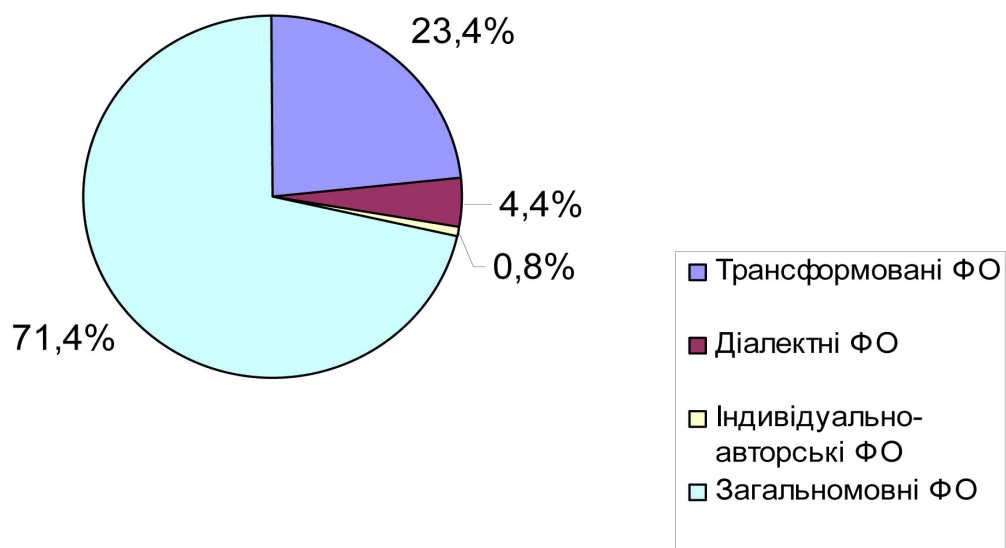
Таблиця В.1

ФО, зафіксовані в художніх творах У. Самчука та Б. Лепкого

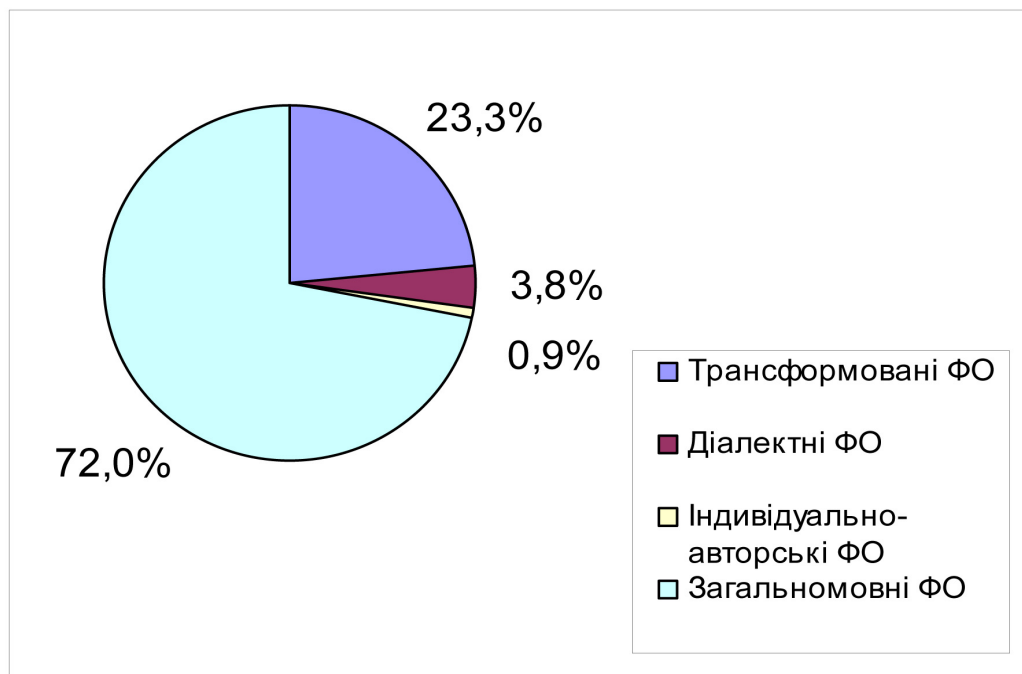
	Індивідуально-авторські	Діалектні	Трансформовані	Загальномовні	Усього
Улас Самчук	9	38	236	729	1012
Богдан Лепкий	16	86	463	1437	2002
Усього	25	124	699	2165	3014

Мал. В.1. Співвідношення кількості проаналізованих ФО у творах У. Самчука та Б. Лепкого

Мал. В.2. Фразеологізми в художніх творах Б. Лепкого

Мал. В.3. Фразеологізми в художніх творах У. Самчука

ДЛЯ ПОТАТОК

ДЛЯ ПОТАТОК

ДЛЯ ПОТАТОК

Наукове видання

Здiховська Тетяна Вiкторiвна

**ФРАЗЕОЛОГIЯ ПРОЗОВИХ ТВОРIВ
УЛАСА САМЧУКА ТА БОГДАНА ЛЕПКОГО**

Монографiя

Друкується в авторській редакції
Технічний редактор *О. А. Фесик*

Формат 60x84 1/16. 11,16 ум.друк.арк. 11,07 обл.-вид.арк.
Наклад 300 пр. Зам.559. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Бойка, 1, тел. 29-90-65).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.